

LIDÉ BDĚTE!

SVOBODA
- DUBČEK
- SOCIALISMUS
S LIDSKOU TVÁŘÍ

RUDE PRÁVO

ČTVRTEK 27. SRPNA 1968

VOJSKA
VARŠAVSKÉ SMLOUVY
VSTOUPILA
NA ÚZEMÍ ČSSR

Prohlášení předsednictva ÚV KSČ

PRÁGAI TAVASZ

Egy szabadságkísérlet
felemelkedése és leverése

NECHCEME
OKUPACI!

Háttérgyár E-könyv

PRÁGAI TAVASZ

Egy szabadságkísérlet felemelkedése és leverése

© Háttérgyár, 2026

Minden jog fenntartva.

Kiadó: Háttérgyár

Kiadás éve: 2026

hattergyar.hu

Ez a mű szerzői jogi védelem alatt áll. Részleteinek bármilyen formában való sokszorosítása, terjesztése vagy nyilvánosan elérhetővé tétele a kiadó előzetes írásbeli engedélye nélkül tilos.

Tartalom

Prológus - Egy évvel később	5
1. fejezet - A rendszer, amely lassan megrepedt	11
2. fejezet - 1968 januárja: megmozdul a rendszer	22
3. fejezet - A szabadság hónapjai	43
4. fejezet - Csehek, szlovákok és magyarok: 1968 másik forradalma	59
5. fejezet - Moszkva elveszíti a türelmét	79
6. fejezet - Ágcsernyő és Pozsony: az utolsó esély	94
7. fejezet - Hogyan született meg az invázió döntése?	108
8. fejezet - A Duna-hadművelet	127
9. fejezet - Augusztus 21.	144
10. fejezet - A megszállás, amely politikailag kudarcot vallott	159
11. fejezet - A Kreml foglyai	168
12. fejezet - Magyar tankok Dél-Szlovákiában	183
13. fejezet - A prágai tavasz az invázió után	190
14. fejezet - Még mindig szabadabb ország	208

15. fejezet - Jan Palach és a fiatalok utolsó nagy fellángolása	225
16. fejezet - A jégkorongtól a gumibotig	238
17. fejezet - Hogyan törtek meg egy nemzedéket?	252
18. fejezet - 1969. augusztus 21.: a rendszer visszavág	273
Epilógus - Amikor eljött a csend	286
Függelék	295
Részletes kronológia, 1967–1970	296
A főbb szereplők	316
A Duna-hadművelet számokban – mit lehet biztosan állítani?	331
A csehszlovákiai magyar közösségről	336
Felhasznált és ajánlott irodalom	339
Néhány fontos dokumentum	345
Forráskritikai megjegyzések	351
Rövid szerkesztői utószó	355

Prológus - Egy évvel később

1969. augusztus 21-én Prága belvárosában ismét megteltek az utcák fiatalokkal. Egy év telt el azóta, hogy a Varsói Szerződés hadseregei átlépték Csehszlovákia határát, harckocsik jelentek meg a Vencel téren, megszállták a rádió épületét, elfoglalták a repülőtereket, és elhurcolták az ország vezető politikusainak egy részét. Az évfordulón az emberek ugyanarra az eseményre emlékeztek, de az utcák képe alapvetően megváltozott. A tüntetőkkel szemben már nem elsősorban idegen katonák álltak. Csehszlovák rendőrök, karhatalmi egységek, katonák és a kommunista párt fegyveres Népi Milíciájának tagjai kaptak parancsot arra, hogy állítsák helyre a rendet.

Az egy évvel korábbi megszállás képei még mindenkiben éltek. A tankok körül vitatkozó prágaiak, a sebtében készített röplapok, az átfordított vagy leszerelt útjelző táblák, a házfalakra festett feliratok, az ismeretlen helyekről sugárzó rádióadók mind egy olyan társadalom emlékét őrizték, amely fegyverek nélkül is képes volt komoly zavart okozni Európa egyik legerősebb hadseregének. A megszállók néhány óra alatt elfoglalták az ország stratégiai pontjait, a politikai céljukat azonban nem tudták ugyanilyen gyorsan elérni. Nem sikerült azonnal olyan kormányt létrehozniuk, amely hitelesen kijelenthette volna, hogy a szovjet csapatok meghívásra

érkeztek. Nem sikerült rávenniük a lakosságot arra, hogy elfogadja az invázió hivatalos magyarázatát. A kommunista párt jelentős része is szembefordult a megszállással. A rádió tovább sugárzott, az újságok tovább jelentek meg, a röplapok újra és újra eljutottak az emberekhez. A szovjet katonák olyan országban találták magukat, ahol az általuk keresett ellenforradalmárok helyett dühös munkásokkal, diákokkal, hivatalnokokkal és családjakkal kellett vitatkozniuk.

1969 augusztusára ebből a világból sok minden eltűnt. Mégsem volt magától értetődő, hogy eltűnik.

A prágai tavaszról kialakult későbbi kép hajlamos egyetlen napba sűríteni a vereséget. 1968. augusztus 21-én bevonultak a tankok, és ezzel véget ért a szabadság kísérlete. A valóság ennél hosszabb, bonyolultabb és bizonyos szempontból drámaibb volt. A katonai megszállás után hónapokon keresztül olyan közélet maradt fenn Csehszlovákiában, amely a keleti tömb legtöbb országában elképzelhetetlen lett volna. Alexander Dubček a párt első titkára maradt. Josef Smrkovský továbbra is az egyik legnépszerűbb politikus volt. Újságírók próbálták kitágítani az újonnan megszabott határokat. Diákok szervezkedtek. Munkások tanácsokat alakítottak. A szakszervezetek vezetői olykor a pártvezetés akaratával is szembeszálltak. Nyilvános viták folytak arról, mennyit

lehet megmenteni az 1968 tavaszán és nyarán kivívott szabadságból.

A novemberi egyetemi sztrájkok idején a diákok még úgy viselkedtek, mint egy politikai tényező. 1969 januárjában Jan Palach önégetése százezreket rázott meg, és temetése hatalmas nemzeti gyászszertartássá változott. Márciusban egy jégkorongmérkőzés eredménye olyan tömegeket vitt az utcára, hogy a hatalom ismét attól tartott: az előző augusztus társadalmi ellenállása támad fel. Dubčeket csak 1969 áprilisában távolították el a párt éléről. A rendszer visszarendeződése tehát nem egy éjszaka, hanem hónapok alatt ment végbe.

Ebben rejlik 1968 egyik kevésbé ismert története. A szovjet hadsereg képes volt elfoglalni Csehszlovákiát, de az ország társadalmának megtöréséhez ennél több kellett. Ehhez már csehszlovák politikusokra, rendőrökre, pártfunkcionáriusokra, igazgatókra, egyetemi vezetőkre és hivatalnokokra volt szükség. Meg kellett változtatni a mindennapi élet szabályait. El kellett érni, hogy egy újságíró tudja, melyik mondat miatt veszítheti el az állását; hogy egy egyetemista mérlegelje, megéri-e tüntetésre mennie, ha emiatt nem kaphat diplomát; hogy egy munkás eldöntse, vállalja-e a politikai kiállást akkor is, ha ezzel családja megélhetését veszélyezteti. A rendszer tartósságát végül nem a harckocsi biztosította, hanem az a

fokozatosan kialakított felismerés, hogy az ellenállásnak személyes ára van, eredményének esélye pedig egyre kisebb.

1969. augusztus 21. ezért többet jelentett egy évfordulónál. Az utcára vonuló fiatalok jelentős része ugyanahhoz a nemzedékhez tartozott, amely 1968 tavaszán először tapasztalhatta meg, milyen az, amikor egy újságot érdemes elolvasni, mert valódi vita folyik benne; amikor egy politikusnak válaszolnia kell a kellemetlen kérdésekre; amikor az egyetemi hallgatók saját szervezeteikről és követeléseikről vitatkozhatnak; amikor olyan történetek kerülnek elő a közelmúltból, amelyekről éveken át tilos volt beszélni. Egy évvel később ugyanez a nemzedék azt tanulta meg, meddig hajlandó elmenni a hatalom azért, hogy ez az élmény ne ismétlődhessen meg.

A Vencel tér és környéke ezen a nyáron ezért már másféle csatatér volt, mint 1968 augusztusában. A szemben álló felek ugyanannak az országnak a polgárai voltak. A tüntetők között sok volt a fiatal. A velük szemben felsorakoztatott fegyveres alakulatok tagjai között is. Az 1968-as invázió első évfordulójának elfojtása azzal a keserű felismeréssel járt, hogy a megszállás politikai következményeinek fenntartásához már nem szükséges minden alkalommal szovjet harckocsikat küldeni Prága utcáira. A rendszer kezdett képessé válni arra, hogy saját

maga végezze el ezt a munkát.

Hogyan jutott el ide Csehszlovákia? A történet húsz évvel korábban kezdődött. Akkor még azok közül is sokan hittek a kommunista rendszerben, akik 1968-ban megpróbálták átalakítani. Néhányan részt vettek kiépítésében. Mások elszenvedték megtorlásait. Voltak, akik egyszerre tartoztak mindkét csoporthoz. Gustáv Husák például a kommunista hatalom megszilárdításának egyik aktív szereplője volt Szlovákiában, majd ugyanaz a rendszer bebörtönözte, amelynek felépítésében közreműködött. Zdeněk Mlynář tizenévesen lépett be a kommunista pártba, és később maga írta le, milyen könnyű volt a háború tapasztalatából érkező nemzedékének elfogadnia azt a gondolatot, hogy a politikában mindig van egy helyes és egy elpusztítandó oldal.

1968 vezető reformerei ezért ritkán tekintették magukat forradalmároknak. Sokan közülük a rendszert akarták megmenteni attól, amivé vált. Úgy gondolták, a szocializmus összeegyeztethető a törvényességgel, a véleményszabadsággal, a gazdasági ésszerűséggel és az emberi méltósággal. A történelem egyik kegyetlen iróniája, hogy miközben a rendszer megreformálásán dolgoztak, olyan erőket szabadítottak fel a társadalomban, amelyeket már nem tudtak teljesen ellenőrizni. Újságírók, írók, diákok és munkások hamarosan többet akartak annál, amit

a párt eredetileg engedni kívánt. Moszkvából nézve pedig egyre kevésbé volt fontos, hogy Dubček és társai magukat hű kommunistának tartották. Az számított, hogy Csehszlovákiában olyan politikai folyamat indult el, amelynek következményeit senki sem tudta biztosan megjósolni.

A prágai tavasz története ezért nem egyetlen reformer, egyetlen megszállás vagy egyetlen elveszített politikai csata története. Egy rendszer önmagával került konfliktusba. A vezetők egy része szabadságot akart adni úgy, hogy közben megőrizze a kommunista párt vezető szerepét. A társadalom gyorsan megtanulta használni a kapott szabadságot. A Szovjetunió pedig azt tapasztalta, hogy egyik legfontosabb közép-európai szövetségesében az ellenőrzés olyan sebességgel lazul, amelyre nem volt kész válasza.

A harckocsik végül választ adtak. A következő egy év pedig megmutatta, hogy a katonai válasz önmagában még kevés.

1. fejezet - A rendszer, amely lassan megrepedt

Amikor 1948. február 25-én Edvard Beneš köztársasági elnök elfogadta a nem kommunista miniszterek lemondását, Csehszlovákia politikai rendszere rövid idő alatt gyökeresen átalakult. A kommunista párt már a második világháború után különleges helyzetben volt. A Szovjetunió felszabadító hatalomként jelent meg az ország jelentős részében, a náci megszállás tapasztalata pedig sokak szemében hiteltelenítette a háború előtti politikai és társadalmi rend egy részét. A kommunisták a társadalmi igazságosság, a háború előtti világ meghaladásának és a Szovjetunióval való szövetségnek egyszerre lehettek képviselői. Az 1946-os választásokon a cseh országrészekben rendkívül erős támogatottságot szereztek, miközben Szlovákiában másként alakultak az erőviszonyok. Ez a különbség később is ott maradt a cseh-szlovák viszony mélyén.

1948 februárja után azonban már nem választási versenyről volt szó. A politikai ellenfelek eltávolítása, a Nemzeti Front teljes ellenőrzése, a sajtó és a társadalmi szervezetek alárendelése gyorsan haladt. Az ország politikai életét rövidesen a Csehszlovák Kommunista Párt uralta, miközben a többi engedélyezett párt a rendszer

díszletévé vált. A társadalmi átalakulás mélységét az államosítások, a mezőgazdaság kollektivizálása és a magántulajdon gyors visszaszorítása jelezte. Egy évtized alatt szinte eltűnt a korábbi kisvállalkozói világ: üzletek, műhelyek és önálló egzisztenciák tízezrei szűntek meg.

A változás azonban ennél többet jelentett. A kommunista állam új társadalmat akart létrehozni, ehhez pedig meg kellett határoznia, kik tartoznak az új rend támogatói és kik az ellenségei közé. Az ötvenes évek politikai pereit ennek a gondolkodásnak a legbrutálisabb megnyilvánulásai voltak. A rendszer saját vezetői közül is többen vádlottak padjára kerültek. Rudolf Slánský és társainak 1952-es pere azt mutatta, hogy a hatalom belső köreiben sem létezett biztonság. A vádak politikai logikáját nem a bizonyítékok, hanem az aktuális hatalmi szükségletek határozták meg.

A terror Szlovákiát is elérte. Gustáv Husák pályája ennek egyik legkülönösebb példája. A háború után maga is részt vett a kommunista hatalom erősítésében. Mlynář később kifejezetten keményen ítélte meg ebben az időszakban játszott szerepét: olyan politikusként ábrázolta, aki kész volt az állambiztonság eszközeit is igénybe venni ellenfeleivel szemben, miközben a szlovák nemzeti érdekek képviselőjét fontosnak tartotta. Husák azonban hamarosan maga is áldozattá vált. 1951-ben letartóztatták, később

életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték. Éveket töltött börtönben, mielőtt a hatvanas évek elején rehabilitálták.

Az ilyen sorsok alapvető szerepet játszottak abban, hogy a kommunista elit egy részében később kialakulhatott a reform gondolata. A prágai tavasz számos szereplője nem kívülről érkezett a rendszerhez. Belülről ismerte. Tudta, hogyan működnek a pártbizottságok, milyen jelentéseket ír az állambiztonság, hogyan születik egy káderhatározat, és milyen hatással lehet egyetlen politikai minősítés egy ember egész életére. A reformkommunizmus egyik belső hajtóereje éppen az volt, hogy a rendszer saját embereinek egy része fokozatosan felismerte: az állandó félelem, a merev központi irányítás és az ideológiai dogmák már magát a rendszert is működésképtelenné teszik.

Sztálin 1953-as halála után Moszkvában megkezdődött az a folyamat, amely Nyikita Hruscsov 1956-os titkos beszédével vált látványossá. Csehszlovákiában azonban a desztalinizáció különösen lassan haladt. Ennek egyik oka az volt, hogy azoknak kellett volna feltárniuk az ötvenes évek visszaéléseit, akik közül többen maguk is részt vettek a rendszer működtetésében. A perek teljes felülvizsgálata politikai felelősség kérdését vetette volna fel. Minél magasabbra jutott volna a vizsgálat, annál közelebb került volna a pártvezetéshez.

Antonín Novotný, aki 1953-tól a párt első titkára, 1957-től pedig köztársasági elnök is volt, hosszú ideig képesnek bizonyult arra, hogy fenntartsa az egyensúlyt. Csehszlovákia iparilag fejlett ország volt, a kommunista vezetés pedig büszkén hirdethette gazdasági és társadalmi eredményeit. 1960-ban új alkotmányt fogadtak el, az ország neve Csehszlovák Szocialista Köztársaság lett, a vezetés pedig lényegében befejezettnek nyilvánította a szocializmus alapjainak felépítését.

A magabiztos deklaráció mögött azonban már komoly feszültségek gyűltek. A gazdaság egyre kevésbé tudott megfelelni annak, amit egy fejlett ipari társadalom igényelt. A szovjet típusú tervgazdaság olyan időszakban bizonyult viszonylag hatékonnak, amikor az alapvető cél a nehézipar gyors fejlesztése és nagy mennyiségű, viszonylag egyszerű termék előállítása volt. Sokkal nehezebben működött akkor, amikor minőségre, technológiai megújulásra, fogyasztói igényekre és gazdasági rugalmasságra lett volna szükség. A vállalatvezetőknek a tervmutatókat kellett teljesíteniük, nem pedig valódi piaci igényeket kielégíteniük. A központi irányítás olyan döntéseket próbált meghozni, amelyekhez egyre több helyi információra lett volna szükség.

A hatvanas évek elején a gazdasági problémák már nem voltak könnyen elrejthetők. A növekedés lassult, és olyan

országban jelentkeztek nehézségek, amelyet a pártvezetés a szocialista tábor egyik legfejlettebb államaként mutatott be. A közgazdászok egy része arra jutott, hogy a problémát nem lehet újabb kampányokkal és szigorúbb tervutasításokkal megoldani. Ota Šik és munkatársai egyre határozottabban érveltek egy olyan gazdasági reform mellett, amely nagyobb önállóságot adna a vállalatoknak, és bizonyos mértékben figyelembe venné a piac jelzéseit.

Ezek a viták első pillantásra távol álltak a politikai szabadság kérdésétől. Valójában hamar kiderült, hogy szorosan összekapcsolódnak vele. Ha egy vállalat vezetőjének valódi döntési jogot adnak, akkor csökken a minisztérium hatalma. Ha gazdasági szakemberek nyilvánosan vitathatják a központi terv hibáit, akkor felmerül, hogy más szakmák képviselői miért ne tehetnék ugyanezt saját területükön. Ha egy újság megírhatja, hogy bizonyos gazdasági döntések rosszak voltak, hamarosan azt is megkérdezheti, ki hozta ezeket a döntéseket, és miért nem vonták felelősségre.

A gazdasági reform így lassan politikai problémává vált. Ugyanebben az időszakban az értelmiségi életben is változás kezdődött. Az ötvenes évek merev kulturális ellenőrzése fokozatosan lazult. Az írók, filmesek, színházi alkotók és újságírók olyan kérdéseket vetettek fel, amelyek néhány évvel korábban aligha jelenhettek volna meg

nyilvánosan. A csehszlovák új hullám filmjei nem azért voltak politikailag jelentősek, mert mindegyik közvetlenül támadta volna a pártot, hanem azért, mert másképpen beszéltek az emberről, a hatalomról, a hétköznapi abszurdításokról és a társadalmi konformizmusról. Miloš Forman, Věra Chytilová, Jiří Menzel és más alkotók filmjeiben olyan világ jelent meg, amely nehezen fért össze a hivatalos propaganda hibátlanul működő szocialista társadalmával.

Az irodalmi életben még közvetlenebb volt a konfliktus. Az írók saját lapjaikban és fórumain egyre gyakrabban feszegették a szólásszabadság határait. A rehabilitációk ügye különösen érzékeny témának bizonyult. Ha valakit évekkel korábban hamis vádak alapján ítélték el, akkor nem lehetett elegendő annyit mondani, hogy „hibák történtek”. Előbb-utóbb meg kellett volna nevezni azokat is, akik a hibákat elkövették vagy lehetővé tették.

A szlovák kérdés további repedést hozott létre. Az 1948 utáni rendszer a föderatív vagy autonóm törekvések helyett erősen központosított államszervezetet épített ki. Szlovákiában sokan úgy érezték, hogy az ország modernizációja ellenére a politikai döntések túlságosan Prágában összpontosulnak. A sztálinista perek egy része ráadásul éppen az úgynevezett „burzsoá nacionalizmus” vádjára épült. Husák és más szlovák kommunisták

rehabilitációja ezért többet jelentett személyes igazságtételnél. Felvetette azt is, hogy a szlovák nemzeti igényeket korábban politikai bűncselekményként kezelték.

Alexander Dubček pályája ebben a közegben emelkedett. Nem a rendszer ellenzékéből érkezett. Kommunista családban nőtt fel, fiatalkorának egy részét a Szovjetunióban töltötte, részt vett a Szlovák Nemzeti Felkelésben, a háború után pedig a pártapparátusban haladt felfelé. Moszkvában pártfőiskolán is tanult. Életrajza alapján aligha lehetett volna rá a szovjetellenesség gyanúját vetni. Éppen ez lett később a prágai tavasz egyik különös vonása: a folyamat élére olyan ember került, akinek egész addigi élete a kommunista mozgalomhoz kapcsolódott.

Dubček 1963-ban lett a Szlovák Kommunista Párt első titkára. Szlovákiában ezekben az években valamivel tágabb politikai és kulturális mozgástér alakult ki, mint amit Novotný prágai vezetése szívesen látott volna. Dubček nem volt klasszikus értelemben vett politikai teoretikus. Nem dolgozott ki olyan átfogó reformmodellt, mint néhány közgazdász vagy politikatudós. Erőssége másutt rejlett. Képes volt különböző emberekkel együtt dolgozni, meghallgatta környezetét, kevésbé volt merev, mint az előző nemzedék pártvezetői, és hitt abban, hogy a szocialista rendszer képes megújulni anélkül, hogy

elveszítené alapvető jellegét.

Ez a tulajdonsága 1968 tavaszán hatalmas politikai előnnyé vált, később azonban súlyos gyengeségnek bizonyult. Dubček hajlamos volt feltételezni, hogy konfliktusok tárgyalással és kölcsönös bizalommal rendezhetők. Sokáig abban is hitt, hogy a szovjet vezetők végső soron megértik: Csehszlovákia nem kíván kilépni a Varsói Szerződésből, nem akarja felszámolni a szocializmust, és nem készül külpolitikai irányváltásra. Moszkvában viszont egyre kevésbé csak a csehszlovák vezetés szándékait figyelték. Azt nézték, képes-e a vezetés ellenőrizni azt, ami az országban történik.

A hatvanas évek közepére Novotný helyzete több irányból gyengült. A gazdasági reformerek türelmetlenek voltak. Az értelmiség nagyobb szabadságot követelt. A szlovák pártvezetés a központosítást bírálta. A rehabilitációk lassúsága újabb elégedetlenséget keltett. A párton belül is egyre többen gondolták úgy, hogy változásra van szükség.

1967-ben a konfliktusok már nyíltabbá váltak. Júniusban a Csehszlovák Írószövetség kongresszusán több felszólaló keményen bírálta a kulturális és politikai viszonyokat. A hatalom válasza fegyelmező jellegű volt: egyes írókat szankciókkal sújtottak, a Literární noviny ellenőrzését szigorították. Az eredmény azonban már nem ugyanaz volt,

mint néhány évvel korábban. A konfliktus híre terjedt, és egyre több ember számára vált világossá, hogy az értelmiség és a pártvezetés között komoly ellentét alakult ki.

Ősszel a diákok is megjelentek a történetben. A prágai Strahov diákkollégiumban rendszerezsek voltak az áramkimaradások és a rossz életkörülmények. 1967 októberében a hallgatók az utcára vonultak. Követelésük eredetileg prózai volt: világítást akartak. A felvonulás azonban politikai jelentést kapott, amikor a rendőrség erőszakkal lépett fel ellenük. A „Több fényt!” követelés a helyzet szimbolikája miatt szinte magától vált politikai jelszóvá. Az incidens különösen káros volt a vezetés számára. Fiatal egyetemistákat vertek meg azért, mert olyan problémára hívták fel a figyelmet, amelynek létezését nehéz lett volna tagadni.

A pártvezetés belső válsága eközben mélyült. Dubček és Novotný viszonya egyre rosszabb lett. A szlovák vezető bírálta a hatalom túlzott összpontosítását, és elégedetlen volt Szlovákia helyzetével. Más vezetők saját okokból fordultak Novotný ellen. A későbbi reformtábor korántsem alkotott egységes politikai csoportot. Voltak benne demokratizálást sürgetők, gazdasági reformerek, szlovák érdekeket képviselő politikusok, személyes riválisok és olyan apparátusi vezetők is, akik elsősorban Novotnýt

akarták eltávolítani.

Ez később döntő jelentőségűnek bizonyult. A Novotný elleni koalíció addig tudott egységes maradni, amíg közös ellenfele volt. Amikor 1968 tavaszára Novotný végleg elveszítette hatalmát, felszínre kerültek a koalíció belső különbségei. Ugyanazok az emberek, akik januárban még együtt támogatták Dubčeket, nyárra egymással szemben álló táborokba kerültek. Vasil' Bilák például részt vett Novotný megbuktatásában, később azonban a reformfolyamat egyik legfontosabb ellenfele és a szovjet beavatkozás híve lett.

1967 végén mindebből még kevés látszott. A decemberi központi bizottsági ülésen a konfliktus már olyan éles volt, hogy a döntést el kellett halasztani. Leonyid Brezsnyev személyesen is Prágába érkezett. A szovjet vezető később sokat idézett megjegyzése szerint a kialakult vita a csehszlovák kommunisták belügye volt. Moszkva ekkor még nem úgy tekintett Dubčekre, mint veszélyes reformerre. Novotný személyes kapcsolata Brezsnyevvel rossz volt, és a szovjet vezetés számára egyáltalán nem tűnt elfogadhatatlannak, hogy más kerüljön a párt élére.

Ez az egyik fontos részlet 1968 megértéséhez. A Szovjetunió nem azért vonult be nyolc hónappal később Csehszlovákiába, mert januárban hatalomra került egy előre ismert Moszkva-ellenes vezető. Dubček első titkárrá

választását a Kreml elfogadta. A válság később alakult ki, miközben Moszkva fokozatosan arra a következtetésre jutott, hogy a csehszlovák vezetés már nem ura annak a folyamatnak, amelyet elindított.

1968. január 5-én a Csehszlovák Kommunista Párt Központi Bizottsága Alexander Dubčeket választotta első titkárrá. A döntés pillanatában még senki sem beszélt prágai tavaszról. Nem álltak tömegek az utcákon. Nem szűnt meg a cenzúra. Nem létezett Akcióprogram. Nem szerveződött KAN, nem folyt nyilvános vita a szociáldemokrata párt újjáalakításáról, és a Varsói Szerződés hadseregei sem készültek Csehszlovákia megszállására.

Egy pártapparátuson belüli vezetőváltás történt. Néhány héten belül azonban kiderült, hogy a rendszerben felgyülemlett feszültséget már nem lehet ugyanúgy visszazárni, ahogyan korábban.

A repedésből rés lett. A résből pedig néhány hónap alatt olyan nyílás, amelyen át egy egész társadalom próbált levegőhöz jutni.

2. fejezet – 1968 januárja: megmozdul a rendszer

Alexander Dubček 1968. január 5-i megválasztása után Csehszlovákia első pillantásra ugyanaz az ország maradt, amely előző nap volt. Az új első titkár nem jelentett be forradalmat. A kommunista párt vezető szerepe érintetlen maradt, az állami intézmények működtek, a cenzúra létezett, Antonín Novotný továbbra is köztársasági elnök volt. A pártvezetés jelentős részének szemében személyi változás történt: a két legfontosabb tisztség közül az egyik más emberhez került.

A rendszer logikája alapján ennek akár itt vége is lehetett volna. Nem így történt.

A Novotný leváltásához vezető konfliktus hírei már korábban kiszivárogtak, és az új vezetés első problémája éppen az lett, hogy egyre többen érezték: a párt legfelső szintjén is lehet vitatkozni. Ez önmagában gyengítette azt a tekintélyelvű mechanizmust, amely hosszú időn keresztül azon alapult, hogy a központi vezetés döntései egységesnek, véglegesnek és megkérdőjelezhetetlennek látszanak.

Dubček kezdetben óvatosan mozgott. Helyzete messze nem volt olyan erős, mint későbbi népszerűsége alapján

gondolhatnánk. Nem saját embereiből álló vezetést örökölt. Ellenkezőleg: a januári változást létrehozó koalíció tagjai közül sokan nagyobb politikai súllyal rendelkeztek bizonyos intézményekben, mint maga az új első titkár. A későbbi események egyik kulcsa éppen az volt, hogy Dubček hatalma a pártvezetésben korlátozottabb volt, mint társadalmi tekintélye.

Januárban azonban még a társadalmi tekintélyt is meg kellett szereznie. Ehhez váratlan segítséget kapott magától a rendszer válságától. Az újságírók, akik évek óta pontosan ismerték a kimondható mondatok határát, gyorsan észrevették, hogy a korábbi ellenőrzés bizonytalanabb lett. Jiří Hendrych, a kulturális és ideológiai élet egyik meghatározó pártirányítója korábban rendszeres eligazításokon közölte a szerkesztőkkel, miről és hogyan lehet írni. A januári fordulat után ez a mechanizmus kezdett szétesni. Nem azért, mert egyik napról a másikra törvényben eltörölték a cenzúrát, hanem mert azok, akiknek érvényt kellett volna szerezniük neki, egyre kevésbé tudták, milyen politikai irányvonalat kell követni.

Ez a bizonytalanság gyorsan szabadsággá alakult. A szerkesztők előbb néhány lépéssel mentek tovább a korábbi határnál. Amikor nem érkezett büntetés, újabb lépést tettek. Olyan ügyek jelentek meg a sajtóban, amelyekről korábban csak magánbeszélgetésekben

lehetett szót ejteni. Egyre több kérdés szólt az ötvenes évek pereiről, az állambiztonság működéséről, a gazdaság hibáiról és a vezetők felelősségéről.

A folyamatnak saját lendülete lett. Dubček és környezete kezdetben kifejezetten hasznosnak látta a nyilvánosság bővülését. A reformerek úgy gondolták, hogy a társadalmi problémák feltárása segíti a rendszer megújulását. Ha a hibákról nyíltabban lehet beszélni, akkor ki is lehet javítani őket. A vezetés még nem úgy tekintett a sajtószabadságra, mint önmagában álló, korlátlan politikai jogra. Inkább olyan eszközt látott benne, amelynek segítségével a szocializmus hatékonyabbá és hitelesebbé tehető.

Az újságírók egy része azonban hamar másképpen kezdte értelmezni a lehetőséget. Ez volt a prágai tavasz első nagy eltérése a vezetés terve és a társadalom viselkedése között. A politikusok ellenőrzött nyitást képzeltek el. A nyilvánosság szereplői saját maguk kezdték kijelölni a határokat.

És 1968 elején szinte minden héten kiderült, hogy a határ messzebb van, mint egy héttel korábban gondolták. A változás gyorsaságát jól érzékeltette, ami a sajtóval történt. A cenzúra hivatalosan még létezett, a gyakorlatban viszont egyre kevésbé tudta betölteni korábbi szerepét. Ennek oka részben intézményi volt. Az

előzetes ellenőrzés rendszerét hosszú éveken át nem önmagukban a cenzorok tartották működésben, hanem az a politikai fegyelem, amely minden szerkesztőt arra kényszerített, hogy előre tudja, mit tekintenek elfogadhatónak a párt vezetői. Jiří Hendrych csütörtöki eligazításai ennek a rendszernek szinte rituális elemei voltak. A lapok vezetői megtudhatták, milyen kérdésről lehet írni, melyiket kell kerülni, melyik eseményt milyen hangsúllyal kell bemutatni. Január után ezek az eligazítások elmaradtak. Az írott szabályoknál fontosabb informális mechanizmus egyik napról a másikra kezdett eltűnni.

A szerkesztőségekben eleinte óvatosság uralkodott. Senki sem tudta, meddig tart az új szabadság, és nem volt világos, hogy a vezetés bizonytalansága átmeneti állapot-e. A tapasztalt újságírók jól ismerték a rendszer természetét. Tudták, hogy egy rövid enyhülést újabb fegyelmezés követhet, és azt is, hogy a politikai fordulatokban gyakran azok kerülnek veszélybe, akik túl gyorsan alkalmazkodnak az új irányhoz.

A visszacsapás azonban elmaradt. Február 4-én Eduard Goldstücker, a Csehszlovák Írószövetség új elnöke megjelent a televízióban. Az ország nézői olyasmit hallhattak, ami alig néhány héttel korábban elképzelhetetlen lett volna: nyíltan beszélt a Novotný

bukása körül elhallgatott tényekről. A jelentősége messze meghaladta egyetlen televíziós szereplés súlyát. Az emberek saját nappalijukban láthatták, hogy a politikai múlt hivatalos változata megkérdőjelezhető. Ha egy író a televízióban mondhatta el, hogy a vezetés korábban nem mondott igazat, akkor az állam információs monopóliuma már nem működött úgy, mint néhány héttel korábban.

A lapok példányszáma emelkedett, a rádió és a televízió politikai műsorai iránti érdeklődés ugrásszerűen nőtt. Az emberek beszélgetéseiben újra politika jelent meg. Ez önmagában nagy változás volt egy olyan társadalomban, ahol hosszú éveken át megtanulták, hogy a valódi politikai vélemény legbiztonságosabb helye a családi vagy baráti kör.

A párt saját lapjai közül több nehezebben alkalmazkodott. A Rudé právo szerkesztőségét belső konfliktusok bénították, és az olvasók egy része ezért más lapok felé fordult. A szakszervezetek napilapja, a Práce és más, közvetlenebb hangvételű újságok új közönséget szereztek. A média szerkezete ezzel politikai jelentőséget kapott. A pártvezetés ugyan megőrizte intézményi fölényét, de egyre kevésbé tudta meghatározni, melyik újságot tekintsék az emberek hitelesnek.

A sajtó felszabadulása és a pártapparátus bénultsága egymást erősítette. A vezetésnek éppen akkor kellett volna

kijelölnie az új politikai rendszer határait, amikor saját tagjai még abban sem értettek egyet, mit jelentett január. Február első három hónapjában a legfelső testületek működése feltűnően nehézkessé vált. Az Elnökség és a Központi Bizottság kapcsolata akadozott, a Titkárság elveszítette korábbi határozottságát, és a vezetők sok időt töltöttek személyi vitákkal. Egy február 19-i elnökségi ülés csaknem tizennégy órán át tartott, miközben huszonkét napirendi pontot próbáltak megtárgyalni. A politikai rendszer központjában olyan vákuum keletkezett, amelyet gyorsan betöltött a nyilvánosság.

Mlynář később úgy emlékezett erre az időszakra, hogy január elején az emberek többsége még kívülállóként figyelte a vezetők küzdelmét. A kérdés az volt: mit csinálnak most „ők odafent”? Néhány hét elteltével azonban a helyzet teljesen megváltozott. A rádióból, televízióból és újságokból olyan vélemények érkeztek, amelyek korábban súlyos következményekkel jártak volna. És amikor a megtorlás ismét elmaradt, a társadalom lassan felismerte, hogy a változás az ő életéről is szólhat.

Ebben az átalakulásban különleges szerepet játszottak az ötvenes évek üldözöttei. Emberek jelentek meg nyilvánosan, akiket korábban börtönbe zártak, kizártak a pártból vagy politikailag megsemmisítettek. Egy részük maga is kommunista volt. Történetük ezért a rendszer

hivatalos önképét különösen erősen rombolta. Ha régi kommunistákat hamis vádak alapján ítélték el, akkor többé nem lehetett a megtorlásokat a „népi demokrácia ellenségei” elleni szükséges fellépésként magyarázni.

Josef Smrkovský története az egyik leglátványosabb példát kínálta. A háború végén a prágai felkelés egyik vezetőjeként szerepet játszott az 1945-ös eseményekben, később magas pártfunkciókat töltött be, majd az ötvenes évek elején letartóztatták és hosszú börtönbüntetésre ítélték. Rehabilitációja után visszatért a politikába, 1968 tavaszán pedig rövid idő alatt az ország egyik legnépszerűbb politikusa lett. Személyében a prágai tavasz különös ellentmondása testesült meg: kommunista politikus, akit a kommunista rendszer üldözött, majd ugyanannak a rendszernek demokratikus átalakítását próbálta vezetni.

Gustáv Husák pályája hasonlóan különös volt, bár politikai személyisége és későbbi útja egészen más irányt vett. Március 13-án és 20-án Prágában hatalmas, rendezett nyilvános találkozót tartottak. Fiatalok, diákok, munkások kérdeztek írókat, politikusokat és az ötvenes évek egykori áldozatait. Goldstücker, Pavel Kohout, Jan Procházka, Smrkovský, Zdeněk Hejzlar és Husák is megjelent a nyilvánosság előtt. A résztvevők nem előre jóváhagyott kérdéseket tettek fel, és a válaszok sem előre

megírt formulák voltak. Az efféle esték politikai iskolává váltak egy olyan társadalom számára, amely két évtizeden át alig gyakorolhatta a nyilvános vita kultúráját.

A színpadokon különböző nemzedékek találkoztak. Voltak, akik maguk is részt vettek az ötvenes évek sztálinista politikájában, majd később annak kritikusaivá váltak. Pavel Kohout fiatal költőként még a rendszer lelkes ünneplője volt, 1968-ra viszont a reformmozgalom egyik ismert értelmiségi szereplője lett. Goldstücker kommunista értelmiségiként maga is üldöztetést szenvedett. Husák börtönévei személyes tekintélyt adtak neki. Az ilyen élettörténetek miatt a közönség számára egyre nehezebbé vált a múltat fekete-fehér kategóriákba rendezni.

A politikai vita egyik kulcsszava a rehabilitáció lett. A kérdés eleinte jogi jellegűnek tűnhetett: kiket ítélték el törvénytelenül, mely ítéleteket kell megsemmisíteni, milyen jóvátétel jár az áldozatoknak? Rövid időn belül azonban ennél sokkal messzebbre vezetett. Ha egy per törvénytelen volt, ki rendelte el? Ki készítette elő? Ki írta alá a vádiratot? Ki kényszerítette ki a vallomást? Ki tudott róla? Ki hallgatott? És miért maradhattak vezető állásban olyan emberek, akik ezekben az ügyekben felelősséget viseltek?

Ezek a kérdések közvetlenül fenyegették a Novotný-rendszer vezetőit. Február végén ráadásul olyan

botrány robbant ki, amelyben összekeveredett korrupció, katonai politika és a régi vezetés hatalmi gépezete. Jan Šejna tábornok, a hadsereg pártszervezetének egyik befolyásos alakja és Novotný körének embere, gazdasági visszaélések gyanújába került. A történetben lóhere- és vetőmagügyletek, hivatali kapcsolatok és jelentős összegek szerepeltek. Šejna attól tartott, hogy letartóztatják. Február végén elmenekült az országból, Olaszországon keresztül az Egyesült Államokba jutott.

Egy tábornok disszidálása önmagában is súlyos biztonsági ügy lett volna. Šejna azonban érzékeny katonai ismeretekkel rendelkezett, és szoros kapcsolatban állt Novotný körével. Távozása ezért politikai robbanást okozott. A Varsói Szerződés főparancsnokságát is aggasztotta, milyen információkat vihetett magával.

Prágában közben ennél is súlyosabb kérdés terjedt: vajon Novotný emberei korábban valóban fontolgatták-e a hadsereg vagy a biztonsági erők bevetését az 1967 végi belső pártharcban? A későbbi visszaemlékezések és kutatások alapján bizonyos katonai és biztonsági körökben valóban készültek tervek arra az esetre, ha a hatalmi válság kiéleződne. A részletek körül sokáig legendák keringtek, és a Šejna-ügyben különösen könnyen összekeveredtek bizonyított tények és politikai híresztelések. 1968 tavaszán azonban az számított, hogyan

hatott mindez a közvéleményre. A történet azt a benyomást erősítette, hogy Novotný és környezete akár erőszakkal is megpróbálhatta volna megakadályozni bukását.

Ez tovább gyorsította az elnök politikai elszigetelődését. Novotný januárban elveszítette a párt vezetését, de továbbra is ő volt a köztársasági elnök. A kettős hatalom furcsa helyzetet teremtett. Az államfő egyre inkább az előző rendszer jelképévé vált, miközben az ország politikailag gyorsan távolodott tőle. A sajtóban sorra jelentek meg régi ügyek, a közvélemény nyomása nőtt, a párton belüli korábbi támogatói pedig igyekeztek elhatárolódni tőle.

Ez a folyamat jól mutatta a politikai fordulat egyik kevésbé rokonszenves oldalát is. Azok között, akik tavasszal lelkes reformernek mutatkoztak, akadtak olyanok, akik néhány hónappal korábban még készségesen szolgálták Novotnýt. Mlynář különösen élesen írt erről később. Szerinte 1968 személyi átrendeződését távolról sem mindig a politikai meggyőződés vagy a korábbi érdekek határozták meg. Személyes kapcsolatok, régi sérelmek, riválisok eltávolítása és karrierérdekek is szerepet játszottak.

Vasil' Bilák példája később ennek egyik legdrámaibb bizonyítékává vált. 1967 végén és 1968 elején Dubček

közeli szövetségese volt, Novotný ellen lépett fel, és a szlovák pártban Dubček utódja lett. Néhány hónappal később már a reformfolyamat ellenfelei közé tartozott, augusztusban pedig a szovjet beavatkozást segítő csoport egyik kulcsfigurájává vált. Alois Indra hasonló utat járt be: Novotný bírálójaként tűnt fel, majd a nyár folyamán a Moszkvához kötődő keményvonalasok egyik vezető alakja lett.

1968 tavaszán azonban még nem látszott tisztán, hol húzódnak majd a későbbi törésvonalak. A reformtábor valójában már ekkor több különböző politikai elképzelést fogott össze. Az egyik csoport lényegében hatékonyabb kommunista rendszert akart. A gazdasági reformot támogatta, elfogadta a nyilvánosság mérsékelt bővítését, de nem kívánt mélyebb politikai pluralizmust. Mások azt vallották, hogy a párt vezető szerepe csak akkor tartható fenn, ha valódi közbizalmat szerez, ehhez pedig széles polgári jogokra, erősebb parlamentre és önálló társadalmi szervezetekre van szükség. Megint mások már olyan rendszer felé indultak volna, amelyben a kommunista párt politikai fölénye sem magától értetődő.

A társadalom mindeközben gyorsabban változott, mint ezek az elképzelések. Az emberek számára a szabadság ritkán jelent meg elméleti alkotmányjogi kérdésként. Sokkal közvetlenebb tapasztalatokból épült fel. Egy újság

közölt egy korábban tiltott történetet. Egy rádióműsorban valaki megkérdezte egy vezetőtől, miért nem mondott igazat. Egy korábbi politikai fogoly nyilvánosan beszélt arról, hogyan bántak vele. Egy egyetemi teremben valaki kifütyült egy rossz választ. Egy munkahelyen olyan témáról kezdtek vitatkozni, amelyről előző évben még óvatosabban beszéltek volna.

A változás ezért nehezen volt visszafordítható pusztán párthatározatokkal. Az emberek rövid idő alatt megtapasztalták, hogy a korábbi szabályok nem természeti törvények.

Márciusra a pártvezetés egy része ettől kezdett megijedni. Drahomír Kolder március 14-én az Elnökség ülésén arra figyelmeztetett, hogy a hadseregben, a belügyi szerveknél, az ügyészségen és a bíróságokon bizonytalanság uralkodik. Emil Rigo szlovák elnökségi tag szerint lent, a társadalomban és a pártszervezetekben már az a benyomás alakult ki, hogy a központi vezetés nem irányítja az eseményeket.

A felismerés fontos volt. A prágai tavasz első hónapjaiban a legfelső pártvezetés nem következetesen végrehajtott reformterv alapján bontotta le a régi rendszert. Sok területen inkább utólag próbálta politikai programba foglalni azt, ami már megtörtént.

Ennek legfontosabb dokumentuma az Akcióprogram lett. A program kidolgozása már januárban megkezdődött. Február 19-én az Elnökség jóváhagyta egyik tervezetét, a végleges változat azonban csak áprilisra készült el. A késlekedést részben politikai nézetkülönbségek okozták. A dokumentum szerzői és szerkesztői között is vita folyt arról, meddig terjedjen a reform. A végeredmény ezért több ponton szándékosan nyitva hagyott kérdéseket.

Mégis jelentős gondolati fordulatot tartalmazott. A korábbi kommunista politikai felfogás szerint a társadalmi érdekellentétek a szocializmus kiépítésével fokozatosan eltűnnek. A párt a munkásosztály és rajta keresztül az egész társadalom történelmi érdekeit képviseli, ezért elvileg nincs szükség egymással versengő érdekek politikai megjelenítésére. Mlynář és más reformgondolkodók ezzel szemben abból indultak ki, hogy a szocialista társadalomban is léteznek eltérő csoportérdekek. Munkások, értelmiségiek, fiatalok, nemzetiségek, vállalatok, szakmai közösségek és más társadalmi csoportok nem feltétlenül ugyanazt akarják ugyanabban a pillanatban. Az állam feladata ezért nem az lehet, hogy tagadja ezeknek az érdekeknek a létét.

A reformterv szerint lehetőséget kellett teremteni arra, hogy ezek az érdekek nyilvánosan kifejeződjenek és hatással legyenek a döntésekre. Ehhez szabadabb sajtó,

önállóbb társadalmi szervezetek és a politikai intézmények közötti valóságosabb munkamegosztás szükséges.

Ez már sokkal mélyebb változást jelentett annál, mint hogy néhány újságnak több szabadságot adjanak. Ugyanakkor az Akcióprogram készítői továbbra sem kívánták felszámolni a kommunista párt vezető szerepét. A reform alapvető dilemmája kezdett kirajzolódni: hogyan lehet intézményesíteni a vélemények és társadalmi érdekek sokféleségét úgy, hogy közben a politikai hatalom végső birtokosa továbbra is ugyanaz a párt maradjon?

1968 tavaszán ezt sokan megoldható problémának hitték. A Szovjetunióból nézve viszont egyre nyugtalanítóbbnak tűnt.

Moszkva eleinte meglepően kevésbé avatkozott be a január utáni folyamatba. A szovjet vezetés elfogadta Dubček megválasztását, és nem kívánta visszahozni Novotnyét a párt élére. Brezsnyevék abból indultak ki, hogy az új csehszlovák vezetés maga fogja megszabni a reform határait. Ha Moszkvából valamely fejleményt kifogásoltak, azt eleinte visszafogott jelzésekkel tették, arra számítva, hogy a prágai pártvezetés érteni fog belőlük.

Dubčekék azonban másként olvasták ezeket a jelzéseket. Azt érzékelték, hogy a Szovjetunió tudomásul vette az új irányt. Mivel Csehszlovákia külpolitikai

szövetségi rendszerét senki sem kívánta megváltoztatni, a reformerek nem láttak alapvető konfliktust Moszkvával. Azt feltételezték, hogy a Szovjetunió számára a döntő kérdés az ország külpolitikai hűsége és a kommunista rendszer fennmaradása.

A Kremlben azonban egyre inkább az lett a kérdés: vajon a csehszlovák kommunista párt ténylegesen képes-e még biztosítani ezt a fennmaradást? Március 6-7-én Szófiában a Varsói Szerződés vezetői találkoztak. A szovjetek már itt jelezték Dubčeknek, hogy szerintük Csehszlovákiában „antiszocialista” jelenségek mutatkoznak. Dubček biztosította őket arról, hogy a vezetés nem engedi veszélyes irányba fordulni az eseményeket.

A probléma az volt, hogy Prágában egyre kevésbé volt világos, mit értenek ezen. Az egyik legérzékenyebb terület az állambiztonság lett. A Státní bezpečnost, az StB több évtizeden át a rendszer félelmetes eszköze volt. Megfigyeléseket végzett, lehallgatott, informátorokat működtetett, részt vett politikai ügyek felépítésében, és az ötvenes évek terrorjának emléke elválaszthatatlan volt tőle.

A szervezet a hatvanas években már messze nem ugyanazzal a korlátlan hatalommal működött, mint a sztálinizmus csúcsán, de mérete és társadalmi jelenléte

továbbra is jelentős volt. Williams levéltári adatai érzékletes képet adnak erről. 1964 és 1967 között mintegy tizenkétezer embert figyeltek aktívan, miközben a négy év során csak tizennégy személyt ítélték el kémkedésért. Az informátorhálózat rendkívül kiterjedt volt, bár folyamatosan cserélődött. A belügyi apparátus becslése szerint 1948 óta mintegy százhuszezer ember szolgált valamikor informátorként.

Az adatok egyik legérdekesebb részlete az volt, kik kerültek az állambiztonság látókörébe. Az államellenes bűncselekményekkel gyanúsítottak legnagyobb társadalmi csoportját, mintegy harmadát, elégedetlenkedő fizikai munkások alkották. Ez nehezen illett a rendszer ideológiai önképébe, amely szerint éppen a munkásosztály hatalmát védte.

A biztonsági apparátus technikai képességei közben sokkal kevésbé voltak félelmetesek annál, mint amit a legendák sugalltak. A nyugati nagykövetségeken elhelyezett lehallgatóberendezések jelentős része nem működött. A francia nagykövetségen húsz készülékből mindössze négy üzemelt, az osztrák követségen elhelyezett tizenhatból egy sem, az amerikaiak pedig már évekkel korábban felfedezték a berendezéseket. A brit nagykövetségre az állambiztonságnak nem sikerült megfelelő lehallgatást telepítenie.

Ezek a részletek azért fontosak, mert megmutatják: a félelmetes politikai rendőrség belülről korántsem volt mindenható és egységes szervezet. 1968 januárja után saját tisztjeinek egy része is reformokat várt. A Novotnýhoz szorosan kötődő Josef Kudrna belügyminiszter helyzete gyorsan meggyengült. Februárban és márciusban a sajtó egyre keményebben támadta a belügyi apparátus korábbi tevékenységét.

Március 15-én a parlament rendkívüli bizalmatlansági megnyilvánulása után Kudrnát eltávolították. Az esemény önmagában is jelezte, mennyire megváltozott az intézmények szerepe. A parlament, amely hosszú időn át döntően már meghozott párthatározatok jóváhagyására szolgált, hirtelen politikai tényezőként lépett fel.

A közélet felszabadulása ezen a ponton már a hatalom személyi szerkezetét alakította át. Novotný helyzete tarthatatlanná vált. 1968. március 21-én bejelentette lemondását, és március 22-én formálisan is távozott a köztársasági elnöki tisztségből. Húsz évvel a kommunista hatalomátvétel után először fordult elő, hogy a legfelső vezetés egyik tagjának távozását ilyen erősen befolyásolta a nyilvánosság és az alulról érkező politikai nyomás.

Ugyanezen a napon azonban Dubček telefonhívást kapott Brezsnyevtől. A szovjet pártfőtitkár sürgősen újabb találkozóra hívta.

Az új helyszín Drezda volt. A párhuzam jól érzékeltette 1968 tavaszának alapvető kettősségét. Csehszlovákiában az emberek azt látták, hogy a politikai nyilvánosság napról napra szélesedik. Moszkvában, Varsóban és Kelet-Berlinben ugyanezt a folyamatot egyre többen úgy értelmezték, hogy a kommunista párt elveszíti ellenőrzését az ország fölött.

A drezdai találkozó már jóval keményebb hangulatban zajlott. A szovjet, lengyel, keletnémet, magyar és bolgár vezetők előtt Dubčeknek arról kellett beszámolnia, mi történik Csehszlovákiában. Walter Ulbricht és Władysław Gomułka különösen nyugtalanul figyelte a fejleményeket. Mindketten attól tartottak, hogy a csehszlovák példa saját országukra is hatással lesz.

Ez a félelem később döntő tényezővé vált. Kelet-Németországban egy szabadabb szocialista Csehszlovákia közvetlen ideológiai veszélyt jelentett. Az NDK vezetése egész legitimitását arra építette, hogy a szocialista rendszer magasabb rendű a nyugati német demokráciánál. Ha a szomszédos Csehszlovákiában kommunista vezetés mellett lehetett szabadabb sajtó, nyílt politikai vita és nagyobb kulturális mozgástér, akkor felmerülhetett a kérdés, miért nem lehetséges ugyanez az NDK-ban.

Lengyelországban 1968 márciusában éppen diáktüntetések és súlyos belpolitikai válság zajlott. Gomulka számára a prágai események ezért különösen fenyegetőek voltak. Miközben Csehszlovákiában a fiatalok egyre több szabadságot vívtak ki, Lengyelországban a rendszer rendőri erővel lépett fel az egyetemisták ellen, és a hatalmi harc antiszemita kampánnyal kapcsolódott össze.

Magyarország helyzete eltért ettől. Kádár János 1956 tapasztalata miatt pontosan tudta, milyen veszélyes lehet egy gyors politikai válság, ugyanakkor Magyarországon már működtek olyan gazdasági reformok, amelyek bizonyos rokonságot mutattak a csehszlovák elképzelésekkel. Kádár ezért hosszú ideig közvetítőbb, óvatosabb álláspontot képviselt, mint Ulbricht vagy Gomulka. Ez azonban nem jelentette azt, hogy elfogadta volna a politikai pluralizmus felé mutató csehszlovák folyamatot.

Drezdában már világossá vált, hogy Csehszlovákia reformja nem marad belügy. Prágában eközben a közvélemény ennek mélységét még alig érzékelte. Sokkal inkább az foglalkoztatta az országot, ki legyen Novotný utódja az államfői székben.

Josef Smrkovský hatalmas népszerűsége miatt sokak természetes jelöltje lett volna. Ő azonban túlságosan

szorosan kapcsolódott a reformmozgalom radikálisabb oldalához, és a pártvezetésben sokan tartottak attól, hogy elnökké választása tovább fokozná a konfliktust. Végül Ludvík Svoboda mellett döntöttek.

Svoboda egészen másfajta tekintélyt képviselt. Hivatásos katona volt, a második világháború idején a Szovjetunióban szerveződő csehszlovák katonai alakulatok parancsnoka, és neve szorosan összekapcsolódott a náci megszállás elleni harccal. A háború után honvédelmi miniszter lett, később azonban háttérbe szorult. A lakosság jelentős részének szemében pártpolitikai konfliktusokon felül álló nemzeti személyiségnek tűnt.

Március 30-án a Nemzetgyűlés köztársasági elnökké választotta. A választás erősen szimbolikus volt. A Hradzsínból távozott Novotný, az előző korszak legfontosabb politikai jelképe. Helyére háborús hős került, aki személyével a csehszlovák államiság és a Szovjetunióval való történelmi szövetség folytonosságát egyaránt képviselhette.

Svoboda későbbi szerepe ellentmondásos lett. 1968 augusztusában jelentős része volt abban, hogy a szovjetek által támogatott kollaboráns kormány megalakítása megghiúsult. Ugyanakkor rendíthetetlenül hitt Csehszlovákia szovjet orientációjában, és a moszkvai tárgyalások idején, majd a visszarendeződés során ez a

meggyőződés egyre inkább szembekerült a reformmozgalom érdekeivel.

1968 márciusának végén azonban még más jövő látszott. Novotný eltűnt a hatalom csúcsáról. A sajtó soha nem tapasztalt szabadsággal működött. A parlament politikai súlya nőtt. A párt vezetésében személycserék zajlottak. A társadalom felfedezte a nyilvános vita erejét. Az állambiztonság védekező helyzetbe került. Az Akcióprogram hamarosan megjelenhetett.

A prágai tavasz addig elsősorban a kommunista párton belüli reformfolyamat volt. 1968 áprilisára társadalmi mozgalommá vált.

3. fejezet – A szabadság hónapjai

1968 áprilisának első napjaiban Csehszlovákia politikai élete olyan sebességgel alakult át, hogy már a reformerek is nehezen tudták követni. Januárban még egy pártvezető személyének megváltozásáról beszéltek. Három hónappal később már az ország egész politikai rendszerének jövője került napirendre.

Április elején új vezető testületek formálódtak. A Novotnýhoz kötődő emberek egy része távozott, mások igyekeztek alkalmazkodni. Oldřich Černík vezetésével új kormány alakult, Josef Smrkovský a Nemzetgyűlés élére került. A legfelső vezetésben egy olyan csoport kezdett meghatározóvá válni, amelyet kívülről egységes reformtábornak lehetett látni, belül azonban már komoly nézetkülönbségek választottak el.

Április 5-én a Csehszlovák Kommunista Párt Központi Bizottsága elfogadta az Akcióprogramot. A dokumentum később a prágai tavasz egyik jelképévé vált, pedig szövege sokkal óvatosabb és ellentmondásosabb volt annál, mint amit az események későbbi emlékezete sugall. Nem demokratikus többpártrendszert hirdetett. Nem kérdőjelezte meg Csehszlovákia szocialista jellegét, és külpolitikai irányváltást sem tervezett. A Varsói

Szerződéshez és a Szovjetunióhoz fűződő szövetséget továbbra is alapvetőnek tekintette.

Mégis olyan változásokat fogalmazott meg, amelyek végrehajtása alapjaiban alakította volna át az 1948 után létrejött hatalmi rendszert. A párt vezető szerepét többé nem kizárólag hatalmi monopóliumként kívánta értelmezni. A vezetésnek politikai bizalmat kellett szereznie. A parlamentnek, a kormánynak, a Nemzeti Front pártjainak és társadalmi szervezeteinek valódi feladatokat szántak. A polgári és politikai jogok erősebb biztosítását ígérték. Folytatni akarták a törvénytelenül elítéltek rehabilitálását. A gazdasági reform a vállalatok önállóságának növelését és a piac bizonyos elemeinek alkalmazását irányozta elő. A cseh-szlovák viszonyt föderatív államszerkezettel kívánták rendezni.

A dokumentum egyik legmélyebb gondolata mégis az volt, hogy a társadalomban létező különböző érdekeket többé nem lehet pusztán adminisztratív eszközökkel elhallgattatni. Ez az elv hamarosan messzebbre vezetett annál, amit a program szerzői eredetileg elképzeltek.

Az Akcióprogram egyik sajátossága éppen abban rejlett, hogy amikor megszületett, a valóság bizonyos területeken már továbbhaladt nála. A dokumentum április 5-én még olyan politikai rendet vázolt fel, amelyben a kommunista párt megőrzi vezető helyzetét, miközben szélesebb

társadalmi részvételt enged. Az ország közléte viszont ekkorra már olyan új szervezeteket termelt ki, amelyek létét a korábbi rendszer logikája alapján nehéz volt elhelyezni.

Március 31-én megalakult a K-231. A név az 1948-ban elfogadott, az államrend védelméről szóló 231. számú törvényre utalt, amelynek alapján az ötvenes években politikai üldözöttek ezreit ítélték el. Az új szervezet olyan embereket fogott össze, akik saját bőrükön tapasztalták meg a sztálinista igazságszolgáltatást. Céljuk a rehabilitációk felgyorsítása, az egykori politikai foglyok jogainak képviselete és annak elérése volt, hogy az állam nyíltan szembenézzen a törvénysértésekkel.

A kommunista vezetés számára a K-231 különösen kényelmetlen jelenséget jelentett. Tagjait nehezen lehetett hagyományos értelemben vett ellenforradalmárként bemutatni. Sokuknak személyes dokumentumokkal, bírósági ítéletekkel, börtönévekkel és megtört életpályákkal igazolható története volt. Ha felszólaltak, nem elméleti vitát folytattak a kommunizmusról. Azt kérdezték, ki felel azért, hogy ártatlan embereket zártak börtönbe, családokat tettek tönkre, állásokat és lakásokat vettek el, embereket kényszerítettek vallomásra.

A szervezet rövid idő alatt jelentős támogatást szerzett. A korábbi politikai foglyok becsült száma önmagában is

jelezte, milyen széles társadalmi réteget érintett a kérdés. Williams az akkori becslések alapján mintegy 128 ezer sztálinista üldözöttről ír. A K-231 megjelenése azt jelentette, hogy a rehabilitáció ügye immár nem kizárólag pártbizottságok és jogászok ellenőrzött belső feladata volt. Az áldozatok saját szervezetet hoztak létre.

Néhány nappal később újabb politikai csoport jelent meg. Április 5-én mintegy százötven értelmiségi létrehozta a Klub angažovaných nestraníků nevű szervezetet, amely KAN rövidítéssel vált ismertté. Magyarul leginkább az Elkötelezett Pártonkízüliek Klubjaként adható vissza a neve. Már a megnevezés is jelképes volt. A kommunista rendszer hosszú időn keresztül úgy kezelte a pártonkízülieket, mint akik politikai értelemben legfeljebb támogatói lehetnek a pártnak. A KAN alapítói ezzel szemben azt állították, hogy valaki párttagság nélkül is önálló politikai véleményt formálhat, szerveződhet és részt vehet a közéletben.

Moszkva később különösen nagy jelentőséget tulajdonított a KAN létezésének. A szervezet valós ereje messze elmaradt attól a képtől, amely a szovjet jelentésekben kialakult róla. Jelképes jelentősége viszont valóban nagy volt. A pártonkízüliek már nem elégedtek meg azzal, hogy a kommunisták által kijelölt társadalmi szervezeteken keresztül mondják el véleményüket.

A KAN és a K-231 megjelenése megmutatta a reformfolyamat egyik alapvető nehézségét. A vezetők részvételt ígértek, a társadalom pedig komolyan vette az ígéretet. Amikor azonban az emberek saját szervezeteket hoztak létre, a pártvezetésnek el kellett döntenie, hol húzza meg a határt.

Mlynář számára ez a probléma különösen fontos volt. Az Akcióprogram kidolgozásakor még úgy gondolta, hogy a Nemzeti Front kérdését jobb volna homályosan hagyni. Nem akart olyan politikai vitát megnyitni, amely azonnal felveti a többpártrendszer lehetőségét. Márciusra azonban ő is érzékelte, hogy a kérdést nem lehet kikerülni. Az új társadalmi szervezetek létrejötte és a régi pártok újjáélesztéséről szóló viták kényszerítették döntésre a vezetést.

A legérzékenyebb ügy a szociáldemokrata párt volt. Csehszlovákiában a szociáldemokráciának jelentős háború előtti hagyománya volt. A pártot 1948 nyarán olvasztották be a kommunista pártba. Húsz évvel később egykori szociáldemokraták úgy érezték, hogy az új politikai légkör lehetővé teheti a párt újjászervezését. Már márciusban előkészítő bizottság alakult.

Ez sok reformkommunistát is nyugtalansággal töltött el. A KAN-t még lehetett olyan klubnak tekinteni, amely nem akar közvetlenül hatalomra kerülni. A szociáldemokrata

párt viszont országos szervezettel, történelmi hagyománnyal és egykori választói bázissal rendelkezhetett volna. Újjászületése azonnal felveti a politikai verseny kérdését.

A prágai tavasz egyik gyakran elfelejtett határa itt vált láthatóvá. Dubček, Mlynář, Kriegel és a reformvezetés más fontos szereplői jelentős politikai szabadságot akartak, de 1968 tavaszán többségük még nem kívánt nyugati típusú többpártrendszert. A kommunista párt vezető szerepét továbbra is meg akarták őrizni.

Ez nem pusztán taktikai engedmény volt Moszkva felé. Sok reformkommunista valóban hitt abban, hogy létrehozható egy új politikai rendszer, amely demokratikusabb a szovjet modellnél, ugyanakkor nem tér vissza a háború előtti parlamentáris rendszerhez. A párt politikai monopóliuma lazulna, de nem tűnne el. A társadalom önálló intézményei megerősödnének, miközben a kommunisták különleges vezető szerepe fennmaradna.

Csak hogy minden újonnan létrejövő szervezet ugyanazt a kérdést tette fel: mit jelent a vezető szerep akkor, ha a társadalom valóban szabadon szerveződhet? A válasz 1968 tavaszán még nem létezett.

Az új kormány április 8-i megalakulása sem tisztázta ezt. Oldřich Černík miniszterelnök kabinetjében

reformerek és régi apparátusi emberek egyaránt helyet kaptak. Ota Šik miniszterelnök-helyettesként a gazdasági átalakítás egyik fő képviselője lett, Gustáv Husák szintén miniszterelnök-helyettesként elsősorban a föderáció kérdésével foglalkozott, Josef Pavel pedig belügyminiszterként az egyik legérzékenyebb területet kapta.

A közvélemény egy része csalódott az összetételben. A tavaszi változások sebessége után sokan radikálisabb személycseréket vártak. Černík és Dubček azonban tudatosan hagyott a kabinetben olyan vezetőket, akik a folytonosságot képviselték. A reformfolyamat vezetői egyszerre próbálták megváltoztatni a rendszert és elkerülni azt, hogy az egész apparátus ellenük forduljon.

Ez egyre nehezebb feladatnak bizonyult. A regionális pártkonferenciákon április második felében sorra cserélték le a régi vezetőket. Hosszú idő óta először zajlott valódi vita arról, ki legyen egy helyi vagy regionális pártbizottság élén. Sok régi titkár elveszítette tisztségét. Az apparátus alsó és középső szintjein ez félelmet keltett.

A reformmozgalom társadalmi oldaláról nézve ezek demokratikus változások voltak. A régi funkcionárius szemszögéből viszont az addigi életpálya összeomlását jelenthették. Évek alatt kiépített kapcsolatok, befolyás, lakás, jövedelem és társadalmi rang kerülhetett veszélybe.

Így formálódott lassan az a réteg, amely nyáron már kész volt a reformfolyamat megfékezésére. A gazdaság területén ugyanez a szabadság más természetű konfliktusokat hozott.

Ota Šik reformja már Novotný idején megkezdődött. A csehszlovák közgazdászok évek óta próbálták enyhíteni a központi tervgazdaság merevségét. A vállalatoknak nagyobb önállóságot kívántak adni, a termelési döntésekben pedig nagyobb szerepet szántak az áraknak, a keresletnek, a nyereségnek és a tényleges gazdasági eredménynek.

1968-ban a reform új politikai tartalmat kapott. Egy vállalat önállósága ugyanis rögtön felvetette, ki gyakorolja benne a tulajdonosi jogokat. Ha az állam nem akar minden kérdésben közvetlenül dönteni, akkor ki választja vagy ellenőrzi az igazgatót? Ki határozza meg, mire fordítsák a nyereséget? Ki képviselje a dolgozókat?

Innen vezetett az út a vállalati, illetve munkástanácsok gondolatához. A kezdeményezés kezdetben még a reformközgazdászokat is megosztotta. Šik és Černík tartott attól, hogy a dolgozói testületek béremelési nyomást gyakorolnak, ellenállnak a munkaerő átcsoportosításának és gazdaságilag irracionális döntéseket hoznak. A reform eredeti gondolkodásában erős technokrata elem volt: hozzáértő vállalatvezetőknek nagyobb szabadságot kellett

adni.

A politikai légkör azonban ezt az elképzelést is átalakította. Ha a gazdaság demokratizálásáról beszélnek, egyre nehezebb volt megmagyarázni, miért maradjanak ki belőle maguk a munkások. A vállalati tanácsokat ezért fokozatosan olyan intézményként kezdték látni, amely egyszerre védheti a vállalatot a minisztériumi bürokráciától és adhat beleszólást a dolgozóknak.

Az eredeti tervek még korlátozott szerepet szántak a választott munkásképviseleknek. A tanácsokban technokraták és állami képviselők is helyet kaptak volna, a mindennapi vezetés továbbra is az igazgatóság feladata maradt. 1968 nyarára azonban maga a vita is radikalizálódott. Egyre többen követelték, hogy a dolgozók választott képviselői kerüljenek többségbe.

A prágai tavasz így lassan elérte az üzemeket. Ez különösen fontos fejlemény volt. A reformot eleinte gyakran értelmiségi mozgalomként mutatták be. A sajtó szabadsága, az írók és filmesek fellépése valóban látványos szerepet játszott benne. A vállalati tanácsok azonban lehetőséget teremtettek arra, hogy a politikai átalakulás a munkások mindennapi életébe is közvetlenül belépjen.

A vezetés számára ez egyszerre volt lehetőség és veszély. A kommunista rendszer legitimációja a munkásosztály vezető szerepére épült. Ha a munkások támogatják a reformokat, nehéz volt őket „kispolgári” vagy „értelmiségi” elhajlásként elutasítani. Ha viszont valóban önálló munkásszervezetek jönnek létre, azok idővel ugyanúgy konfliktusba kerülhetnek a párttal, mint a sajtó vagy a diákok.

A tavasz kulturális szabadsága közben egyre szembetűnőbbé vált. A cenzúra intézménye fokozatosan elveszítette gyakorlati erejét. A lapok olyan témákat dolgoztak fel, amelyek hónapokkal korábban elképzelhetetlenek lettek volna. A politikai perek mellett előkerültek történelmi tabuk, a szovjet–csehszlovák kapcsolatok kényes epizódjai, az állambiztonság módszerei és a rendszer vezetőinek személyes felelőssége.

A rádió és a televízió különleges szerepet játszott. A közönség számára a változás itt vált talán a legközvetlenebbül érzékelhetővé. Politikusok jelentek meg élő adásban, kérdéseket kaptak, viták zajlottak. A néző és hallgató már nem kizárólag kész politikai közleményt kapott.

A rendszer régi nyelve gyorsan veszített hiteléből. Az olyan szavak, mint „ellenséges elem”, „jobboldali opportunisták” vagy „imperialista ügynökök” korábban

politikai ítéletek voltak. 1968 tavaszán egyre többen kezdtek visszakérdezni: pontosan kiről van szó, mit tett, milyen bizonyíték alapján nevezik annak?

Ez apró változásnak tűnhet, valójában a diktatórikus politikai nyelv egyik alapját bontotta le. A hatalom addig azért használhatott homályos kategóriákat, mert nem kellett bizonyítania őket. Amikor az újságírók bizonyítékot kértek, az egész rendszer működése kényelmetlenebb lett.

A felszabadult légkör egyik leglátványosabb pillanata 1968. május 1-je volt. A kommunista országokban május elseje hosszú évek óta szigorúan szervezett politikai ünnep volt. A munkahelyek és intézmények kijelölt rendben vonultak fel, előre elkészített transzparenszeket vittek, a dísztribünön álló vezetőknek integettek. A spontán politikai tartalom lehetőségét a szervezés éppen arra szolgált, hogy kizárja.

1968-ban azonban a prágai május elseje egészen más lett. Régi cserkészek jelentek meg egyenruhában. Első világháborús veteránok, spanyol polgárháborús önkéntesek, új politikai klubok, a KAN és a K-231 tagjai vonultak. Olyan táblák tűntek fel, amelyek hivatalos elismerést és szabad választásokat követeltek. A tömeg valódi lelkesedéssel üdvözölte Dubčeket és a reformvezetőket.

A látvány azért volt rendkívüli, mert a rendszer egyik legmerevebb politikai rítusa alakult át spontán közösségi ünneppé. Dubček számára ez pályája egyik csúcspontja lehetett. Az emberek szeretete kézzelfogható volt. A kommunista vezető olyan népszerűséget élvezett, amelyet kelet-európai pártfőtitkár ritkán tapasztalhatott.

Beszédében azonban ismét hangsúlyozta Csehszlovákia szocialista jellegét és a Szovjetunióhoz fűződő szövetséget. Ebben nem feltétlenül volt ellentmondás. Dubček maga is azt hitte, hogy a kettő összeegyeztethető. A társadalmi szabadság és a szovjet szövetség szerinte nem zárta ki egymást.

Moszkvában ugyanezt a május elsejét egészen másként látták. A szovjet vezetők számára a felvonuláson megjelenő önálló csoportok, a szabad választásokra utaló jelszavak és a párton kívüli szervezetek jelenléte annak bizonyítéka lett, hogy a folyamat túlhaladta a kommunista párt ellenőrzését.

A fényképen ugyanaz a mosolygó tömeg szerepelt. Prágában ezt a rendszer megújulásának bizonyítékaként lehetett értelmezni.

Moszkvában a hatalom elvesztésének előjeleként. Május 4-én és 5-én csehszlovák küldöttség utazott Moszkvába. Dubček mellett Černík, Smrkovský és Bilák is részt vett a

tárgyalásokon. A szovjet fél eredetileg több olyan csehszlovák vezetőt is látni akart, akikről kevés személyes tapasztalata volt. Ez már önmagában jelezte, hogy Moszkva igyekezett feltérképezni a prágai vezetés belső különbségeit.

Brezsnyev azzal nyitotta a megbeszélést, hogy a Szovjetunió rendkívül aggasztónak tartja a csehszlovákiai fejleményeket, és tudni akarja, milyen lépésekkel kívánja a pártvezetés rendezni a helyzetet. Dubček hosszú, mintegy kétórás beszámolóban próbálta meggyőzni.

Elismerte, hogy vannak negatív jelenségek. Beszélt az egyházak fokozott aktivitásáról, a Literární listy körüli értelmiségi mozgalmakról, emigránsok befolyásáról, valamint olyan erőkről, amelyek valódi ellenzékét szeretnének létrehozni. Egyértelművé tette, hogy a kommunista párt vezető szerepét nem tartja vitathatónak, és nem enged olyan politikai erőt kialakulni, amely a párt tényleges ellenpólusává válhat.

Ez a kijelentés önmagában mutatja, milyen távol állt Dubček gondolkodása a rendszer felszámolásától. Ígéretet tett arra is, hogy törvényi eszközökkel rendezik a politikai szervezetek működését, erősebb felügyeletet alakítanak ki a rádió és televízió fölött, és javítják a biztonsági szervek állapotát.

A tárgyalás egyik figyelemre méltó mozzanata az volt, hogy amikor a szovjet vezetők segítségről beszéltek, Dubček szerint Csehszlovákiának elsősorban hosszú lejáratú gazdasági hitelre volna szüksége. Ez a két fél közötti gondolkodásbeli távolságot szinte tökéletesen érzékeltette.

A csehszlovák vezetés gazdasági és politikai reformproblémáról beszélt. Moszkva hatalmi és biztonsági válságot látott.

Brezsnyev újságkivágásokkal és dokumentumokkal próbálta alátámasztani álláspontját. A szovjet értelmezés szerint a sajtó támadásai, a KAN, a K-231 és a május elsejei események már összefüggő ellenforradalmi folyamat részét képezték.

Dubček több ponton igyekezett megnyugtatni. Elhatárolódott a KAN-tól, kritizált bizonyos értelmiségieket, és elismerte, hogy a rádió helyzetével problémák vannak. Černík szintén arról biztosította a szovjet vezetőket, hogy az antiszocialista erők nem kapnak lehetőséget ellenforradalmi tevékenységre.

Smrkovský különösen határozottan állította, hogy a vezetés rövid időn belül képes lesz úrrá lenni a helyzeten. A szovjetek mégsem nyugodtak meg.

A probléma már nem az volt, mit ígér Dubček. Az volt a kérdés, elhiszik-e róla, hogy teljesíteni tudja.

A májusi tárgyalások után a Kremlben fokozódott a vita arról, milyen eszközökkel lehet Csehszlovákiát befolyásolni. Ekkor még nem született visszavonhatatlan döntés a katonai megszállásról. Valenta elemzéséből is az rajzolódik ki, hogy a szovjet vezetésen belül több megoldás versenyzett egymással. Diplomáciai nyomás, gazdasági eszközök, a csehszlovák keményvonalasok támogatása és katonai fenyegetés egyaránt szóba került.

Mlynář későbbi visszaemlékezése szerint május folyamán történt az a döntő változás, amikor a katonai beavatkozás mint végső lehetőség ténylegesen bekerült a szovjet vezetés által elfogadott forgatókönyvek közé. Brezsnyev az augusztusi moszkvai tárgyalások alatt állítólag maga mondta, hogy a katonai opciót már májusban jóváhagyták.

Ez még nem jelentett azonnali támadási parancsot. A különbség azonban óriási volt.

Tavaszi elején a szovjet vezetés azt vizsgálta, hogyan lehet politikai eszközökkel befolyásolni a csehszlovák reformokat. Május végére már létezett olyan forgatókönyv is, amelyben tankok lépik át a határt.

A csehszlovák közvélemény mindebből szinte semmit sem érzékelt. Prágában megteltek a kávéházak, szerkesztőségek és egyetemi klubok vitákkal. Új szervezetek alakultak. A politikusok nyilvános találkozókra válaszoltak a közönség kérdéseire. A lapok egymással versengtek az újabb leleplezésekért. Fiatalok érezték úgy, hogy életükben először valóban van értelme politikáról beszélni.

A rendszer talán legnagyobb sikere éppen ekkor született meg: olyan emberek kezdtek érdeklődni a közélet iránt, akik korábban elfordultak tőle. Ugyanez lett a legnagyobb veszélye is.

Mert ettől a pillanattól a reformokat már nem lehetett volna visszavonni pusztán egy központi bizottsági határozattal. Emberek százezrei érezték úgy, hogy valami az övék lett.

Szabadabb újság. Önállóbb munkahely.

Nyíltabb egyetem. Valódi vita.

Lehetőség arra, hogy valaki kérdezzen. A prágai tavasz ezért 1968 májusára túlnőtt azon a politikai programon, amelyet a párt reformerei eredetileg megfogalmaztak. És miközben Csehszlovákiában egyre többen úgy hitték, hogy most kezdődik igazán az átalakulás, Moszkvában már azt mérlegelték, milyen eszközzel lehetne megállítani.

4. fejezet – Csehek, szlovákok és magyarok: 1968 másik forradalma

A prágai tavasz történetét könnyű úgy elbeszélni, mintha minden Prágában történt volna. A politikai rendszer központja valóban ott működött, a legismertebb újságírók, írók és reformpolitikusok jelentős része a cseh országrészhez kötődött, és augusztusban a világ kamerái elsősorban Prága utcáit mutatták.

1968 azonban Szlovákiában más kérdéseket is felszabadított. A szlovák politikai elit és értelmiség egy részének számára a demokratizálódás elválaszthatatlan volt a cseh-szlovák államjogi viszony átalakításától. A két nemzet formális egyenjogúsága ellenére a tényleges döntések nagy része Prágában született, és az 1960-as alkotmány tovább erősítette a központosított államot. A szlovák autonómia korábbi intézményeinek jelentős része kiürült.

Az ötvenes évek perei különösen mély sebet hagytak. Az úgynevezett szlovák burzsoá nacionalizmus elleni kampány során olyan kommunistákat is üldöztek, akik nagyobb szlovák önállóságot vagy erősebb nemzeti intézményeket támogattak. Gustáv Husák maga is ennek a megtorlásnak lett egyik legismertebb áldozata.

Amikor 1968-ban megnyílt a politikai tér, ezért Szlovákiában gyorsan előkerült a föderáció gondolata. A cseh reformerek egy része eleinte türelmetlenül fogadta ezt. Számukra az ország legsürgetőbb problémája a politikai és gazdasági rendszer demokratizálása volt. Attól tartottak, hogy az államjogi vita elvonja a figyelmet a reformokról.

Szlovákiában viszont sokan éppen fordítva gondolkodtak. Szerintük a demokratizálás hitelességét az bizonyítja, hajlandó-e Prága valódi hatalmat átadni a szlovák intézményeknek.

A kérdés mögött pedig egy harmadik közösség is megjelent. A csehszlovákiai magyarok.

Számukra 1968 olyan lehetőséget nyitott, amilyen 1945 óta alig adódott. A második világháború utáni jogfosztások, a lakosságcsere, a reszlovakizáció, a deportálások, a magyar iskolák felszámolása és a közösség politikai kiszorítása hosszú időn keresztül alig lehetett nyilvános vita tárgya. Az 1948 utáni enyhülés során a magyarok visszakapták csehszlovák állampolgárságukat, újra létrejött a magyar iskolarendszer, megjelentek magyar lapok és kulturális intézmények, de a háború utáni intézkedések történeti és jogi értékelése tabunak számított.

1968 márciusában ez a hallgatás is repedezni kezdett. Március 12-én a Csemadok Központi Bizottsága olyan állásfoglalást fogadott el, amely messze meghaladta a szervezet korábbi kulturális szerepét. A dokumentum támogatásáról biztosította a demokratizálódási folyamatot, egyúttal felvetette a magyar kisebbség politikai és jogi helyzetének átfogó rendezését.

Egyetlen állásfoglalásban kerültek egymás mellé olyan ügyek, amelyekről korábban külön-külön is nehéz lett volna nyíltan beszélni. A magyar közösség képviselete.

Az iskolahálózat fejlesztése. A kulturális intézmények bővítése.

A magyar sajtó helyzete. A háború utáni jogsérelmek rendezése.

A nemzetiségek alkotmányos jogállása. A Csemadok ezzel néhány hét alatt kulturális tömegszervezetből politikai érdekérvényesítő fórummá kezdett átalakulni.

És hamarosan kiderült, hogy a magyar közösségen belül is ugyanaz történik, ami egész Csehszlovákiában. A központ megfogalmaz egy óvatosabb programot.

A helyi szervezetek pedig tovább mennek. A központi vezetés március 12-i állásfoglalása azonban csak kezdete volt a folyamatnak. A Csemadok március 15-én az Új

Szóban nyilvánosságra hozta javaslatait, március 21-én pedig valamennyi járási bizottságát és helyi szervezetét felszólította, hogy vitassa meg, egészítse ki őket. A következő hetekben több száz állásfoglalás érkezett Pozsonyba és a magyar lapok szerkesztőségeibe.

Ezekből különös kép rajzolódik ki. A prágai tavasz a dél-szlovákiai falvakban és kisvárosokban egészen más nyelven szólalt meg, mint a fővárosi értelmiségi vitákban. Itt nem elsősorban a marxizmus megújításáról vagy a gazdasági mechanizmus elméletéről beszéltek. Sokkal közelebb álltak az emberek mindennapi tapasztalataihoz a követelések: miért nem lehet a hivatalban magyarul intézni az ügyeket egy magyar többségű községben; miért vontak össze magyar és szlovák iskolákat; miért tűntek el a hagyományos magyar helységnevek; miért nincs magyar felsőoktatás; hogyan lehetséges, hogy a magyar lakosság számarányához képest kevés magyar jut döntéshozó tisztségbe?

Ezek a kérdések húsz év felhalmozott tapasztalatát hozták felszínre. A helyi állásfoglalások egy része jóval tovább ment a Csemadok központi vezetésének óvatos javaslatainál. Követelték a hivatali kétnyelvűség tényleges betartását, az összevont magyar és szlovák iskolák újbóli szétválasztását, magyar nyelvű egyetem vagy főiskolák létrehozását, az 1948-ban elszlovákosított településnevek

visszaállítását, sőt rendkívüli népszámlálás megtartását is. A népszámlálás követelése mögött az a meggyőződés húzódott meg, hogy a korábbi évtizedek asszimilációs és adminisztratív nyomása miatt a hivatalos adatok nem feltétlenül tükrözik pontosan a magyar közösség valós nagyságát.

A legnagyobb vihart Galánta és Losonc okozta. A Csemadok Galántai Járási Bizottsága március 28-án olyan állásfoglalást fogadott el, amely a háború utáni csehszlovák nemzetiségpolitika alapjaihoz nyúlt vissza. Felvetette a kassai kormányprogram nemzetiségeket érintő rendelkezéseinek felülvizsgálatát, a reszlovakizáció, a csehországi deportálások és a magyar-szlovák lakosságcsere újraértékelését, az érintettek rehabilitálását, valamint azok felelősségének vizsgálatát, akik a magyarellenos intézkedések megszervezésében részt vettek.

Két nappal később a losonci járási bizottság követelései között magyar választóközetek kialakítása, a diszkriminatív rendelkezések törvényi hatálytalanítása, a magyar iskolarendszer fejlesztése és a magyar községnevek hivatalos használatának visszaállítása szerepelt. A Szlovák Írók Szövetségének magyar szekciója ugyancsak túllépett a központi Csemadok-program óvatosabb keretein. Március 22-i állásfoglalásában az

oktatási és kulturális önigazgatás mellett a háború utáni jogfosztások áldozatainak rehabilitálását és anyagi kárpótlását is szükségesnek tartotta. A magyar közélet saját múltjával szemben sem volt elnéző: felvetette azoknak a kisebbségi vezetőknek a távozását is, akik az előző korszakban megalkuvóan vagy passzívan viselkedtek.

Ez a mozzanat különösen fontos. A magyar reformmozgalom nem kizárólag a szlovák vagy csehszlovák állammal szemben fogalmazott meg igényeket. Saját vezető rétegét is vizsgálni kezdte.

Az 1948 utáni rendszerben a Csemadok különös helyet foglalt el. Hivatalosan kulturális szervezet volt. A magyar lakosság azonban már létrejöttétől kezdve hajlamos volt többet látni benne: azt az egyetlen országos magyar intézményt, amelyhez kulturális, oktatási és gyakran politikai sérelmekkel is fordulni lehetett. A pártvezetés évtizedeken át igyekezett kordában tartani ezt az érdekképviselői szerepet.

1968-ban ez a korlát is meggyengült. A kassai járási bizottság március végén „Őszinte szóval” címmel terjesztett nyílt levele szokatlan keménységgel támadta a Csemadok régi vezetését. A szervezet küldetésének tisztázatlanságát, a vezetők passzivitását és korábbi politikai magatartását bírálta, s név szerint több régi tisztségviselő távozását követelte. A legélesebb kritika

Lőrincz Gyulát érte, aki a Csemadok 1949-es megalakulása óta állt a szövetség élén.

Lőrincz a csehszlovákiai magyar kommunista elit egyik legbefolyásosabb tagja volt. Hosszú pályája alatt egyszerre próbálta képviselni a magyar közösség bizonyos érdekeit és megőrizni feltétlen politikai lojalitását a kommunista párthoz. Ez a kettős szerep 1968-ban egyre nehezebben volt fenntartható. Az új nemzedék és a reformpárti értelmiség már azt várta a Csemadoktól, hogy világosan vállalja a kisebbségi érdekvédelmet.

Közben Lőrincz a szlovák nacionalista támadások célkeresztjébe is került. Az Új Szó március 27-i interjújában beszélt az 1945 utáni magyar jogfosztásról, és megemlítette azt a történelmi tényt is, hogy a magyar lakosság 1918-ban saját megkérdezése nélkül került az új csehszlovák állam keretei közé. A mondat önmagában aligha jelentett területi követelést. A gyorsan kiéleződő szlovák-magyar vitában mégis úgy kezdték értelmezni, mintha a csehszlovák állam létjogosultságát kérdőjelezné meg.

Lőrincz április 9-én az SZLKP Központi Bizottságának ülésén felajánlotta lemondását az Elnökségben betöltött tagságáról. A testület ezt nem fogadta el.

A konfliktus ekkor már jóval túlterjedt személyén. A szlovák közvélemény jelentős része szinte előzmények nélkül találkozott a magyar követelésekkel. A Csemadok a hatvanas években több beadványban is jelezte az oktatási, kulturális és intézményi problémákat a párt- és állami szerveknek, ezekről azonban a szélesebb szlovák nyilvánosság alig tudott. Amikor 1968 márciusában a magyar sajtó egyszerre közölni kezdte a követeléseket, azok sok szlovák olvasó számára váratlanul és fenyegetően hatottak.

A szlovák lapok tovább növelték ezt az érzést. A Csemadok központi, március 12-i állásfoglalását szlovák fordításban is megkapták, mégsem ismertették széles körben. Jóval nagyobb teret adtak azoknak a cikkeknek, amelyek a radikálisabb magyar nyilatkozatokat bírálták.

Március 30-án a dél-szlovákiai szlovákok harmincnyolc fős, Bazinban tanácskozó csoportja aggodalmát fejezte ki a magyar követelések miatt. Innen származott a később gyakran emlegetett „bazini harmincnyolcak” elnevezés. A következő hetekben több magyarlakta településen Matica slovenská-klubok alakultak, amelyek a dél-szlovákiai szlovák lakosság érdekeinek védelmét hirdették.

A vita hamar történelmi sérelmek kölcsönös felidézésévé változott. Rudolf Olšinský a Kultúrny životban a galántai Csemadok-állásfoglalást revansistának és a

második világháború eredményeit megkérdőjelezőnek minősítette. Michal Gáfrik arról írt, hogy a dél-szlovákiai szlovákok saját hazájukban érzik magukat albérlőnek. Daniel Okáli, aki maga is a háború utáni szlovák politika fontos szereplője volt, a kitelepítés elvét védelmezte.

A szlovák tiltakozások egy részében olyan követelések jelentek meg, amelyek a prágai tavasz demokratizáló szellemével nehezen voltak összeegyeztethetők. Felvetették a hivatali kétnyelvűség eltörlését, a szlovák hivatalos államnyelvi státusának megerősítését, sőt az úgynevezett reciprocitás alkalmazását is: a csehszlovákiai magyarok csak annyi jogot kapjanak, amennyi a magyarországi szlovák kisebbséget megilleti.

Ezzel a kisebbségi jogokat nem az állampolgári egyenlőségből vezették volna le, hanem egy másik állam kisebbségpolitikájától tették volna függővé. Fábry Zoltán, a két világháború közötti csehszlovákiai magyar szellemi élet tekintélyes alakja különösen élesen érzékelte a problémát. A magyar kisebbség nyomorúsága és nagysága című írásában azt állította, hogy a szlovák társadalom számára az 1945 utáni intézkedésekkel való szembenézés erkölcsi próbatételt jelent. A jogfosztás elítélése szükségképpen annak elismeréséhez vezetne, hogy súlyos igazságtalanság történt. Fábry szerint éppen erre a felismerésre nem mutatkozott készség.

A történelmi vita mögött azonban nagyon is jelen idejű félelmek húzódtak meg. Dél-Szlovákia számos településén magyar többség élt, miközben a közigazgatásban és egyes állami intézményekben jelentős szlovák jelenlét alakult ki. A háború utáni telepítések és belső népmozgások tovább bonyolították az etnikai viszonyokat. Amikor magyar oldalról kétnyelvűséget, választókörteteket vagy a történelmi helységnevek visszaállítását követelték, egyes helyi szlovák közösségek attól tartottak, hogy saját pozíciójuk gyengül.

A pártvezetéshez érkező jelentések már tavasszal helyi konfliktusokról számoltak be. Taksonyban állítólag betörték Magyarországról áttelepült szlovákok ablakait. Deákiban magyarok nemzeti színű zászló alatt vonultak, magyar himnusz és 1848-as dalokat énekeltek. Egyes jelentések már fegyvert követelő, önvédelmi őrszolgálatokat szervező szlovákokról is beszéltek.

Az ilyen beszámolókkal óvatosan kell bánni. A korszak pártjelentései gyakran ellenőrizetlen helyi híreket is továbbítottak, a sajtó pedig hajlamos volt hétköznapi konfliktusokat nemzetiségi eseménnyé nagyítani. Politikai hatásuk ettől még valóságos volt. Az állami vezetők egyre inkább attól tartottak, hogy a demokratizálódás mellett etnikai összeütközések is kialakulhatnak.

1968 májusában ezt a félelmet fokozta az úgynevezett nemzeti menetelés. Pozsonyi szlovák egyetemisták és főiskolások olyan akciót szerveztek, amelynek meghirdetett célja a dél-szlovákiai szlovákok támogatása volt. A menet Cseklész, Diószeg, Galánta, Vágsellye, Dunaszerdahely és Komárom térségét érintette. Az esemény során magyarellenessé megnyilvánulásokra is sor került. Az Új Szó május 12-én külön jegyzetben foglalkozott vele.

A helyzet különös ellentmondást hordozott. Prágában és Pozsonyban a diákmozgalom a demokratizálás egyik legfontosabb ereje volt. Dél-Szlovákiában viszont fiatalok egy része ugyanennek a politikai szabadságnak a segítségével nacionalista követeléseket fogalmazott meg.

A szabadság nemcsak a liberális gondolatokat engedte felszínre. Olyan történelmi félelmeket és nemzeti indulatokat is, amelyeket a korábbi rendszer hosszú időn át hatalmi eszközökkel tartott a felszín alatt.

A prágai központi pártvezetés mindezek ellenére kedvezően fogadta a Csemadok alapvető javaslatait. Az április 5-i Akcióprogramba bekerült a nemzetiségi helyzet új szabályozásának ígérete, a politikai, gazdasági és kulturális egyenjogúság, valamint az arányos képviselői gondolata. A program a kisebbségi önzorgatás elvét is elfogadta.

Ez a csehszlovákiai magyar politikai gondolkodás számára jelentős siker volt. Az öngazgatás ebben az értelemben nem területi elszakadást jelentett. Olyan intézményrendszer kialakítását célozta, amelyben a kisebbség saját oktatási, kulturális és bizonyos közéleti ügyeiben választott képviselői révén érdemi döntési joggal rendelkezik.

A Csemadok elképzelése szerint a parlamentek mellett nemzetiségi bizottságok működtek volna, a kormányzati rendszerben pedig külön nemzetiségi szerveket hoztak volna létre. A prágai kormány mellett nemzetiségi titkárság, a szlovák végrehajtó hatalomban pedig olyan hivatal működhetett volna, amely lényegében minisztériumi szinten foglalkozik a kisebbségek ügyeivel. A magyar oktatás irányítását és kulturális intézményrendszerét szintén nagyobb önállósággal képzelték el.

A szlovák pártvezetés április 30-án tárgyalta a magyar és ukrán kulturális szövetségek képviselőivel. Megállapodtak abban, hogy a föderáció létrejötte után a nemzetiségek képviselőit elsősorban a szlovák nemzeti szervezetekben kell biztosítani. Nemzetiségi bizottságokat terveztek a párt és a parlament mellett, valamint nemzetiségi titkárságot az SZNT Elnökségénél.

A kompromisszum még ígéretesnek látszott. Május 24-ére azonban már érzékelhető volt a visszalépés. A Szlovák Kommunista Párt Akcióprogramjának nemzetiségi része nem vette át olyan egyértelműen az önjagazgatás gondolatát, mint az országos pártprogram. A hetek óta tartó szlovák tiltakozások láthatóan hatottak a pártvezetésre.

Ezzel párhuzamosan maga a Csemadok is átalakult. A szövetség belső ellenzéke egyre erősebben követelte a személycseréket. Lőrincz Gyula május 10-én kérte felmentését az elnöki tisztségből. Hivatalos indoka az volt, hogy május elején kinevezték az Új Szó főszerkesztőjévé. A háttérben azonban nyilvánvalóan ott állt a személyét érő magyar és szlovák bírálatok kettős nyomása, valamint az is, hogy nem azonosult maradéktalanul a Csemadok új érdekvédelmi szerepfelfogásával.

Az Új Szóban ekkor már maga is lezajlott egy kisebb szerkesztőségi forradalom. A lap pártszervezete március 26-án a demokratizálás és a lap megújítása mellett foglalt állást, és kezdeményezte Dénes Ferenc főszerkesztő leváltását. A szerkesztőség megtagadta az együttműködést a régi, dogmatikus vezetővel. Május 3-án Lőrinczet nevezték ki a lap élére.

Ez is mutatta, milyen mélyre jutott 1968 tavaszán a változás. Egy hivatalos pártlap szerkesztősége képes volt

nyomást gyakorolni saját vezetőjének eltávolítására.

A Csemadok nagyobb fordulata június 8-9-én, Dunaszerdahelyen történt. A Központi Bizottság ülésén a szervezet történetében addig példátlan személyi átrendeződésre került sor. Az Elnökség több régi tagját leváltották. A választás titkos szavazással zajlott, ami önmagában szokatlan eljárás volt egy olyan szervezetben, ahol korábban a személyi döntéseket jellemzően előzetesen egyeztették a pártapparátussal.

A Csemadok új elnöke Dobos László író, az Irodalmi Szemle főszerkesztője lett. Szabó Rezső maradt a vezető titkár, Varga János pedig titkár. Lőrinczet díszelnökké választották.

A változás jelképes erejét növelte, hogy a pártonkívüliek számára külön gyűlést tartottak, ahol saját jelöltlistát állíthattak össze. Egy kommunista rendszerben működő országos társadalmi szervezetben ez néhány hónappal korábban szinte elképzelhetetlen lett volna.

Dobos László személyével a reformnemzedék egyik ismert magyar értelmiségije került a Csemadok élére. A vezetés megerősítette a márciusi programot, visszautasította a szervezetet ért nacionalista vádakat, rehabilitációs bizottságot hozott létre az előző két évtizedben kizárt tagok ügyeinek vizsgálatára, és

rendkívüli országos közgyűlést tervezett novemberre.

A Csemadok ezzel 1968 nyarára közelebb került ahhoz, amit a magyar lakosság hosszú ideje látni szeretett volna benne: országos érdekképviselői szervezethez. A legnagyobb kérdés azonban továbbra is az volt, milyen jogokat sikerül ténylegesen beépíteni az új föderatív állam alkotmányos rendszerébe.

Június 12-én Prága mellett, Kolodějében kezdődtek azok a tárgyalások, amelyekben már Dobos László és Szabó Rezső is részt vett. A cseh-szlovák föderáció kidolgozását Gustáv Husák irányította miniszterelnök-helyettesként. A nemzetiségek helyzetének rendezésére külön albizottság alakult Samuel Faltán szlovák történész vezetésével.

Itt hamar kiderült, hogy a szép politikai jelszavak mögött nagyon eltérő elképzelések vannak. A magyar, ukrán és lengyel képviselők valódi önigazgatási intézményeket akartak. A cseh és szlovák tagok jóval szűkebben értelmezték a kisebbségi jogokat. Szerintük a nemzeti kisebbségek nem tekinthetők ugyanolyan államalkotó politikai szubjektumnak, mint a cseh és a szlovák nemzet, ezért nem illethetik meg őket azonos jellegű önálló államjogi szervek.

Ez látszólag jogelméleti vita volt. A valóságban arról döntött, hogy a magyar közösség saját választott

intézményein keresztül intézheti-e ügyeit, vagy továbbra is olyan testületekben kap képviseletet, amelyek fölött a többségi nemzet rendelkezik meghatározó befolyással.

A cseh és szlovák elképzelés vegyes nemzetiségi bizottságokat javasolt, amelyekben a kisebbségek mellett a többségi nemzet képviselői is helyet kaptak volna. A végrehajtó hatalomban nemzetiségi államtitkárságokat és minisztériumi osztályokat képzeltek el.

A Csemadok június 14-i javaslata jóval tovább ment. Nemzetiségi bizottságot kívánt a szövetségi parlamentben, nemzetiségi tanácsot a Szlovák Nemzeti Tanács mellett, államtitkárságot a szövetségi kormányban és külön nemzetiségi minisztériumot a szlovák kormányban. Az iskolaügyi és kulturális tárcáknál nemzetiségi államtitkárok kinevezését is szorgalmazta.

A különbség világos volt. A Csemadok olyan intézményeket akart, amelyekben a kisebbségek saját magukat képviselik.

A másik elképzelés olyan szerveket kínált, amelyek a kisebbségekkel foglalkoznak. A két modell között politikai értelemben hatalmas távolság húzódott.

Ugyanilyen éles vita folyt a járáshatárokról. A magyar képviselők azt kívánták, hogy a közigazgatási beosztásnál az etnikai viszonyokat is vegyék figyelembe. Felmerült a

kétnyelvűség területi alkalmazása, a magyar intézmények, tudományos munkahelyek és kulturális szervezetek önállósága, valamint az 1945 utáni rendelkezések felülvizsgálásának és az érintettek kárpótlásának kérdése is.

Még abban sem sikerült megegyezni, milyen elv alapján járjon a hivatalos kétnyelvűség. A lakosság meghatározott százalékos arányához kössék, vagy egy összefüggő nemzetiségi területen általánosan alkalmazzák? Ezzel párhuzamosan szlovák oldalról ismét felmerült az államnyelv gondolata.

Júliusra a tárgyalások holtpontra jutottak. A Csemadok július 15-én részletes alkotmánytörvény-tervezetet fogadott el, ám az albizottság nem tette ezt a készülő jogszabály alapjává. A vitát végül felfüggesztették, a különböző javaslatokat a felsőbb politikai szervek elé utalták.

Ez a kudarc már előrevetítette, hogy a föderáció létrejötte nem hozza automatikusan magával a kisebbségi önigazgatást. Miközben az idősebb politikusok alkotmányjogi szövegekről vitatkoztak, a magyar fiatalok gyorsabban cselekedtek.

A hatvanas évek közepétől Dél-Szlovákiában és Pozsonyban egyre erősebb magyar ifjúsági klubmozgalom

működött. Ebből a körből került ki több olyan fiatal értelmiségi, aki 1968-ban aktívan részt vett a közéleti mozgalmakban. Közöttük volt Duray Miklós és Varga Sándor is.

Amikor 1968 márciusában a Csehszlovák Ifjúsági Szövetség szlovákiai vezetése lehetővé tette önállóbb rétegszervezetek létrehozását, a magyar fiatalok szinte azonnal bejelentették igényüket saját országos szervezetükre. Április 6-án Pozsonyban megtartották a csehszlovákiai magyar fiatalok első országos értekezletét.

A résztvevők létrehozták a Magyar Ifjúság Központi Tanácsát. A testület feladata egy önálló magyar ifjúsági szövetség programjának és alapszabályának kidolgozása lett.

Ez már nem egyszeri kulturális rendezvény vagy nyári tábor szervezését jelentette. Egy országos magyar ifjúsági érdekképviselő alapjai születtek meg.

A programot 1968 nyarán dolgozták tovább. A Keszegfalván tartott IV. Nyári Ifjúsági Találkozó és az azt követő vezetőségi ülés során véglegesítették a tervezett szervezet fő dokumentumait.

A fiatalok ezzel megelőzték a legtöbb magyar társadalmi réteget. Hasonló önszerveződési folyamat indult a magyar nők és pedagógusok körében. A Nő című

hetilap szerkesztősége április elején magyar bizottság létrehozását kezdeményezte a nőszövetségen belül. Július 18-án Párkányban megalakult a magyar pedagógusszövetség előkészítő bizottsága is. Első nagyobb ülését augusztus végére tervezték.

Az idő azonban elfogyott. Augusztus közepén még úgy tűnt, van esély arra, hogy a magyar, ukrán és lengyel kisebbségi szervezetek közös fellépéssel áttörést érjenek el. Augusztus 14-én közös nyilatkozatban szögezték le, hogy az egyenjogúságot és a nemzetiségi öngazgatást nem elegendő politikai ígéretként megfogalmazni. Azokat alkotmányos jogként kell rögzíteni, és valódi államhatalmi, politikai és végrehajtó intézményeket kell létrehozni gyakorlásukhoz.

Ekkor már csak hat nap volt hátra. A magyar fiatalok szervezetet építettek.

A pedagógusok országos szövetséget készítettek elő. A Csemadok alkotmánytörvény-tervezetet dolgozott ki.

A kisebbségi vezetők saját minisztériumról, parlamenti képviseletről, kétnyelvű közigazgatásról és önálló intézményrendszeréről tárgyaltak. És közben a Varsói Szerződés hadseregeiben már egészen más terveket készítettek Csehszlovákia számára.

A nemzetiségi vita ettől a pillanattól háttérbe szorult. Augusztus 21-én csehek, szlovákok és magyarok ugyanazzal a kérdéssel ébredtek. Mi történik az országukkal?

HÁTTÉRGYÁR

5. fejezet – Moszkva elveszíti a türelmét

A katonai beavatkozás 1968 augusztusában történt, a hozzá vezető út azonban jóval korábban kezdődött. Moszkvában nem egyetlen tanácskozáson született meg az a felismerés, hogy Csehszlovákiában elfogadhatatlan folyamat zajlik. A szovjet vezetés véleménye hónapok alatt keményedett meg. Bizonyos időszakokban még úgy tűnt, politikai nyomással, személycserékkel vagy a prágai vezetés önkorrekciójával megoldható a válság. Máskor katonai lépések kerültek előtérbe. A különböző módszerek sokáig párhuzamosan léteztek.

A Kreml problémája részben abból fakadt, hogy Csehszlovákia 1968-ban nem illeszkedett a korábbi kelet-európai válságok mintájába. 1953-ban Kelet-Berlinben munkásfelkelés tört ki.

1956 őszén Magyarországon fegyveres felkelés, politikai rendszerválság és külpolitikai fordulat bontakozott ki. Csehszlovákiában 1968 tavaszán egyik sem történt.

A kommunista párt hatalmon maradt. A kormány szocialistának nevezte magát. Dubček újra és újra kijelentette, hogy Csehszlovákia hű marad a Varsói

Szerződéshez. Szovjet katonai támaszpontok kiürítését nem követelte. NATO-csatlakozásról szó sem volt. A vezető reformerek jelentős része egész életében kommunista volt.

Mégis éppen ez tette a prágai kísérletet veszélyessé Moszkva szemében. Ha a kommunista rendszer nyílt lázadás nélkül is elveszítheti a sajtó fölötti ellenőrzést, ha pártonkívüliek önálló politikai klubokat alapíthatnak, ha egykori politikai foglyok országos szervezetet hozhatnak létre, ha munkások saját vállalati tanácsokat választanak, akkor Dubček személyes Szovjetunió iránti hűsége már nem adott választ a Kreml legfontosabb aggodalmára.

A szovjet vezetők számára az lett döntő, képes-e még egyáltalán irányítani az országot. A két fél 1968 tavaszán ezért gyakran elbeszélt egymás mellett.

Dubček azzal próbálta megnyugtatni Brezsnyevet, hogy a kommunista párt vezető szerepe, a szocializmus és a szovjet szövetség nincs veszélyben. Brezsnyev viszont azt látta, hogy hónapról hónapra olyan dolgok történnek Csehszlovákiában, amelyekről Dubček korábban azt ígérte, nem engedi őket túl messz jutni.

A bizalom lassan fogyott el. És minden új prágai engedmény után egyre többen gondolták Moszkvában, Varsóban és Kelet-Berlinben, hogy a következő lépés már nem Dubčeken múlik.

A május végi pártplénum különösen fontos fordulópontra lett. Május 29. és június 1. között a Központi Bizottság olyan döntést hozott, amely első látásra a reformfolyamat megszilárdulását jelezte: szeptember 9-re összehívták a párt rendkívüli XIV. kongresszusát. Az országos pártértekezlet gondolata már korábban felmerült, most azonban konkrét dátumot kapott. Ez az apparátus számára azt jelentette, hogy néhány hónapon belül újra kell választani a párt vezető testületeit.

A döntés jelentőségét a közvélemény és Moszkva eltérően értékelte. A reformerek abban bíztak, hogy a kongresszus végleg legitimálja a január után kialakult új politikai irányt. A konzervatívok számára ugyanaz a kongresszus saját politikai jövőjük végét jelenthette.

A következő hetek járási és kerületi pártértekezletei megmutatták, hogy félelmük indokolt. A reformpárti jelöltek sorra erős támogatást kaptak, miközben az előző rendszerhez kötődő funkcionáriusok jelentős része elveszítette korábbi befolyását. Az apparátus személyi megújulása lassan lefelé haladt a hierarchián. A szeptemberi kongresszuson már olyan küldöttség jelenhetett volna meg, amely jóval határozottabban támogatja Dubček politikáját, mint a januárban örökölt Központi Bizottság.

Ezt Moszkvában is pontosan értették. A katonai beavatkozás lehetőségének történetében ezért a májusi plénum különleges helyet foglal el. Mlynář későbbi visszaemlékezése szerint Brezsnyev az augusztus végi moszkvai tárgyalások során megjegyezte, hogy a katonai megoldást már májusban felvették a lehetséges eszközök közé. Mlynář ebből arra következtetett, hogy ez valamikor a május 5-i moszkvai tárgyalás és a május 29-én kezdődő csehszlovák pártplénum között történhetett. Ez még nem jelentett támadási parancsot. A Kremlben továbbra is létezett az a vélemény, hogy politikai és gazdasági nyomással rendezhető a válság. A hadsereg bevetése azonban ettől kezdve már elfogadott végső lehetőségként szerepelt.

Május 8-án Moszkvában ráadásul olyan találkozót tartottak, amelyen Csehszlovákia nem vett részt. A Szovjetunió, Lengyelország, az NDK, Magyarország és Bulgária vezetői tárgyaltak a helyzetről. Romániát sem hívták meg. Mlynář szerint éppen ezen az értekezleten erősödött fel az a nyomás, amelyet Gomulka és Ulbricht gyakorolt a szovjet vezetésre.

Kádár János helyzete eltért a lengyel és a keletnémet vezetőétől. Magyarországon 1968 januárjában vezették be az új gazdasági mechanizmust, amelynek sorsát egy csehszlovák kudarc könnyen veszélyeztethette. Kádár nem

lelkesedett a prágai politikai radikalizálódásért, de katonai beavatkozást sem akart. Egy májusi ötpárti találkozón állítólag azt vetette a többiek szemére, hogy ha Mao Ce-tungot örültnek, Castrót kispolgárnak, Ceaușescut nacionalistának és a csehszlovákokat eszelősnek tekintik, akkor ilyen gondolkodással semmilyen problémát nem lehet megoldani.

Ez a hang azonban egyre kevésbé határozta meg a blokk egészének politikáját. Május közepén Andrej Grecko szovjet honvédelmi miniszter Csehszlovákiába érkezett. Hivatalosan a nyári Varsói Szerződés-hadgyakorlat előkészítéséről tárgyalt. A közös manőverek önmagukban nem számítottak rendkívüli eseménynek, de az időzítés és később a lebonyolítás módja miatt a gyakorlat hamar politikai jelentőséget kapott.

Martin Dzúr csehszlovák honvédelmi miniszter május 21-én jelentette be, hogy országa kész közös nyári hadgyakorlatot tartani. Öt nappal később megállapodtak arról, hogy a Šumava fedőnevű gyakorlat június 20-án kezdődik.

A szovjet előkészületek azonban ennél jóval hamarabb megindultak. Május 30-án, éppen a párt Központi Bizottságának ülésével egy időben, szovjet előőrsök lépték át a határt. A csoportokat Alekszandr Kazakov tábornok vezette, aki 1956-ban Magyarországon is parancsnoki

szerepet töltött be. A katonák mellett szokatlanul sok magas rangú tiszt, hírszerző és híradós érkezett. Végül körülbelül huszonnégyezer külföldi katona tartózkodott Csehszlovákiában, közülük mintegy tizenhatezer szovjet.

A hadgyakorlat hivatalos forgatókönyve NATO-támadást feltételezett. A manőver politikai funkcióját azonban a szövetséges vezetésen belül is nyíltan megfogalmazták. Czinege Lajos magyar honvédelmi miniszter az MSZMP Politikai Bizottságának készített feljegyzésében a célok között említette a NATO elrettentését, ugyanakkor azt is, hogy a jelenlét világossá tegye: a Varsói Szerződés kész támogatni a szocializmushoz hű erőket és nyomást gyakorolni a rendszer belső ellenfeleire.

A csehszlovák hadvezetés hamar érzékelte, hogy a gyakorlat szokatlanul zajlik. A szovjet parancsnokság több fontos információt visszatartott. Prágában még azt sem tudták pontosan, meddig tartanak a manőverek. Egyes alakulatok a korábban egyeztetettektől eltérő határátkelőket használtak. A szovjetek páncélosokat, harcászati repülőalakulatokat és olyan rádiótechnikai eszközöket is hoztak, amelyek alkalmasak voltak rádió- és televízióadások zavarására.

A csapatok több olyan katonai repülőtérre települtek, amely nehéz szállítógépek fogadására is alkalmas volt. A gyakorlat hivatalosan június 30-án véget ért.

A csapatok azonban nem siettek haza. A kivonást újra és újra halogatták. Július 1-jén ugyan bejelentették megkezdését, a szovjet erők egy része még hetekig Csehszlovákia területén maradt. Egyes egységek csak az ágcsernyői tárgyalások környékén távoztak.

A hatás ellentétes lett azzal, amit a nyomásgyakorlástól vártak. A szovjet katonák elhúzódó jelenléte nem növelte a reformerekkel szembeni félelmet. Inkább erősítette azt az érzést, hogy Csehszlovákia szuverenitását kívülről fenyegetik.

Ezzel párhuzamosan Moszkva egyre több jelzést kapott arról, hogy az országban a társadalmi élet továbbra sem tér vissza a korábbi keretek közé. A sajtó kérdése különösen érzékennyé vált. Június közepén a pártvezetés ismét megpróbált valamiféle szabályozást kialakítani. A parlament június 26-án módosította a sajtótörvényt, és lehetőséget teremtett bizonyos államtitkok, katonai információk és más érzékeny témák védelmére. Dubček június 23-án még az újságíró-szövetség kongresszusán próbált kompromisszumot kötni a sajtóval.

Úgy tűnhetett, hogy kialakult egy törékeny egyensúly. Négy nappal később megjelent a Kétezer szó.

Ludvík Vaculík író szövegét 1968. június 27-én egyszerre több lap közölte. A kiáltvány teljes címe

hosszabb volt, és „kétezer szóban” fordult a munkásokhoz, parasztokhoz, hivatalnokokhoz, művészekhez, tudósokhoz és mindenkihez. Számos ismert értelmiségi, művész, sportoló és szakember csatlakozott hozzá.

A későbbi szovjet propaganda a dokumentumot az ellenforradalom programjaként mutatta be. Tartalma ennél jóval kevésbé volt forradalmi.

Vaculík támogatta a januárban kezdődött reformfolyamatot és a párt reformszárnyát. Attól tartott, hogy a régi rendszer emberei megőrzik pozícióikat, lassítják a változást, majd kedvező pillanatban visszafordítják. Arra biztatta az állampolgárokat, hogy ne várják passzívan a pártvezetés döntéseit. Helyi bizottságokkal, nyilvános fellépéssel, jelöltek támogatásával vagy elutasításával gyakoroljanak nyomást a politikára.

A szöveg azért vált robbanásveszélyessé, mert az állampolgári cselekvést helyezte előtérbe. Az Akcióprogram még felülről irányított reformot képzelt el. A Kétezer szó azt sugallta, hogy a társadalomnak saját magának kell vigyáznia a reformokra.

A különbség első pillantásra csekélynek látszott. A kommunista politikai rendszerben azonban alapvető jelentősége volt.

Mlynář később hangsúlyozta, hogy a kiáltvány gondolatainak többsége addigra már megjelent cikkekben, rádióműsorokban vagy televíziós vitákban. Egyéni publicisztikai írásként valószínűleg nem váltott volna ki akkora vihart. A döntő különbséget az jelentette, hogy Vaculík manifesztumot írt, amelyet mások aláírtak, több lap egyszerre közölt, és amelynek célja kifejezetten az volt, hogy mozgósítsa a társadalmat.

Ráadásul rendkívül érzékeny pillanatban jelent meg. Másnap kezdődtek azok a járási pártértekezletek, amelyeken a rendkívüli kongresszushoz vezető küldöttválasztások fontos szakasza zajlott. A reformerek ellenfelei attól tarthattak, hogy a Kétezer szó közvetlenül befolyásolja ezeket a választásokat, és arra ösztönzi a párttagságot, hogy söpörje ki a régi apparátus embereit.

Vaculík maga is erre biztatta olvasóit. A dokumentum a szovjet beavatkozás lehetőségét is érzékeltette. A reformerek körében ekkor már létezett az a félelem, hogy a belső konzervatív erők külső segítségre támaszkodhatnak.

A kiáltvány megjelenése ezért egyszerre riasztotta a csehszlovák párt konzervatív szárnyát és a szovjet vezetést. A párt Elnöksége hosszú vitát folytatott a válaszról. A vezetők ugyanazt a szöveget egészen eltérően olvasták. Kolder, Bilák, Indra és mások súlyos veszélyt

láttak benne. Kriegelhez és Smrkovskýhoz közelebb álló politikusok jóval kevésbé tartották drámainak.

Mlynář, aki Čestmír Císařral együtt részt vett az Elnökség válaszában megfogalmazásában, később szinte groteszknek írta le a döntéshozatal módját. Hosszú órákon át vitatkoztak, eltértek a tárgytól, újra meg újra átfogalmazták a szöveget, végül a fáradtságtól kimerülve elfogadtak egy olyan határozatot, amely igazán egyik csoport álláspontját sem fejezte ki.

A hivatalos válasz elutasította a kiáltvány bizonyos részeit, ugyanakkor nem minősítette szerzőit ellenségnek. A vezetés továbbra is az Akcióprogram körüli egységet nevezte fő célnak.

A határozat azonban nem szüntette meg a belső megosztottságot. Indra olyan belső utasítást küldött a területi pártszervezeteknek, amely szinte már ellenforradalmi veszélyhelyzetként értelmezte az eseményeket. Bílak, Kolder és más konzervatívok hasonló hangon beszéltek különböző fórumokon. Kriegel és Smrkovský viszont igyekezett csillapítani a konfliktust.

A pártvezetés egyetlen határozatot fogadott el, tagjai azonban utána is saját politikájukat folytatták. Moszkvában jóval kevesebb árnyalattal értékelték a történeteket.

A Pravda és más szovjet lapok hamarosan az ellenforradalom bizonyítékaként kezdték idézni a Kétezer szót. Július 11-én a Pravdában I. Alekszandrov néven megjelent nagy politikai cikk már nyíltan párhuzamot vont Csehszlovákia és Magyarország 1956-os válsága között. A manifesztumot ellenforradalmi politikai platformnak nevezte.

A magyar pártlapok hangvétele továbbra is visszafogottabb maradt, a keletnémet és lengyel sajtó azonban egyre keményebb támadásokat intézett a prágai vezetés ellen. A szovjet-csehszlovák konfliktus ekkor lépett új szakaszba.

Július 4-én Moszkvából már rendkívül éles hangú levél érkezett. A szovjet vezetés olyan fejleményekről beszélt, amelyek szerintük veszélyeztetik a szocializmust. Brezsnyev július 8-án telefonon arról tájékoztatta Dubčeket, hogy a szövetséges pártok hamarosan közös tanácskozást tartanak, amelyen Csehszlovákiának is részt kellene vennie.

A találkozót Varsóba tervezték. Dubčekék számára a helyszín és a forma elfogadhatatlannak tűnt. Úgy érezték, ismét vádlottként kellene öt másik pártvezetés elé állniuk. Az Elnökség július 12-én úgy döntött, hogy csak kétoldalú szovjet-csehszlovák tárgyalásra hajlandó, és azt is Csehszlovákia területén szeretné megtartani.

Kolder és Bilák ellenezte a döntést. Kádár megpróbálta még egyszer meggyőzni Dubčeket.

Július 13-án a magyar–csehszlovák határ térségében, Komáromban találkoztak. Dubček és Černík útközben tudta meg a csehszlovák hírügynökségtől, hogy a többi párt vezetői már Varsó felé tartanak.

A találkozó hangulata egészen más volt, mint néhány hónappal korábban. Dubček azt mondta Kádárnak, hogy a varsói értekezlet olyan érzést kelt bennük, mintha vádlottak lennének, nem pedig egyenrangú partnerek. Kádár ingerülten válaszolt. Szerinte a májusi plénum óta egyre aggasztóbb a helyzet, július 8. óta pedig különösen súlyossá vált. Úgy vélte, a csehszlovák vezetés eddigi legnagyobb hibája, hogy visszautasította a közös találkozót. Figyelmeztette Dubčeket: senki sem tudja, mi következik ezután.

Másnap a magyar küldöttség Varsóba utazott. A csehszlovákok otthon maradtak.

A tanácskozáson a Szovjetunió, Lengyelország, az NDK, Magyarország és Bulgária vezetői vettek részt. A tárgyalások eredményeként július 15-én megszületett az öt párt közös levele.

Ez a dokumentum már alig hagyott kétséget a konfliktus mélységéről. A levél azt állította, hogy Csehszlovákiában

az antiszocialista erők veszélyeztetik a kommunista rendszer alapjait. A szociáldemokrata párt újjáalakításának kísérletét, a KAN és más politikai szervezetek működését, valamint a sajtó, a rádió és a televízió helyzetét egyetlen folyamat részeként mutatta be. A reformpárti kommunisták egy részét azzal vádolta, hogy támogatják a Kétezer szóhoz hasonló kezdeményezéseket.

A levél egyik mondata messzebb vezetett a konkrét csehszlovák válságnál. Kimondta, hogy a szocialista vívmányok megvédése nem kizárólag egyetlen ország feladata, hanem valamennyi szocialista állam közös kötelessége.

Ebben már felismerhető volt annak az elvnek a csírája, amelyet az invázió után Nyugaton Brezsnyev-doktrínának neveztek el: a keleti blokk egyik államának szuverenitása addig terjed, amíg belső fejlődése nem veszélyezteti a szocialista rendszer egészét. A varsói levél ráadásul közvetlenül megszólította a Csehszlovákián belüli „egészséges erőket”.

A fogalomnak saját politikai nyelve volt. Azokat jelentette, akik hajlandók voltak fellépni a reformfolyamat radikálisabb irányai ellen. A levél ezzel lényegében azt üzenté Bilák, Indra, Kolder és társaik számára, hogy támogatásra számíthatnak.

Moszkvában egyesek valószínűleg még mindig azt remélték, hogy nincs szükség külső katonai beavatkozásra. Ha a csehszlovák konzervatívok képesek lennének vezetőváltást kikényszeríteni, a válság belső eszközökkel is megoldható volna.

Ehhez azonban Dubček politikai támogatottságát kellett volna megtörni. Éppen az ellenkezője történt.

A varsói levél nyilvánosságra kerülése Csehszlovákiában hatalmas felháborodást keltett. A társadalom jelentős része a nemzeti önrendelkezés elleni támadást látott benne. Pártszervezetek, üzemi kollektívák, értelmiségiek és egyszerű állampolgárok üzenetek tömegével biztosították támogatásukról Dubčeket és a reformvezetést.

Az addig egymással vitatkozó reformerek mögött a külső nyomás újra egységet teremtett. A Kétezer szó után még úgy tűnhetett, hogy a reformmozgalom radikális és mérsékeltebb szárnya eltávolodik egymástól. A varsói támadás hatására azonban a különbségek átmenetileg háttérbe szorultak.

A konfliktus immár egyre kevésbé arról szólt, milyen gyorsan haladjon a reform. Arról szólt, joga van-e Csehszlovákiának saját maga eldönteni ezt.

A Központi Bizottság július 19-én tárgyalta a varsói levelet. A szovjet vezetés alighanem abban reménykedett, hogy az ülésen megerősödnek a konzervatívok, és Dubček engedményekre kényszerül.

Ez sem történt meg. A reformvezetés helyzete belpolitikailag megerősödött. Közben azonban a határok körül újra csapatomozgások zajlottak, és a Šumava gyakorlat után visszamaradt szovjet egységek kivonása is akadozott.

A két fél lassan olyan helyzetbe manőverezte magát, amelyből egyik sem tudott könnyen hátrálni. Moszkva nem fogadhatta el, hogy sorozatos figyelmeztetései eredménytelenek maradjanak.

Prága pedig már nem tudta teljesíteni a szovjet követeléseket anélkül, hogy elveszítené azt a társadalmi támogatást, amely január óta a reformvezetés legfontosabb politikai erőforrásává vált. A szovjet Politikai Bizottságban július második felében ismét előkerült a kérdés, hogy szükség van-e katonai beavatkozásra.

Még egyszer a tárgyalás mellett döntöttek. De ez már valóban az utolsó kísérletek egyikének számított.

Július 22-én a szovjet vezetés azt javasolta, hogy a két ország teljes pártvezetése találkozzon egy szlovákiai határállomáson. A hely neve Ágcsernyő volt.

6. fejezet – Ágcsernyő és Pozsony: az utolsó esély

Ágcsernyő alig néhány kilométerre feküdt a szovjet határtól. Vasúti csomópont, rendező pályaudvar és határállomás volt, nem olyan hely, amelyet nagyhatalmi csúcstalálkozók rendezésére terveztek. 1968 júliusának végén azonban néhány napra a keleti blokk politikai központjává vált.

Már maga az, hogy a szovjet Politikai Bizottság szinte teljes létszámban csehszlovák területre utazott, rendkívüli eseménynek számított. Moszkva korábbi válságaiban ilyesmire alig volt példa.

1956-ban Lengyelországba Hruscsov mellett csak néhány vezető repült. Magyarországon a döntő tárgyalásokat Mikojan és Szuszlov folytatta. Ágcsernyőbe viszont a szovjet vezetés meghatározó személyiségei együtt érkeztek.

Ennek oka részben az volt, hogy már nem kizárólag Dubčekkel akartak tárgyalni. Látni akarták az egész csehszlovák vezetést.

És azt is fel akarták mérni, melyik oldalon áll valójában minden egyes ember. A két delegáció július 29-én kezdte meg a tárgyalásokat. A helyszín szűkössége és

ideiglenessége önmagában is szokatlan légkört teremtett. A szovjet delegáció saját különvonatán rendezkedett be, a csehszlovák vezetők számára szintén vasúti kocsik szolgáltak munka- és pihenőhelyként. A megbeszélések egy része a határállomás épületében, más része a vonatokon zajlott. A nyári hőség, a hosszú ülések és a gyorsan romló személyes hangulat végig rányomta bélyegét a találkozóra.

A csehszlovák küldöttségben Alexander Dubček mellett Oldřich Černík, Josef Smrkovský, František Kriegel, Josef Špaček, Čestmír Císař, Zdeněk Mlynář, Vasil' Biľak, Drahomír Kolder, Alois Indra és a vezetés más tagjai kaptak helyet. Már ez a névsor megmutatta, hogy Moszkva nem egységes ellenféllel tárgyalt. Ugyanannál az asztalnál ültek olyan politikusok, akik a reformfolyamat folytatását akarták, olyanok, akik lassítani próbálták, és olyanok is, akik ekkorra már rendszeres kapcsolatban álltak a szovjet vezetéssel.

A szovjet delegációban szintén eltérő felfogású vezetők ültek. Brezsnyev mellett Alekszej Koszigin miniszterelnök, Nyikolaj Podgornij államfő, Mihail Szuszlov, Alekszandr Selepin, Pjotr Seleszt és más Politikai Bizottsági tagok érkeztek. Az ukrán pártvezető, Seleszt különösen kemény álláspontot képviselt. Ukrajna közvetlenül határos volt Csehszlovákiával, és ő a reformfolyamat áttérjedését saját

köztársaságára is veszélyesnek tartotta.

A tárgyalások elején a szovjetek lényegében a varsói levél vádjait ismételték meg. A sajtó kikerült a párt ellenőrzése alól. A KAN, a K-231 és a szociáldemokrata kezdeményezés politikai pluralizmus felé viszi az országot. Az állambiztonság meggyengült. A pártapparátusban és a hadseregben bizonytalanság uralkodik. Az értelmiség egy része nyíltan támadja a Szovjetuniót. A közelgő rendkívüli pártkongresszus pedig végleg kiszoríthatja a vezetésből azokat, akiket Moszkva „egészséges erőknek” tekint.

A csehszlovák vezetők ugyanazokat a jelenségeket egészen másként magyarázták. Dubček azt állította, hogy az országban nincs ellenforradalom. A kommunista párt továbbra is a legerősebb politikai erő, a lakosság túlnyomó része a szocialista rendszer keretei között akar változásokat. Csehszlovákia nem kíván kilépni a Varsói Szerződésből, és külpolitikai orientációját sem akarja megváltoztatni. A nyilvánosság kiszélesedése szerinte éppen azért erősítheti meg a rendszert, mert megszünteti azt a szakadékot, amely az előző évtizedekben a párt és a társadalom között kialakult.

A két oldal ettől kezdve újra ugyanabba a falba ütközött. A csehszlovákok a szándékaikról beszéltek.

A szovjetek a folyamat következményeiről. Dubček számára döntő érv volt, hogy ő maga nem akar többpárti kapitalista rendszert.

Brezsnyev számára viszont az volt a kérdés, képes lesz-e megakadályozni, hogy az események ebbe az irányba menjenek. A szovjet vezetés bizalmatlanságát az is fokozta, hogy a csehszlovák pártvezetés hónapokon át újabb és újabb intézkedéseket ígért. A sajtó megfékezéséről, az állambiztonság konszolidálásáról és az önálló politikai klubok szabályozásáról már korábban is szó esett. Moszkvából nézve azonban minden ígéret után újabb engedmény következett Prágában.

Brezsnyev személyesen is sértettnek érezte magát. Későbbi beszélgetésekből kiderül, hogy Dubčekhez fűződő kapcsolatát részben patriarchális módon fogta fel. Úgy vélte, januárban ő támogatta a szlovák politikust Novotnýval szemben, ezért joggal várhat el tőle politikai lojalitást és előzetes egyeztetést. Dubček viszont természetesnek tartotta, hogy egy szuverén állam kommunista pártjának vezetőjeként saját országának személyi és belpolitikai kérdéseiben önállóan döntsön.

Ez a különbség több volt személyes félreértésnél. A szovjet blokk működésének alapvető kérdését érintette.

Meddig terjedhet egy szövetséges ország önállósága? A hivatalos kommunista dokumentumok minden párt egyenjogúságáról beszéltek. A gyakorlatban azonban a Kreml olyan kérdésekben is elvárta az előzetes egyeztetést, amelyek egy szuverén államban belpolitikai döntésnek számítottak volna.

Ágcsernyőn ez az ellentmondás már nem maradt elméleti. A hangulat július 30-án vált különösen feszültté. A vezetők egymást követő felszólalásokban bírálták a másik felet. A szovjetek keményen támadták Kriegelt és a reformerek más képviselőit. Alekszandr Selepin, aki korábban a KGB vezetője is volt, élesen bírálta Kriegelt. Pjotr Seleszt még tovább ment. Olyan támadást intézett a reformszárny ellen, amely személyes sértésekbe hajlott.

Dubčeket a hangnem láthatóan megrázta. Az ülés végére a két delegáció viszonya rosszabbnak tűnt, mint a találkozó kezdetén. A tárgyalások megszakadásának veszélye valóságossá vált.

Ez Moszkvában sem mindenkinek állt érdekében. A szovjet vezetésen belül az intervenciótól tartó politikusok számára a tárgyalások kudarc rendkívül veszélyes lett volna. Egy katonai beavatkozás súlyosan ronthatna a Szovjetunió kapcsolatát a nyugat-európai kommunista pártokkal, különösen az olasz és francia párttal. A világ kommunista mozgalmának tervezett nemzetközi

értekezlete szintén veszélybe kerülhetett. Mihail Szuszlov, aki a nemzetközi kommunista mozgalom ügyeiért is felelt, ezért egészen más szempontokat mérlegelt, mint az ukrán pártvezetés vagy a katonai vezetők.

A nyugat-európai kommunisták közben saját csatornáikon is figyelmeztették Moszkvát. Olyan jelzések érkeztek, hogy egy csehszlovákiai katonai beavatkozás esetén több párt nyilvánosan elhatárolódhat a Szovjetuniótól.

Koszigin szintén igyekezett megakadályozni a tárgyalások teljes összeomlását. Amikor az egyik ülés után úgy látszott, hogy a csehszlovák küldöttség akár távozhat is, személyesen próbálta csillapítani a helyzetet. A szovjet vezetés néhány tagja később azt is elismerte Dubčeknek és Smrkovskýnak, hogy Seleszt túllépett egy elfogadható határt.

Július 31-én a csehszlovák vezetés külön tanácskozott. A résztvevők helyzete rendkívül nehéz volt. Ha megszakítják a tárgyalásokat, növelik a katonai beavatkozás kockázatát. Ha elfogadják a szovjet követeléseket, saját országukban kerülhetnek szembe azzal a társadalommal, amely az előző hetekben hatalmas támogatásáról biztosította őket.

Dubček újabb kompromisszumot keresett. A teljes delegációk vitája helyett kisebb tárgyalócsoportokat

javasoltak. Brezsnyev és Dubček négyszemközt is találkozott, majd mindkét oldal négy-négy vezetőből álló csoportja folytatta az egyeztetést.

A szovjet oldalon Brezsnyev mellett Koszigin, Szuszlov és Podgornij vett részt ezekben a szűkebb tárgyalásokban. Ez fontos változást jelentett.

Seleszt kimaradt. A tárgyalóasztalnál így nagyobb súlyt kaptak azok, akik még láttak lehetőséget politikai kompromisszumra.

Augusztus 1-jére kezdett kialakulni egy megállapodás. Ennek pontos tartalma később a prágai tavasz egyik legvitatottabb kérdésévé vált.

Hivatalos, minden részletre kiterjedő írásos egyezmény nem született. Dubček és társai később tagadták, hogy konkrét, határidőkhöz kötött vállalásokat tettek volna. A később megnyílt csehszlovák, magyar és szovjet dokumentumokból azonban az derül ki, hogy a szűk körű egyeztetésen a prágai vezetők több konkrét intézkedésről beszéltek.

A párt vezető szerepének megerősítését ígérték. A tömegtájékoztatás fölött ismét erősebb politikai ellenőrzést kívántak kialakítani.

Szóba került a KAN, a K-231 és a szociáldemokrata szervezkedés jogi korlátozása. A belügyi apparátust úgy akarták átszervezni, hogy az állambiztonsági szolgálat nagyobb önállóságot és cselekvőképességet kapjon.

A szovjetek személyi változásokat is követeltek. František Kriegelt a reformfolyamat egyik legveszélyesebb képviselőjének tekintették. Čestmír Císař szintén állandó célpont volt. Jiří Pelikán televízióigazgató neve azért szerepelt a követelések között, mert a televíziót Moszkvában a reformnyilvánosság egyik fő intézményének tartották. Bilak pozíciójának megőrzésére is biztosítékot vártak.

A csehszlovák vezetők ugyanakkor nem ugyanazt értették ezek alatt a vállalások alatt, mint a szovjetek. Dubček számára például a sajtó „rendezése” elsősorban politikai meggyőzést, szerkesztőségi egyeztetést és bizonyos törvényi korlátokat jelentett. Moszkvában ezt sokan a korábbi típusú ellenőrzés visszaállításaként értelmezték.

Ugyanez történt a személyi kérdéseknél. A csehszlovákok úgy gondolhatták, hogy bizonyos vezetők sorsáról a rendes pártmechanizmusokon keresztül, később lehet dönteni.

A szovjet vezetők azonnali intézkedést vártak. A kompromisszum ezért már megszületése pillanatában két különböző politikai valóságban létezett.

Dubček azt hitte, időt nyert. Brezsnyev azt hitte, ígéreteket kapott.

A csehszlovák társadalom pedig egyik változatról sem tudott. Amikor augusztus 1-jén befejeződtek a tárgyalások, a hivatalos közlemény szándékosan homályos maradt. Azt hangsúlyozta, hogy a találkozó őszinte, elvtársi légkörben zajlott, és a felek kölcsönösen megértették egymás álláspontját.

Ez a nyelv mindenki számára lehetővé tette, hogy saját győzelmét lássa az eredményben. Prágában sokan fellelegeztek.

A katonai beavatkozás közvetlen veszélye elmúlni látszott. A következő lépés egy hatpárti találkozó lett, amelyet augusztus 3-ra Pozsonyba hívtak össze.

A tárgyalás időzítése önmagában jelezte a sürgősséget. Alig két nap telt el Ágcsernyő után.

A Szovjetunió, Csehszlovákia, Lengyelország, az NDK, Magyarország és Bulgária pártvezetői érkeztek a szlovák fővárosba. Románia ismét távol maradt.

A pozsonyi találkozó teljesen más légkörben kezdődött, mint a néhány nappal korábbi ágcsernyői összeecsapás. Kádár János érkezésekor optimistán nyilatkozott. Úgy vélte, jó ügyben és jó szándékkal érkeztek, és az ágcsernyői kompromisszum alapján valóban lehetségesnek látszott a válság politikai rendezése.

Gomułka és Ulbricht jóval kevésbé lelkesedett. Számukra a varsói levél már lényegében kijelölte azt, amit Csehszlovákiától vártak. Nem értették, miért kell újabb kompromisszumot keresni egy olyan vezetéssel, amely szerintük hónapok óta nem teljesíti vállalásait.

A pozsonyi konferencia mégis inkább szövegezési küzdelem lett, mint nyílt összeecsapás. A szovjet fél közös nyilatkozattervezetet készített. Az eredeti szöveg Csehszlovákia belső helyzetére vonatkozó bírálatokat is tartalmazott. A prágai küldöttség ezt elfogadhatatlannak tartotta.

Hosszú vita kezdődött minden egyes kényes mondatról. A csehszlovákok végül elérték, hogy a közvetlen támadások jelentős része kikerüljön a dokumentumból.

A pozsonyi nyilatkozat így különös, belsőleg feszültségekkel teli szöveg lett. Egyrészt elismerte, hogy minden kommunista pártnak joga van saját országának viszonyai alapján kialakítani a szocializmus építésének

formáit.

Ez óriási jelentőségű engedménynek látszott Prágából. Másrészt a dokumentum azt is kimondta, hogy a szocialista rendszer megvédése valamennyi szocialista ország közös ügye.

Ez pedig Moszkvából nézve biztosított ideológiai alapot arra, hogy egy ország belső folyamata ne kizárólag annak saját ügye legyen. A két elv egymás mellett szerepelt.

A szuverenitás és a beavatkozás lehetősége ugyanabban a dokumentumban. Augusztus 3-án azonban kevesen gondolták, milyen gyorsan eldőlt majd, melyik értelmezés bizonyul erősebbnek.

Dubček a konferencia után optimistán tért haza. Augusztus 4-én televíziós és rádióbeszédben tájékoztatta az országot. Azt sugallta, hogy az ágcsernyői és pozsonyi találkozók után új lehetőség nyílt a reformfolyamat folytatására, és a szovjet vezetők elfogadták Csehszlovákia saját útját.

A közvélemény nagy része megkönnyebbült. A szeptemberre tervezett XIV. pártkongresszus továbbra is napirenden maradt.

A sajtó folytatta működését. A politikai klubok nem tűntek el.

A reformvezetés népszerűsége sértetlennek látszott. A külföldi megfigyelők közül is sokan arra következtettek, hogy Moszkva végül elfogadta a kompromisszumot.

Az invázió veszélyét az amerikai és más nyugati kormányzati elemzők jelentős része szintén kisebbnek ítélte. Valenta későbbi elemzése szerint Ágcsernyő és Pozsony valóban kompromisszumot jelentett. Nem egy már eldöntött invázió színjátéka volt. A szovjet vezetésen belül ekkor még létezett erős csoport, amely a katonai beavatkozást túl kockázatosnak tartotta, és politikai megoldást akart.

Ezzel magyarázható az is, hogy a szovjetek a tárgyalások után hozzájárultak a korábbi hadgyakorlatokból visszamaradt csapatok kivonásának befejezéséhez. Ha Moszkvában ekkor már változtathatatlan támadási döntés létezett volna, ennek kevés értelme lett volna.

A békés rendezés azonban egyetlen feltételtől függött. A Kremlnek látnia kellett, hogy Dubček végrehajtja azokat az intézkedéseket, amelyeket Ágcsernyőn ígért vagy amelyekről a szovjet vezetők legalábbis úgy hitték, hogy megígérte őket.

Itt kezdődött a végső félreértés. Augusztus 6-án összeült a csehszlovák párt Elnöksége.

A konzervatív tagok kemény intézkedésekre számítottak. Ehhez képest a reformvezetés újabb megbeszéléseket, szerkesztőségi egyeztetéseket és hosszabb távú politikai munkát tervezett. A tömegtájékoztatás problémáját ismét elsősorban meggyőzéssel akarták kezelni.

Kolder azonnal erősebb fellépést követelt. Indra szerint maga a közelgő pártkongresszus vált problémává.

Mlynář is érzékelte, hogy a javasolt intézkedések aligha felelnek meg annak, amit Moszkvában várnak. A sajtó feletti érdemi ellenőrzést a cenzúra valamilyen formája nélkül nehéz lett volna visszaállítani.

Dubček azonban továbbra sem akarta visszafordítani a tavasz legfontosabb eredményeit. Augusztus 7-én Sztyepan Cservonyenko szovjet nagykövet már arról kérdezte, miként kívánják teljesíteni az ágcsernyői vállalásokat.

Dubček a szeptemberi kongresszusról beszélt, elismerte, hogy komoly politikai konfliktusok várhatók, és megígérte a sajtó fegyelmezését. Konkrét személyi intézkedéseket azonban nem jelentett be.

A nagykövet Moszkvába küldött értékelése rendkívül kedvezőtlen volt. Úgy látta, Dubček továbbra sem érti a helyzet súlyosságát, vagy egészen másként értelmezi, mint

a szovjet vezetés és a csehszlovák „egészséges erők”. Kétségbe vonta őszinteségét, és arra jutott, hogy újabb nyomásra lesz szükség.

A történet ezen a ponton tragikus ritmust kapott. Prágában augusztus elejét a győzelemhez közeli megkönnyebbülés jellemezte.

Moszkvában ugyanezek a napok azt a benyomást erősítették, hogy Dubček ismét nem tartja be a megállapodást. És miközben a csehszlovák vezetés azt hitte, hogy heteket vagy hónapokat nyert, valójában már csak napjai maradtak arra, hogy meggyőzze a Kremlt.

7. fejezet – Hogyan született meg az invázió döntése?

A pozsonyi konferenciát követő első napokban a szovjet vezetők jelentős része szabadságra utazott. Brezsnyev Jaltába ment. A nyári pihenés azonban nem jelentette a csehszlovák ügy félretételét. Moszkvában, Prágában és a Varsói Szerződés más fővárosaiban folyamatosan gyűltek a jelentések.

Ezekből két egészen különböző Csehszlovákia rajzolódott ki. Az egyikben a politikai helyzet fokozatosan stabilizálódott. A társadalom nagy többsége támogatta a kommunista párt reformvezetését. Nem történt erőszakos hatalomátvétel. A hadsereg engedelmeskedett a kormánynak. Az ország nem akarta elhagyni a szocialista szövetségi rendszert. Az ágcsernyői és pozsonyi megállapodás után ráadásul lehetőség nyílt bizonyos túlzások fokozatos korrekciójára.

A másik kép sokkal sötétebb volt. Eszerint az ellenforradalom már olyan mélyre hatolt a pártba, a sajtóba és az állami szervekbe, hogy békés eszközökkel hamarosan lehetetlen lesz megállítani. A szeptemberi kongresszus eltávolítja a szovjetbarát vezetőket. A sajtó nyíltan szovjetellenes. Az állambiztonság cselekvőképtelen. Párton kívüli szervezetek épülnek. A

vezetés pedig vagy nem képes, vagy nem akarja teljesíteni vállalásait.

A következő két hétben az lett döntő, melyik értelmezés győz a Kremlben. A válaszhoz nem elég Brezsnyevet nézni.

A szovjet döntéshozatalban a KGB, a hadsereg, az ukrán pártapparátus, a központi pártgépezet, a külpolitikai apparátus és a szövetséges kommunista vezetők egyaránt próbálták befolyásolni az eredményt. És ezek az intézmények nem ugyanattól féltek. A KGB számára 1968 csehszlovák reformjai mindenekelőtt azért voltak riasztók, mert egy kommunista állam biztonsági apparátusának politikai visszaszorítását láthatta bennük. Josef Pavel belügyminiszter reformjai, az StB múltjának nyilvános bírálata, tisztek leváltása és a politikai rendőrség korábbi feladatainak felülvizsgálata olyan folyamatot indított el, amely egy szovjet biztonsági vezető szemében aligha tűnhetett ártalmatlan belügyi átszervezésnek.

Jurij Andropov reakcióját személyes tapasztalatai is erősen meghatározhatták. 1956-ban szovjet nagykövetként Budapesten élte át a magyar forradalmat. Látta, milyen gyorsan omlott össze az addig stabilnak hitt politikai rendszer, hogyan vált néhány nap alatt nyilvános gyűlölet tárgyává az állambiztonság, hogyan szabadultak ki politikai foglyok, hogyan alakultak új pártok és szervezetek. Későbbi visszaemlékezések szerint 1968

márciusában már a katonai erő alkalmazásának lehetőségét is felvetette a szovjet Politikai Bizottság előtt.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a KGB önmagában döntötte volna el Csehszlovákia sorsát. Jiří Valenta klasszikussá vált elemzése a szovjet döntést különböző bürokratikus csoportok küzdelméből próbálta levezetni. Eszerint a KGB, a hadsereg politikai apparátusa, az ideológiai pártbürokrácia, az ukrán és más területi vezetők, valamint a Varsói Szerződés keményvonalas szövetségesei fokozatosan olyan intervenciópárti koalíciót alkottak, amely végül maga mellé tudta állítani Brezsnyevet.

A később megnyílt dokumentumok valamivel óvatosabb következtetést indokolnak. Nem bizonyítható minden esetben, hogy egy-egy szovjet vezető saját intézményének szűk érdekei miatt követelte a beavatkozást. Pjotr Seleszt ukrán pártvezető valóban különösen kemény álláspontot képviselt, és már márciusban figyelmeztetett a csehszlovák reformok Ukrajnára gyakorolt káros hatására. Nehéz azonban eldönteni, hogy valóban reformeszméket látott-e terjedni az ukrán pártapparátusban, vagy egyszerűen egy szomszédos ország rendjének felbomlásától tartott. Hasonlóképpen nincs meggyőző bizonyíték arra, hogy a szovjet közvéleményt tömegesen megfertőzte volna a prágai tavasz. A KGB júliusi belső jelentései éppen

ellenkezőleg azt állították, hogy a szovjet lakosság túlnyomó többsége helyesli a pártvezetés csehszlovák politikáját.

A döntő változás inkább az lehetett, hogy augusztus közepére a szovjet vezetés egyre inkább ugyanazt a helyzetértékelést kezdte elfogadni. Az információk ebben kulcsszerepet játszottak.

Csehszlovákiából több, egymástól részben független csatornán érkeztek jelentések Moszkvába. A szovjet nagykövetség saját politikai beszámolókat küldött. A KGB külön információs hálózatot működtetett. A katonai hírszerzés a hadseregről jelentett. A szovjet pártközpont kapcsolattartói a csehszlovák pártapparátusból kaptak információkat. Ezekhez társultak a keletnémet, lengyel, bolgár és magyar vezetőktől érkező beszámolók, valamint a csehszlovák keményvonalas politikusok jelzései.

Ezek a csatornák nem feltétlenül ugyanazt látták. A szovjet nagykövet, Sztjepan Cservonyenko saját politikai tekintélyét is kockára tette. 1967 végén nem érzékelte időben Novotný helyzetének összeomlását, és ezért Moszkvában bírálat érte. 1968 tavaszán és nyarán aligha akarta újra azt a benyomást kelteni, hogy nem veszi észre egy szocialista ország kicsúszását a szovjet ellenőrzés alól. Jelentései ezért egyre sötétebb képet festettek.

Az információk torzulása önmagát erősítő folyamattá válhatott. Ha a Kreml azt kérdezte, létezik-e ellenforradalmi veszély, az apparátus könnyebben találta meg azokat a jeleket, amelyek ezt bizonyították. Egy radikális újságcikk így nem egy szerző véleményeként, hanem a sajtó egészének állapotaként jelenhetett meg. Egy párton kívüli klub megalakulása nem egy új szervezet létrejöttét, hanem a többpártrendszer felé vezető út állomását jelentette. Néhány szovjetellenes jelszó a közvélemény egészének külpolitikai fordulataként kerülhetett jelentésbe.

Valenta ezt különösen fontosnak tartotta. Elemzésében rámutatott arra, hogy a szovjet döntéshozókhoz érkező információk hajlamosak voltak Dubček politikai helyzetét jóval gyengébbnek mutatni a valóságosnál. A reformvezetők támogatását néhány értelmiségi és radikális körre szűkítették, miközben azt a benyomást keltették, hogy a pártban, a hadseregben és a munkásság között erős tábor várja a határozott fellépést.

Ez a tévedés augusztus 21-én vált végzetessé. De előbb még két hét telt el Pozsony után.

Ebben a két hétben a csehszlovák belpolitika felszínén nem történt olyan fordulat, amely önmagában magyarázná az inváziót. Nem alakult új ellenzéki párt. Nem tört ki fegyveres felkelés. Nem változott meg Csehszlovákia

külpolitikája. A kormány augusztus 8-án még hivatalosan tiltakozott a nyugatnémet revansistának minősített nyilatkozatok ellen, másnap pedig a washingtoni csehszlovák nagykövetség az amerikai sajtó egyes támadásai miatt emelt kifogást. Cservonyenko röviddel az invázió előtt maga is kénytelen volt elismerni Jiří Hájek külügyminiszternek, hogy a csehszlovák külpolitikát lényegében nem érheti szovjet kifogás.

Moszkva problémája tehát nem az volt, hogy Csehszlovákia kilépésre készül a Varsói Szerződésből. Sokkal inkább az, hogy bent marad, miközben egészen másfajta szocialista rendszert épít.

Egy ilyen ország veszélyesebb mintát kínálhatott, mint egy nyíltan ellenséges állam. A szovjet vezetésben különös figyelmet kaptak azok a jelek, amelyek szerint a prágai tavasz más kommunista országokra is hatással lehet. Lengyelországban néhány hónappal korábban diáklázadások zajlottak. Az NDK vezetése ideológiai fenyegetést látott egy olyan szocialista országban, ahol szabadabban lehetett beszélni, mint Kelet-Berlinben. Románia már korábban is önállóbb külpolitikát követett. Jugoszlávia pedig a szovjet modelltől eltérő szocialista utat képviselt.

Ebben a légkörben különösen nagy figyelmet kapott Josip Broz Tito és Nicolae Ceaușescu csehszlovákiai

látogatása. A jugoszláv elnök és a román vezető lelkes fogadtatása Prágában erős szimbolikus jelentést kapott. A csehszlovák sajtóban még a két világháború közötti csehszlovák-román-jugoszláv együttműködés, a kisantant emléke is felbukkant. Valenta szerint Moszkvában egyesek akár valamiféle új, kommunista kisantant lehetőségétől is tarthattak.

Ezt nem érdemes tényleges külpolitikai tervként kezelni. Dubček nem készült szovjetellenes regionális tömb létrehozására. Tito maga is bírálta a csehszlovák reformfolyamat néhány elemét. A látogatások inkább azért váltak fontossá, mert a Kremlben úgy érezték, Pozsony után Prága saját győzelmeként mutatja be a kompromisszumot, és ezzel más országok önállósodási törekvéseit is bátorítja.

A pozsonyi megállapodás értelmezése egyre fontosabb lett. Prágában azt hangsúlyozták, hogy Moszkva elfogadta a reformfolyamatot.

Moszkvában azt várták, hogy Prága végrehajtja az ágcsernyői vállalásokat. A két értelmezés napról napra távolodott egymástól.

Augusztus 12-én a csehszlovák párt Elnökségéhez különösen érzékeny dokumentum érkezett. Jan Kašpar, a Központi Bizottság információs apparátusának vezetője

átfogó jelentést készített a párt politikai helyzetéről és a közelgő kongresszus várható következményeiről.

A jelentés önmagában nem volt ellenforradalmi vádirat. Éppen ellenkezőleg: a párt belső helyzetét próbálta értékelni. Következtetései azonban riasztóak lehettek azok számára, akik a szeptemberi kongresszustól saját politikai bukásukat várták. A dokumentum szerint a jelenlegi Központi Bizottság túlnyomó része lecserélődhet. Egy stabil, folyamatosan működő vezetés kialakulása egyáltalán nem volt biztos. A kongresszus után olyan új politikai erőviszonyok jöhetnek létre, amelyekben a régi apparátus emberei elveszítik pozíciójukat.

A keményvonalasok számára a kongresszus immár nem elvont veszély volt. Határidő lett.

A szeptemberi országos pártkongresszus mellett ráadásul augusztus 26-ra előrehozták a Szlovák Kommunista Párt kongresszusát. Vasil' Bilák helyzete itt különösen bizonytalanná vált. Nagy valószínűséggel Gustáv Husák váltotta volna fel, aki ebben az időszakban még a reformfolyamat fontos szereplőjeként szerepelt.

A Kreml szemében tehát az idő gyorsan fogyott. Ha megvárják a két kongresszust, könnyen előállhatott volna az a helyzet, hogy Moszkva csehszlovákiai szövetségesei elveszítik tisztségeiket, a reformvezetés pedig

demokratikusan megválasztott párttestületekre hivatkozva sokkal erősebb belső legitimitást szerez.

Valenta ezért az invázió időzítésének egyik fontos magyarázatát éppen ebben látja. A katonai beavatkozásnak meg kellett előznie a keményvonalas csoport politikai vereségét.

A Kašpar-jelentést augusztus 13-án nem tárgyalták érdemben. Az Elnökség Indrát és Koldert bízta meg azzal, hogy készítsenek javaslatokat az ágcsernyói és pozsonyi vállalatok végrehajtására. A két politikus azonban később egészen más szerepet játszott. Olyan dokumentumot állítottak össze, amely a helyzetet a szélsőséges erők elleni harc szükségességének bizonyítékaként értelmezte.

Valenta szerint erős a valószínűsége annak, hogy ez az anyag a szovjet nagykövetséghez is eljutott. Ha így történt, Moszkva augusztus közepén olyan belső csehszlovák dokumentumot kaphatott, amely saját félelmeit látszott igazolni.

Ez az a pont, ahol különösen nehéz elválasztani az információt a politikai manipulációtól. Az ellenreformereknek érdekük volt azt bizonyítani, hogy az ország az összeomlás felé halad.

A szovjet intervenciópárti köröknek szintén érdekük volt ilyen jelentéseket látni. Az egymást megerősítő

értékelésekből pedig fokozatosan olyan kép születhetett, amelyben a katonai erő alkalmazása már nem választásnak, hanem kényszernek tűnt.

A Kremlben közben folyt a vita. Valenta a szovjet döntéshozatal több táborát különíti el. Az intervenciót támogató oldalon szerepeltek a katonai vezetők, a KGB keményebb körei, az ukrán pártapparátus, több ideológiai vezető, valamint Gomulka, Ulbricht és Zsivkov. A másik oldalon Koszigin, Szuszlov és Borisz Ponomarjov nevét említi azok között, akik legalább taktikai okokból tartottak a katonai megoldás következményeitől.

Az újabb kutatás azonban arra figyelmeztet, hogy ezt nem szabad változatlan, hónapokon át létező két tábor küzdelmeként elképzelni. Augusztus közepére valószínűleg éppen az történt, hogy az eltérő álláspontok közeledtek egymáshoz.

A válság logikája összepréselte a különbségeket. Ha egy vezető elfogadta azt az alapfeltevést, hogy Dubček nem hajlandó vagy nem képes teljesíteni az ígéreteit, onnan már könnyű volt eljutni ahhoz a következtetéshez, hogy újabb tárgyalás sem hoz eredményt.

Ezért fontos a bizalom kérdése. Kieran Williams későbbi levéltári kutatások alapján éppen ezt helyezi a döntés középpontjába. Értelmezésében a szovjet vezetők

fokozatosan arra jutottak, hogy Dubček szavára többé nem lehet építeni. Nem feltétlenül azért, mert tudatosan hazudott nekik, hanem mert újra és újra olyan ígéreteket tett, amelyeket saját politikai rendszerében nem tudott vagy nem akart gyorsan végrehajtani.

Moszkva szemében ez egyre kevésbé számított különbségnek. Ha Dubček azt mondja, rendet tesz a sajtóban, és a sajtó továbbra is szabad marad, akkor vagy becsapja őket, vagy gyenge.

Ha azt ígéri, korlátozza a politikai klubokat, és azok tovább működnek, ugyanez a két lehetőség marad. Ha azt állítja, a párt vezető szerepe nincs veszélyben, miközben a kongresszusi küldöttek többsége a szovjetbarát politikusok leváltására készül, akkor Moszkva számára a helyzet ismét ugyanoda vezet.

Ettől kezdve Dubček szándékai már alig számítottak. A szovjet vezetők saját értelmezési rendszerükben arra jutottak, hogy a csehszlovák vezető viselkedése kiszámíthatatlanná vált.

És a Kreml számára egy szövetséges ország kiszámíthatatlansága önmagában biztonsági fenyegetést jelentett. Augusztus 13-án újabb szovjet memorandum érkezett Prágába. A dokumentum ismét a sajtó egyes cikkeire hivatkozott, és konkrét intézkedéseket követelt.

Cservonyenko átadta az üzenetet Dubčeknek, aki azt válaszolta, hogy az Elnökség augusztus 20-i ülésén foglalkozik majd a kérdéssel.

Moszkvából nézve ez újabb halasztásnak tűnhetett. Három nappal később Brezsnyev személyes levelet küldött Dubčeknek. Ismét felsorolta a panaszokat, és figyelmeztette a helyzet súlyosságára.

Dubček ezeknek az üzeneteknek a teljes tartalmát nem osztotta meg azonnal saját vezetőtársaival. Ez később súlyos hibának bizonyult.

Talán attól tartott, hogy a kemény szovjet fenyegetések nyilvánosságra kerülése újabb szovjetellenes indulatot vált ki. Lehet, hogy remélte: személyes kapcsolatán keresztül még egyszer rendezhető a konfliktus. Az is elképzelhető, hogy maga sem értette, mennyire közel került a katonai döntés.

Bármilyen volt az oka, saját Elnökségének jelentős része nem látta teljes egészében azt a nyomást, amely alatt az első titkár állt. Moszkva eközben más csatornákon is próbálkozott.

Walter Ulbricht augusztus 13-án találkozott Dubčekkel. A keletnémet vezetőt előzetesen tájékoztatták Brezsnyev követeléseiről, és feladata lényegében az volt, hogy ismét figyelmeztesse a csehszlovák első titkárt: végre kell hajtani

az ágcsernyői vállalatokat.

A találkozó eredménytelen maradt. Ulbricht utána rendkívül bizalmatlanul nyilatkozott Dubčekről. Olyan ügyes polgári diplomatának tartotta, aki mást mond, mint amit gondol vagy tesz.

Néhány nappal később Kádár következett. Augusztus 17-én ismét titokban találkozott Dubčekkel Komáromban. A magyar vezető ekkor már sokkal nyugtalanabb volt, mint a tavaszi találkozók idején. Saját Politikai Bizottságában is egyre többen követeltek keményebb csehszlovák politikát. Kádár attól tartott, hogy a közelgő pártkongresszus végleges szakítást idézhet elő Csehszlovákia és a keleti blokk többi országa között.

A komáromi találkozón világosan közölte, hogy Ágcsernyő és Pozsony megállapodásait őszintén végre kell hajtani. Dubček ismét biztosította róla, hogy intézkedések készülnek. A Nemzeti Front új szabályzatát beterjesztik, a hónap végére központi bizottsági plénumot és rendkívüli parlamenti ülést terveznek, ahol jogi és személyi döntéseket hozhatnak. Azt állította, a jobboldali tendenciák elleni küzdelmet a vezetés elsőrendű feladatnak tekinti, csak éppen politikai eszközökkel akarja megvívni.

Kádár nem árulta el, hogy néhány órán belül Moszkvában megszülethet a döntés az invázióról. Talán maga sem ismerte a végső eredményt.

Később úgy emlékezett vissza erre a találkozóra, mint egyik utolsó kísérletére a politikai megoldásra. A januári első titkos találkozásuk még bizalmas és baráti légkörben zajlott.

Az augusztusi komáromi beszélgetés kínos távolsággal ért véget. Dubček utólag úgy érezte, Kádár mondani akart neki valami fontosat, de végül nem mondta ki.

Ugyanezen a napon Moszkvában eldőlhett Csehszlovákia sorsa. A pontos pillanatot még ma sem lehet teljes bizonyossággal meghatározni. A legvalószínűbb időpont augusztus 17. vagy 18. A Politikai Bizottság üléseinek teljes jegyzőkönyve nem áll rendelkezésre, ezért a történészek közvetett dokumentumokból, résztvevők későbbi utalásaiból és a katonai parancsok időrendjéből rekonstruálják a folyamatot.

Mlynář később ennél jóval merészebb magyarázatot adott. Úgy vélte, augusztus 10. körül a szovjet vezetés keményvonalasai belpolitikai támadást készíthettek elő Brezsnyev ellen, és a főtitkár azzal menthette meg saját pozícióját, hogy csatlakozott a katonai beavatkozást követelőkhöz. Mlynář ezt maga is hipotézisként fogalmazta

meg, és nem rendelkezett közvetlen bizonyítékokkal.

Ezt ezért tényként nem lehet elfogadni. A felvetés mégis érzékelteti azt a bizonytalanságot, amely a szovjet hatalmi rendszer belső működését övezte. Brezsnyev 1968-ban még nem rendelkezett azzal a személyes uralommal, amely később a nevéhez kapcsolódott. A Politikai Bizottság tagjainak többségét örökölte, és a kollektív vezetésen belül folyamatosan egyensúlyoznia kellett.

A katonai döntés végül valószínűleg azért született meg, mert augusztus közepére már nem maradt elegendő befolyásos szereplő, aki vállalta volna a további várakozás politikai kockázatát. Az intervenció hívei azt mondhatták: ha most sem cselekszünk, néhány hét múlva már késő lesz.

A kételkedők pedig egyre kevésbé tudtak olyan politikai alternatívát felmutatni, amelyben a Kreml még hitt. Augusztus 18-án Moszkvában a később beavatkozó öt ország vezetői titkos tanácskozást tartottak.

A szovjet döntést itt közölték vagy véglegesítették a szövetségeseikkel. A magyar, lengyel, keletnémet és bolgár vezetőknek most már arról kellett dönteniük, részt vesznek-e a katonai akcióban.

Románia kimaradt. Jugoszlávia természetesen nem tartozott a Varsói Szerződéshez.

A hadművelet résztvevőinek köre ezzel kialakult. A politikai terv azonban legalább olyan fontos volt, mint a katonai.

Moszkva célja nem merült ki abban, hogy bevigye a hadsereget Csehszlovákiába. Azt akarta, hogy a beavatkozás csehszlovák belpolitikai döntésnek látszódjon.

Ehhez szükség volt egy belső hatalomátvételre. A forgatókönyv szerint az Elnökségen belüli keményvonalasoknak meg kellett volna szerezniük a többséget Dubček ellen. A vezetés ezután megállapíthatta volna, hogy az országban ellenforradalmi veszély alakult ki, elhalaszthatta volna a pártkongresszust, új vezetést hozhatott volna létre, és segítséget kérhetett volna a Varsói Szerződés hadseregeitől.

A később emlegetett „munkás-paraszt kormány” ennek a konstrukciónak lett volna a központja. Az elnevezés egyértelműen az 1956-os magyar mintát idézte.

A tervezett vezetés egyik legfontosabb alakja Alois Indra lett volna. Moszkvában azt feltételezték, hogy a csehszlovák párt Elnökségében Dubček hívei kisebbségbe kerülhetnek. Úgy gondolták, a pártapparátusban és a társadalomban is elegendő támogatást találhatnak egy új, szovjetbarát vezetés számára.

Ez bizonyult az egész beavatkozási terv legnagyobb politikai tévedésének. A katonai számítások pontosak voltak.

A politikai hibák. Augusztus 19-én Dubček végül megkapta a szovjet Politikai Bizottság utolsó figyelmeztető levelét.

A dokumentum augusztus 17-i keltezésű volt. Hangvétele jóval túlment az előző hetek bírálatain. Moszkva azt állította, hogy Csehszlovákia nem teljesíti az ágcsernyői és pozsonyi megállapodásokat. A sajtó továbbra is szovjetellenes. A párt vezető szerepe gyengül. A politikai életben veszélyes erők szerveződnek. A levél még arra is utalt, hogy Csehszlovákia szövetségi kapcsolatainak esetleges átirányításáról jelennek meg célzások.

Dubček ekkor sem hívott össze rendkívüli Elnökségi ülést. A már kitűzött augusztus 20-i tanácskozást várta meg.

Ez később szinte felfoghatatlannak látszott. A magyarázat talán éppen az, hogy a csehszlovák vezető még mindig ugyanazokkal a tapasztalatokkal értelmezte a helyzetet, mint az előző hónapokban. Moszkva már többször fenyegetőzött. Júliusban katonai nyomást gyakorolt. Ágcsernyőn rendkívül kemény tárgyalások zajlottak. Mégis mindig újabb kompromisszum

következett.

Miért ne következhetett volna most is? A nyugati kormányok sem látták tisztán, mi készül.

Az Egyesült Államok vezetése ugyan hónapok óta számolt az invázió lehetőségével, de augusztus közepén nem rendelkezett biztos információval arról, hogy megszületett a támadási döntés. Lyndon Johnson kormányzata közben egy amerikai-szovjet csúcstalálkozót készített elő. Augusztus 19-én Koszigin még olyan üzenetet küldött Washingtonba, amelyben elfogadta, hogy a találkozót szeptember 30-án Leningrádban tartsák.

A szovjet vezetés tehát a támadás előtti napon egyszerre készítette elő Csehszlovákia megszállását és az amerikai elnökkel tervezett csúcstalálkozót. Ez önmagában sokat elmond a korszak hidegháborús logikájáról.

Moszkva arra számított, hogy Washington tiltakozik majd. Arra azonban nem számított, hogy katonai konfliktust vállal Csehszlovákiáért.

Ebben lényegében igaza volt. 1968 Európája továbbra is a nagyhatalmi érdekszférák Európája maradt.

A katonai kockázat ezzel elfogadhatóvá vált. Augusztus 20-án délután Prágában összeült a Csehszlovák Kommunista Párt Elnöksége.

A napirend első pillantásra belpolitikai volt. Dubčeknek a közelgő pártkongresszus előkészületeiről kellett beszámolnia.

Indra és Kolder pedig előterjesztést készített a párt helyzetéről. A résztvevők közül néhányan tudták, hogy ez az ülés egészen másról szól.

A reformvezetők többsége nem. Mire a vita elkezdődött, a Varsói Szerződés hadseregeinek első egységei már a határok felé tartottak.

8. fejezet - A Duna-hadművelet

A Duna-hadművelet katonai mérete önmagában is rendkívüli volt. Az első hullámban mintegy 165 ezer katona és körülbelül 4600 harckocsi indult Csehszlovákia felé. Az ezt követő napokban az erők gyorsan növekedtek. Egy héten belül a külföldi katonák száma megközelítette a félmilliót, a harckocsiké pedig meghaladta a hatezret.

A műveletben a Szovjetunió mellett Lengyelország, Magyarország és Bulgária vett részt, az NDK szerepe pedig jóval összetettebb volt annál, mint ahogyan évtizedeken át a köztudatban élt. Keletnémet alakulatokat felkészítettek a beavatkozásra, és katonai egységek a hadműveleti rendszer részét alkották, de a Német Demokratikus Köztársaság reguláris harcoló alakulatainak tényleges csehszlovákiai bevonulása jóval korlátozottabb volt, mint azt sok korai feldolgozás állította. A szovjet vezetés politikai szempontból is érzékelte, milyen hatást keltene, ha alig harminc évvel a müncheni válság és huszonhárom évvel a náci megszállás után ismét német katonák vonulnának nagy tömegben cseh területre.

A hadművelet legfontosabb erejét a szovjet hadsereg adta. A támadás több irányból indult.

Lengyelország és az NDK felől északról és északnyugatról, a Szovjetunió és Lengyelország térségéből északkelet felől, Magyarország irányából pedig délről nyomultak be a csapatok. A terv sebességre épült.

A stratégiai pontokat még azelőtt kellett elfoglalni, hogy a csehszlovák vezetés vagy hadsereg szervezett ellenállást tudna kialakítani. A repülőterek különösen fontosak voltak.

Ha a szovjet légideszant-erők gyorsan megszerzik a nagy katonai és polgári repülőtereket, órák alatt újabb csapatokat lehet az ország központjába juttatni. A prágai Ruzyně repülőtér ezért a hadművelet egyik első számú célpontjává vált.

A rádió és a televízió ugyanolyan fontos volt. A katonai tervezők abból indultak ki, hogy a kommunikációs központok elfoglalásával ellenőrizhető lesz, mit tud meg a lakosság. Ha egy új csehszlovák vezetés segítségkérő nyilatkozatot tesz, azt azonnal be lehet olvasni. Ha Dubček hívei tiltakoznak, hangjukat el lehet vágni.

A terv katonailag logikus volt. Politikailag azonban egy olyan országra készült, amely valójában már nem létezett.

1968 tavasza megváltoztatta a csehszlovák társadalmat. A rádió és a sajtó dolgozói hónapok óta önálló politikai szereplőként működtek.

A pártszervezetek egy része saját véleményyt formált. A lakosság pedig megtanulta, hogy a hivatalos közlemény nem feltétlenül azonos az igazsággal.

A Varsói Szerződés hadműveleti terve ezért arra a feltételezésre épült, hogy a kommunikációs központok birtoklása egyben az információ birtoklását is jelenti. Néhány órán belül kiderült, hogy ez már nincs így.

Augusztus 20-án délután, amikor a Csehszlovák Kommunista Párt Elnöksége összeült, az államcsíny politikai része már az első percekben félresiklott. Indra és Kolder arra számított, hogy saját helyzetértékelésük kerül elsőként napirendre. A dokumentum sötét képet festett az ország állapotáról, az „ellenforradalmi” erők térnyeréséről, a párt tekintélyének hanyatlásáról és a közelgő kongresszus veszélyeiről. Ha az Elnökség elfogadja ezt az értékelést, megnyílhatott volna az út a vezetés átalakítása előtt.

Dubček azonban már délelőtt egyeztetett Josef Špačekkel, és úgy döntöttek, nem engedik napirendre venni a jelentést mindaddig, amíg Indra nem teljesíti előző megbízását, és nem tesz le az asztalra konkrét intézkedéseket. Az ülés első pontja ezért Dubčeknek a XIV. pártkongresszusra készülő politikai beszámolója lett.

A puccs szervezőinek innentől rögtönözniük kellett volna. Erre nem voltak felkészülve.

A helyzet szinte abszurd volt. Miközben több százezer katona mozgósításának hatalmas katonai gépezete pontos menetrend szerint közeledett Csehszlovákia felé, Prágában a politikai hatalomátvétel azért kezdett szétesni, mert a tervezett dokumentum nem került az első napirendi pontra.

A puccsisták nem merték egyszerűen félresöpörni az ülés rendjét. Ha nyíltan közlik, hogy rendkívüli helyzet van, és követelik Dubček leváltását, még időben kialakulhatott volna az a konfrontáció, amelyre Moszkva számított. Ehelyett ültek az asztalnál, részt vettek a kongresszusi beszámolóról folyó hosszú vitában, és várták, hogy sorra kerüljenek.

Valenta szerint az időzítést még egy félreértés is nehezíthette. A moszkvai és közép-európai idő közötti kétórás különbség miatt a csehszlovák összeesküvők egy része arra számíthatott, hogy a határátlépés közép-európai idő szerint csak hajnali egy órakor kezdődik. A Varsói Szerződés csapatai valójában már este tizenegy óra körül megindultak Csehszlovákia területére. Ha valóban létezett ez a félreértés, a politikai puccs és a katonai művelet kezdete eleve két külön menetrend szerint futott.

Az ülés közben közben egyre nyugtalanítóbb hírek érkeztek. Este 18 óra 10 perckor a külügyminisztériumba távirat futott be Budapestről. A csehszlovák hírügynökség ottani irodáját egy névtelen telefonáló figyelmeztette, hogy az ország megszállása éjfélkor megkezdődik. A táviratot 18 óra 45 percre megfejtették. Körülbelül egy órával később Varsóból érkezett hasonló jelzés.

Az információk nem voltak hivatalosak, és a vezetők hónapok óta hallottak különféle inváziós híreszteléseket. A nyáron már többször terjedt el, hogy szovjet csapatok készülnek bevonulni. Az állandó riadó sajátos tompító hatást gyakorolt: minél többször bizonyult hamisnak egy fenyegetés, annál könnyebb volt a következőt is annak tekinteni.

Černík azonban az ülés közben többször kiment telefonálni. Este tíz óra körül állítólag Martin Dzúr honvédelmi minisztert is megkérdezte, észlelnek-e valami szokatlant a keleti határnál.

Ekkor már késő volt. Az Elnökség csak az esti órákban jutott el Indra és Kolder memorandumához. A vita azonnal heves lett. Bílak, Kolder, Švestka és Rigo a dokumentum mögé állt, miközben Černík, Kriegel és a reformerek elutasították azt. Indra és Kolder azonban továbbra sem merte kimondani azt, ami a tervük lényegét alkotta: hogy rendkívüli állapotot kell hirdetni, Dubček vezetését félre

kell állítani, és külső segítséget kell kérni.

Az összeesküvés politikai része ezzel gyakorlatilag megbénult. Nem azért, mert a reformerek tudtak róla.

Éppen ellenkezőleg. Dubček és társai még ekkor sem értették, milyen forgatókönyv készült ellenük.

A puccsisták maguk nem voltak képesek megtenni a döntő lépést. Mlynář később különösen erősen emlékezett vissza a félelemre, amely a Moszkvához kötődő csoport tagjain látszott. Amikor az invázió híre már bizonyossá vált, Kriegel az ország elárulásáról beszélt. Bílak idegállapotára jellemző volt, hogy azt kiabálta társainak: akkor verjék meg, lincseljék meg.

A magabiztos új vezetés, amelynek néhány órával később a megszállt ország élére kellett volna állnia, nem létezett. Este tizenegy óra körül már megerősített hírek érkeztek arról, hogy idegen csapatok lépték át a határt.

Ugyanekkor más szálon is zajlott a szovjet terv végrehajtása. Sztjepan Cservonyenko nagykövet felkereste Ludvík Svoboda köztársasági elnököt. Moszkvai utasítás szerint közölnie kellett vele, hogy a szovjet vezetés „segítéskérést” kapott a csehszlovák vezetés többségétől, és éjfélkor baráti csapatok érkeznek az országba. Arra kérte az elnököt, tegyen meg mindent azért, hogy a lakosság és a hadsereg ne tanúsítson ellenállást.

Svoboda megrendült. Néhány nappal korábban már arra kérte Cservonyenkót, hogy Moszkva mutasson türelmet. Most világossá vált számára, hogy a türelem elfogyott.

Az elnök nem járult hozzá a katonai beavatkozáshoz, de megígérte, hogy megpróbálja elkerülni a fegyveres összecsapást. A hadsereg sorsa eközben részben már eldőlt.

Martin Dzúr későbbi vallomása szerint 23 óra 45 perc körül Jamscsik szovjet tábornok, a Varsói Szerződés Csehszlovákiában működő legmagasabb rangú képviselője közölte vele véglegesen, hogy megkezdődött a beavatkozás. Dzúr nem várta meg az Elnökség, a kormány vagy az államfő döntését.

Saját hatáskörben utasította a csehszlovák fegyveres erőket arra, hogy maradjanak laktanyáikban. Sőt, a később fennmaradt dokumentáció szerint az érkező csapatoknak a lehető legnagyobb segítséget kellett nyújtaniuk.

Dzúr beszélt Cservonyenkóval, Grecko szovjet honvédelmi miniszterrel és Brezsnyevvel is. A szovjet vezetők elégedetten fogadták döntését. Éjfélkor a parancs eljutott a csehszlovák vezérkarhoz.

Ezzel lényegében kizárták a szervezett katonai ellenállást. Hogy Dzúr pontosan mennyit tudott előre az

invázióról, később sem sikerült teljes bizonyossággal tisztázni. Kádár János augusztus 23-án azt állította a magyar vezetés előtt, hogy Dzúrral még a bevonulás előtt „megegyeztek”. Dzúr saját későbbi beszámolója szerint csak az utolsó percekben értesült biztosan. Annyi azonban bizonyos, hogy amikor dönteni kellett, a Varsói Szerződés szovjet parancsnokságának igényeit követte.

Mlynář és a reformvezetés több tagja később maga is úgy vélte, fegyveres ellenállásnak alig lett volna katonai értelme. A csehszlovák hadsereget a Varsói Szerződés közös hadrendjébe illesztették. Fegyverzetét, kommunikációs rendszerét, parancsnoki struktúráját a szovjetek részletesen ismerték. Az alakulatok elhelyezkedését sem egy keleti irányból érkező támadás elhárítására tervezték. A csehszlovák hadsereg jelentős része nyugaton állomásozott, mert évtizedeken keresztül NATO-támadásra készült.

A katonai ellenállás ezért legfeljebb helyi összecsapások sorozatát jelenthette volna. Politikailag még rosszabb következményekkel járhatott volna.

A szovjet propaganda hónapok óta azt állította, hogy Csehszlovákiában ellenforradalom készül. Ha a hadsereg vagy fegyveres polgári csoportok tüzet nyitnak a szovjet katonákra, Moszkva azonnal bizonyítékként mutathatta volna fel a halottakat arra, hogy polgárháborús helyzet

alakult ki.

A reformvezetés ezért már a kezdetektől egy másik logikában gondolkodott. Meg kellett mutatni, hogy agresszió történt egy békés ország ellen.

Ez a döntés rengeteg ember életét menthette meg. Egyúttal teljes katonai szabadságot adott a megszállóknak.

Az Elnökségben közben megfogalmazták a történelmi jelentőségű nyilatkozatot. A szöveg kimondta, hogy a Szovjetunió, Lengyelország, az NDK, Magyarország és Bulgária csapatai a csehszlovák állami szervek tudta nélkül léptek az ország területére. A beavatkozás ellentétes a szocialista államok közötti kapcsolatok alapelveivel és a nemzetközi jog normáival.

Dubček még az utolsó pillanatban is habozott a nemzetközi jog megsértésére utaló megfogalmazás miatt. Mlynář emlékezete szerint végül lényegében azzal zárta le saját vívódását, hogy igaz, amit a mondat állít.

Megszavazta. A dokumentumot a szavazati joggal rendelkező elnökségi tagok közül heten támogatták, négyen elleneztek a megszállást elítélő részt. Az ellenzők Bilák, Kolder, Švestka és Rigo voltak. Indra és Kapek ugyanennek az oldálnak a politikáját támogatta, de az ülésen nem rendelkeztek szavazati joggal.

Ez a 7:4 arány döntő fontosságú lett. Moszkva arra építette politikai tervét, hogy a csehszlovák pártvezetés többsége segítséget kér.

A valóságban a pártvezetés többsége elítélte a segítségnek nevezett katonai akciót. A szovjet hadsereg tehát még mielőtt teljesen elfoglalta volna Prágát, elveszítette a beavatkozás egyik legfontosabb politikai igazolását.

Az Elnökség ülésének vége felé Ludvík Svoboda is megérkezett. A későbbi visszaemlékezések szerint belépve még olyasmit mondott: megérkeztek.

Hamarosan rá kellett jönnie, hogy az ülésen nem az fogadja, amire a szovjet nagykövet felkészítette. A testület többsége nem kért katonai segítséget.

Svoboda rövidesen visszatért a Hradzsínba. Dubček pedig hajnali fél kettő körül berekesztette az ülést.

Ezzel a csehszlovák állam vezetése lényegében szétszóródott éppen akkor, amikor az ország katonai megszállása zajlott. A folyosókon pártfunkcionáriusok és újságírók futkostak. Mindenki utasításokra várt.

Utastások azonban alig érkeztek. Dubček egyetlen általános mondattal küldte el társait: mindenki térjen vissza a helyére.

A mondat inkább tükrözte a helyzet tehetetlenségét, mint egy kidolgozott ellenállási stratégiát. A következő órák egyik legfontosabb eseménye mégis ebből a rögtönzésből született meg.

Az Elnökség nyilatkozatát el kellett juttatni az országhoz. A szovjet terv készítői pontosan tudták, mennyire fontos a rádió és a televízió. A prágai kollaboráns hálózat egyik kulcsszereplője Karel Hoffmann, a központi hírközlési igazgatás vezetője volt. Viliam Šalgovič belügyminiszter-helyettes állambiztonsági hálózatával és a hírügynökség együttműködő vezetőivel előre megtervezték a rádió- és televízióadások leállítását.

Amikor az Elnökség határozatának első mondata elhangzott a rádióban, az adás hirtelen elnémult. Csehszlovákia rádiókészülékeiben néhány pillanat alatt csend lett.

Ez lehetett volna a szovjet terv egyik legfontosabb sikere. Az lett belőle az egyik első technikai kudarca.

A rádió munkatársai gyorsan tartalék megoldásokat kerestek. Smrkovský személyesen is közbelépett. A nyilatkozatot végül valamivel hajnali kettő után sikerült újra sugározni, és a Rudé právo nyomdájában is kinyomtatták annak ellenére, hogy Oldřich Švestka főszerkesztő megpróbálta megakadályozni megjelenését.

A rádió működésének sajátos technikai gyengesége most váratlan erősséggé vált. A központi adóhálózat régi és megbízhatatlan volt, ezért az évek során számos kisebb tartalékadót építettek ki. Prágában és környékén tizenhat segédstúdió állt rendelkezésre. Ezeket a puccs tervezői nem térképezték fel kellő alaposággal.

A központ elfoglalása tehát nem jelentette a rádió elhallgattatását. Ez a körülmény a következő napokban döntő jelentőségűvé vált.

A technikusok ellenállása ugyanolyan fontos volt, mint az újságíróké. Hoffmann helyettese, Vomáčka – a dokumentumokban Vomastek néven is szereplő hírközlési tisztviselő – megtagadta azt az állambiztonsági utasítást, hogy országosan kapcsolják le a rádióadókat. Azt válaszolta, ilyen parancsot csak a kormánytól vagy a parlamenttől fogadhat el. Ugyanezt mondta egy szovjet hírközlési vezetőnek is.

Az állambiztonság VII. igazgatóságán Oldřich Šebor hasonlóan cselekedett. Šalgovič segítséget kért tőle a rádióadók kikapcsolásához.

Šebor nemet mondott. Később azt kérték, indítsa be a televízió zavarására használható berendezéseket.

Azt is megtagadta. Amikor pedig a szovjetek arról érdeklődtek, rendelkezik-e az igazgatóság olyan

technológiával, amellyel bemérhetők az illegális rádióadók, egyszerűen azt hazudta, hogy nincs.

Az 1968-as ellenállás egyik jellegzetessége már ezekben az órákban megjelent. Nem mindenki látványos hőstettekkel szállt szembe a megszállással.

Egy technikus nem kapcsolt le egy adót. Egy telefonos összekötő nem teljesített egy utasítást.

Egy nyomdász kinyomtatott egy közleményt. Egy szerkesztő tovább sugárzott egy mellékstúdióból.

Ezek a látszólag apró döntések órák alatt szétrombolták egy gondosan előkészített államcsíny kommunikációs tervét. Az ország így hajnalra tudta, mi történt.

Tudta azt is, hogy a törvényes pártvezetés nem hívta be a csapatokat. Ez óriási különbséget jelentett.

A megszállók propagandája néhány órán belül védekező helyzetbe került. A politikai és kommunikációs kudarc közben a katonai művelet továbbra is hatékonyan haladt.

A prágai Ruzyně repülőtér kulcsszerepet játszott. A beavatkozás belső támogatói a belügyi apparátusban már előre intézkedtek arról, hogy a repülőtér ne tanúsítson komoly ellenállást. A szovjet szállítógépek egymás után érkeztek. Légideszant-egységeket, harcjárműveket és újabb katonákat tettek le közvetlenül a főváros közelében.

A gépek zúgása egész éjszaka hallatszott. Mlynář később felidézte, hogy a Központi Bizottság épületében ülve egyre sűrűbben hallották a Ruzyněre érkező katonai repülőgépeket.

A hadművelet sebessége döbbenetes volt. A főváros stratégiai pontjaihoz szovjet egységek érkeztek.

Páncélosok jelentek meg a pártközpont, a rádió, a televízió és a fontos állami intézmények közelében. A csehszlovák hadsereg közben a laktanyákban maradt.

A szovjet csapatoknak tehát nem kellett katonai frontvonalat áttörniük. Hajnali négy óra körül a párt Központi Bizottságának épületében még ott ült Dubček, Smrkovský, Kriegel, Špaček, Simon és több más vezető.

Nem bújtak el. Nem próbáltak elmenekülni.

Nem szerveztek földalatti központot. Dubček továbbra is abban reménykedett, hogy valamikor megjelenik egy magas rangú szovjet politikus, és tárgyalni lehet vele.

Mintha Ágcsernyő folytatása következne. Mlynář visszaemlékezésének egyik legmeggrázóbb része éppen ez a pillanat. Az ablakból figyelte, amint hajnal után szovjet harckocsik és páncélozott járművek állnak meg az épület előtt. Bordó barettes légideszantos katonák ugrottak ki, géppisztollyal a kezükben, lezárták az utcát és az épület

bejáratait.

A jelenet számára személyesen is különösen keserű volt. Ugyanannak a hadseregnek az egyenruháját látta, amelyet 1945-ben felszabadítóként ünnepelt.

Fiatal kommunistaként éveket töltött Moszkvában. Beszélte a nyelvet, ismerte a szovjet világot.

Most ugyanennek a rendszernek a katonái fegyverrel léptek be saját pártjának központjába. A szovjet egységek elfoglalták az épületet.

Még ekkor sem tartóztatták le azonnal Dubčeket. Ez fontos részlet, mert arra utal, hogy a vezetők elhurcolása nem szerepelt az eredeti hadműveleti terv első lépései között.

A politikai forgatókönyv szerint Dubčeket és társait a csehszlovák állam saját új vezetésének kellett volna leváltania. A puccs azonban addigra összeomlott.

Moszkva emberei így olyan helyzetbe kerültek, amelyre nem készült használható politikai forgatókönyv. A szovjet katonák birtokolták a pártközpontot.

De nem volt új csehszlovák pártvezetés. Elfoglalták a fővárost.

De nem volt kormány, amely megköszönte volna a segítséget. Megszállták a rádió központját.

De az ország tovább hallotta a törvényes vezetés nyilatkozatait. A Duna-hadművelet katonai része sikeres volt.

Politikai része már hajnalra súlyosan megrendült. Dubček ennek ellenére sem adott parancsot aktív ellenállásra.

Smrkovskýban és másokban felmerült, hogy a vezetők hagyják el az épületet, vonuljanak illegalitásba, vagy kérjék meg a lakosságot, alkosson élő emberi falat a pártközpont körül. Dubček elutasította.

Nem akart vérontást. Bohumil Simon a prágai pártbizottság kezdeményezésére általános sztrájkot és a pártkongresszus legalább prágai küldötteinek összehívását szorgalmazta. Dubček ebben is habozott, de végül nem akadályozta meg az előkészületeket.

Ez lett az egyik legfontosabb döntés, amelyet ebben a bénult hajnalban meghoztak. A XIV. kongresszus küldötteinek gyűjtése megkezdődött.

Két nappal később ez a rögtönzött kezdeményezés újabb politikai vereséget mér Moszkvára. Augusztus 21-én reggel azonban még senki sem tudhatta ezt.

Kilenc óra körül a megszállók végül elhurcolták Dubčeket, Smrkovskýt, Kriegelt, Špačeket és Simont. Černík miniszterelnököt szintén őrizetbe vették.

A KGB és csehszlovák állambiztonsági együttműködők azt közölték az elfogott reformerekkel, hogy rövidesen egy Indra vezette „forradalmi törvényszék” elé kerülnek. A mondat megmutatta, milyen forgatókönyvben gondolkodtak még ekkor is.

Az 1956-os magyar mintát próbálták alkalmazni egy teljesen eltérő politikai helyzetben. Dubčeket nem tárgyalópartnerként, hanem leváltott, felelősségre vonandó vezetőként akarták kezelni.

Néhány órán belül kiderült, hogy ez sem működik. A csehszlovák társadalom ugyanis közben megmozdult.

9. fejezet – Augusztus 21.

Augusztus 21. reggelére Prága már tele volt harckocsikkal.

Az első órákban sok ember még azt sem tudta pontosan, mely országok katonái érkeztek. A rádióból származó információk gyorsan terjedtek, de az utcákon katonai járművek, lezárt csomópontok, tömegek és egymásnak ellentmondó hírek között kellett eligazodni.

Az emberek azonban hamar megértették a legfontosabbat. Háborút senki sem hirdetett.

A csehszlovák hadsereg nem harcolt. A kormány nem kért segítséget.

A pártvezetés többsége elítélte a bevonulást. A megszállóknak ezért olyan lakossággal kellett szembenézniük, amely néhány órán belül lényegében ugyanarra a következtetésre jutott: az idegen katonáknak nincs mit keresniük az országban.

Ez a felismerés nem központi utasításból született. Nem Dubček adott ellenállási tervet.

Nem egy titkos szervezet irányította a lakosságot. Az ellenállás spontán volt.

És éppen ezért vált rendkívül nehézé ellenőrizni. Prága utcáin az emberek odamentek a harckocsikhoz.

Beszélni kezdtek a katonákkal. Oroszul, csehül, kézzel-lábbal, térképekkel, újságokkal, fényképekkel próbálták elmagyarázni nekik, hogy nincs ellenforradalom, nincs polgárháború, és senki sem várta őket.

A katonák reakciói különböztek. Egy részük mereven követte a parancsot.

Mások bizonytalanná váltak. Akadtak olyan sorkatonák, akiknek fogalmuk sem volt arról, pontosan hol vannak. A következő napok beszámolói szerint egyesek úgy hitték, Nyugat-Németországba vezényelték őket, mások Izraelről beszéltek. A csapatoknak tartott politikai eligazításokban gyakran azt állították, hogy Csehszlovákiában ellenforradalmi puccs fenyeget, nyugati ügynökök működnek, és a kommunisták segítségért könyörögnek.

Ehhez képest békés embereket láttak. Munkába induló prágaiakat.

Diákokat. Öregasszonyokat.

Gyerekeket. És dühös tömegeket, amelyek nem Molotov-koktélokot vittek, hanem kérdéseket tettek fel.

Ez a találkozás pszichológiailag sokkal súlyosabb problémát okozott a megszállóknak, mint amire a

hadműveleti tervekben számítottak. A szovjet hadsereg felkészült arra, hogy katonai célpontokat foglaljon el.

Arra kevésbé, hogy saját propagandájának igazságáról vitatkozzon az utcán. Az ellenállás egyik leggyorsabban terjedő formája az útjelző táblák eltüntetése lett.

A településneveket leszerelték. Az irányjelző táblákat megfordították.

Az utcaneveket átfestették. Sok helyen szinte minden út Moszkva felé mutatott.

A jelenség humorosnak tűnhetett, katonailag azonban komoly zavart okozott. A Varsói Szerződés járműveinek jelentős része olyan országban mozgott, amelynek helyi úthálózatát a katonák nem ismerték. A térképek nem mindig voltak elegendők, különösen városi környezetben vagy kisebb utakon.

A lakosság megtagadta az útbaigazítást. A benzinkutaknál nem szolgálták ki szívesen a katonákat.

Élelmet és vizet sok helyen csak nehezen kaptak. Williams szerint a Duna-hadművelet egyik kevésbé látványos katonai problémája már szinte azonnal jelentkezett: az utánpótlási rendszer zavarai miatt katonáknak kellett élelmet és vizet kérniük attól a lakosságtól, amelynek felszabadítására állítólag érkeztek.

Ez a helyzet mélyen megalázó lehetett. A szovjet hadsereg Európa közepén hatalmas páncéloserőt állomásoztatott.

Mégsem tudott minden esetben kenyeret szerezni saját katonáinak anélkül, hogy azok a helyiektől kérjenek. A csehszlovák ellenállás erejét ezért nem lehet kizárólag a nagy tüntetésekből mérni.

A társadalom apró döntései ezrei nehezítették meg a megszállók életét. Aki nem mondta meg, merre van a rádió.

Aki leszerelte az utcanévtáblát. Aki oroszul elmagyarázta egy katonának, hogy hazudtak neki.

Aki kinyomtatta az Elnökség határozatát. Aki új frekvencián indította újra a rádióadást.

Aki krétával felírta a falra Dubček nevét. Augusztus 21. ettől vált a prágai tavasz egyik legkülönösebb napjává.

Az ország katonailag néhány óra alatt vereséget szenvedett. A társadalom azonban ugyanezekben az órákban fedezte fel saját erejét.

A legélesebb összecsapás Prágában a Csehszlovák Rádió Vinohradská utcai épülete körül alakult ki. A rádió ekkorra jóval több volt műsorszolgáltatónál. A tavaszi hónapok során a politikai nyilvánosság egyik legfontosabb

intézményévé vált, augusztus 21-én hajnalban pedig az ország számára az egyik fő bizonyítékot jelentette arra, hogy a törvényes vezetés nem hívta be a Varsói Szerződés hadseregeit. A szovjet haditerv ezért stratégiai célpontként kezelte.

A rádió környezetében már kora reggel nagy tömeg gyűlt össze. Az emberek megpróbálták akadályozni a katonai járművek mozgását, autóbuszokat és más járműveket fordítottak keresztbe az úton. Mások egyszerűen csak ott akartak maradni, hogy jelenlétükkel védjék azt az intézményt, amelyből folyamatosan érkeztek az információk.

Fél nyolc körül következett be az első súlyos összecsapás. A Vinohradská utcában lövések dördültek. Vladimír Hnulík, Milan Lamper, Bedřich Řepa és Josef Hanus a rádió körüli lövöldözés áldozata lett. A kialakult káoszban egy szovjet harckocsi kigyulladt és felrobbant; a robbanásban Ivan Laita, Jaroslav Švec, Jaroslav Málek és Jaroslav Novák halt meg. A közeli házakban tűz keletkezett, Jan Baborovský a lángok között vesztette életét, Jiří Klapka és Pavel Albert pedig az épületből kiugorva halt meg. Másokat katonai járművek szorítottak össze. A történészi kutatás szerint augusztus 21-én Prágában összesen húsz ember halt meg vagy szenvedett később halálosnak bizonyuló sérülést; a legsúlyosabb

veszteségek a rádió környékén történtek.

A lövöldözés részleteit később nehéz volt minden esetben pontosan rekonstruálni. A szovjet katonák több alkalommal arra hivatkoztak, hogy tüzet nyitottak rájuk. A későbbi csehszlovák vizsgálatok azonban számos ilyen állítást nem tudtak igazolni. Az 1968-as áldozatokat feldolgozó kutatás szerint a megszálló csapatok lőfegyverhasználatának áldozatai között sok olyan civil volt, akit figyelmeztetőnek szánt, rosszul irányított vagy közvetlenül a tömegbe leadott lövések találtak el. Összesen negyvennégy csehszlovák állampolgár halt meg 1968-ban a megszálló katonák jogosulatlan vagy hibás fegyverhasználatára következtében.

A rádiót végül elfoglalták. A műsort azonban nem.

A megszállók előbb az épület első és második emeletét ellenőrizték, miközben csaknem két órán át nem vették észre, hogy a harmadik emeleti stúdiókból tovább folyik az adás. Amikor ezt megszüntették, a műsor tizenhat prágai és Prága környéki kiegészítő stúdióból folytatódott. A rendszer azért bizonyult szokatlanul ellenállóknak, mert a rádió központi műszaki hálózata korábban gyakran megbízhatatlanul működött, ezért tartalékadókat és alternatív stúdiókat építettek ki. Az, ami békeidőben technikai fogyatéknak számított, az invázió alatt decentralizált túlélési rendszerré vált.

A műsor folyamatosan változtatta helyét és frekvenciáját. A bemondók időről időre közölték, melyik hullámhosszon folytatják az adást, majd a következő órában már másik adó sugárzott. A technikusok az ország különböző pontjain összekötötték a hálózatokat, a regionális stúdiók átvették egymás híreit. Az országos műsort a megszállók így csak akkor tudták volna teljesen megszüntetni, ha egyszerre az egész csehszlovák rádiótechnikai rendszert ellenőrzésük alá vonják.

Erre nem voltak felkészülve. A szovjetek válaszként saját adót indítottak Vltava néven. A rádió hivatalosan a „szocialista igazság hangjaként” jelentkezett, és az inváziót támogató híreket sugárzott. A korai műsorok cseh és szlovák nyelve azonban olyan erős idegen akcentussal hangzott, hogy a hallgatók számára könnyű volt megkülönböztetni a valódi csehszlovák adásoktól. A Csehszlovák Rádió maga is figyelmeztette közönségét a megszállók adójára.

Az információs háború különös helyzetet teremtett. A katonai hatalom a megszállók kezében volt, a hitelesség viszont a csehszlovák műsorok oldalán maradt. A Vltava azt állíthatta, hogy a lakosság üdvözli a „testvéri segítséget”; az emberek közben saját ablakaikból látták a harckocsikat és az utcai tömegeket.

A hitelesség elvesztését propagandával nem lehetett gyorsan pótolni. A rádió munkatársai ráadásul fegyelmezett hangnemet használtak. Újra és újra felszólították a lakosságot, hogy ne használjon fegyvert, ne provokálja a katonákat, és ne adjon lehetőséget a megszállóknak arra, hogy ellenforradalmi erőszakról beszéljenek. Ezzel egyszerre szolgálták a civil ellenállást és a reformvezetés politikai stratégiáját.

Az utcákon ezt a fegyelmet nem mindig lehetett fenntartani. Emberek kövekkel dobálták a harckocsikat.

Felszálltak a járművekre. Zászlókat tűztek a lövegtornyokra.

Festékekkel horogkeresztet vagy az 1939-es német megszállásra utaló feliratokat festettek a páncélra. A katonák időnként elveszítették önuralmukat.

A lövések után azonban még nagyobb tömeg gyűlt össze. Ez a reakció katonai szempontból szinte érthetetlen lehetett. Egy fegyvertelen tömegnek elvileg szét kellett volna oszlania a fegyverhasználat láttán. Prágában sok helyen éppen az ellenkezője történt. A halálos áldozatok híre újabb embereket vitt az utcára.

Az invázió első napjának egyik legfontosabb politikai eredménye így éppen az lett, amit Moszkva mindenáron el akart kerülni. Az ország társadalma egységesebb lett.

A prágai tavasz hónapjaiban még komoly viták folytak arról, milyen messzire menjen a reform, milyen legyen a kommunista párt szerepe, szükség van-e több pártra, hogyan működjön a gazdaság, mennyi önállóságot kapjon Szlovákia. Augusztus 21-én ezek a viták háttérbe szorultak.

A fő választóvonal a megszállás elfogadása és elutasítása között húzódott. Ugyanez történt más városokban is.

Liberec különösen súlyos árat fizetett. A város főterén reggel nagy tömeg gyűlt össze. Szovjet katonák tüzet nyitottak, és páncélos járművek próbáltak áthaladni az emberek között. Egy szovjet harckocsi nekiütközött a tér egyik árka-dos épületének. A falazat részben leomlott, embereket temetett maga alá. Miroslav Čížek a romok alatt szenvedett halálos sérüléseket. Bohumil Kobr egy szovjet katonai jármű okozta ütközés következtében halt meg. Zdeněk Dragoun, Josef Fialka, Jindřich Kuliš és Rudolf Starý lövésektől vagy azok következményeitől vesztette életét. Eva Livečková ápolónőt hátulról érte lövés a nyakán; két nappal később halt meg. Stanislav Veselý augusztus 24-én, Vincenc Březina szeptemberben halt bele az aznap szerzett sérüléseibe. A későbbi történészi összesítés Liberec-ben kilenc augusztus 21-i halálos áldozatot tart számon.

Ez aránytalanul magas veszteség volt egy vidéki városban. Liberec tragédiája jól mutatta azt is, hogy a halálesetek nem kizárólag tudatos sortűzekből következtek. A katonai járművek sűrű városi forgalomban, idegen környezetben, feszült tömegek között haladtak. Egy páncélos hibája vagy egy sofőr rossz manővere ugyanolyan halálos lehetett, mint a fegyverhasználat.

Brnóban két embert lőttek agyon augusztus 21-én. A harmincéves Viliam Debnár ötéves fiával autózott hazafelé. Brno-Líšeň városrészben egy szovjet őr megpróbálta megállítani. A katona úgy ítélte meg, hogy a gépkocsi nem lassított elég gyorsan, és tüzet nyitott rá. Debnárt hátul érte a lövés, a helyszínen meghalt. A kisfiú több mint egy órán át maradt az autóban halott apja mellett, mielőtt el tudta hagyni a járművet.

Josef Žemlička tizenhat éves ipari tanuló volt. Barátaival megnézni indult a megszálló csapatokat. A város szélén szovjet katonák próbálták visszatartani a tömeget. Egy katona lövése a járda vagy út szélének irányába csapódott, és Žemličkát találta el. A fiú kórházba szállítás közben meghalt.

Az efféle esetek azért különösen sokatmondók, mert egyik áldozat sem vett részt fegyveres harcban. Nem létezett fegyveres harc.

A megszállás propagandája mégis olyan katonai pszichóziist teremtett a katonák egy részében, amelyben egy túl lassan fékező gépkocsi vagy egy katonai útzár felé tartó fiatalok csoportja fenyegetésnek tűnhetett. Szlovákiában ugyanolyan gyorsan kialakult az ellenállás.

Pozsonyban már hajnalban szovjet harckocsik lepték el a belvárost. A Szlovák Kommunista Párt vezetésén belül közben zavarodott vita zajlott arról, mi történik. Miloslav Hruškovič még azt állította, hogy a szövetséges hadseregek Svoboda és a CSKP Elnökségének kérésére érkeztek. A Prágából érkező telex azonban közölte, hogy ilyen meghívás nem történt. A szlovák pártvezetés többsége ezért nem volt hajlandó támogatni az inváziót.

Gustáv Husák ezekben az órákban különösen érdekes szerepet játszott. Nem tartozott a megszállást előkészítő csoporthoz. Mlynář feljegyzése szerint Miroslav Kusý hajnalban a pozsonyi pártközpont előtt találkozott vele, miközben körülöttük dübörögtek a harckocsik. Husák első reakciója az volt, hogy ő fogja kivezetni a nemzetet a katasztrófából. A mondat már ekkor megmutatta hatalmas önbizalmát és politikai ambícióját.

A városban közben barikádokat emeltek. Emberek kövekkel és kiabálással próbálták feltartóztatni a katonákat. Reggel kilenc körül több ezren vonultak a szovjet konzulátus elé, később a Szlovák Nemzeti Felkelés

terén folytatódtak a tiltakozások. A szlovák párt vezetése tárgyalni próbált a szovjet parancsnoksággal arról, hogy vonják ki a harckocsikat a belvárosból, de a spontán civil ellenállást valójában nem irányította.

Délben a Comenius Egyetem közelében lövések dördültek. A tizenöt éves Danka Košanová, Ján Holík és Stanislav Sivák életét vesztette. Másnap újabb tüntetés zajlott a Szlovák Nemzeti Felkelés terén; a katonák ismét tüzet nyitottak. Peter Legner tizenhat éves ipari tanuló meghalt, Jozef Szvityel pedig hónapokkal később halt bele az ott szerzett sérüléseibe.

Danka Košanová halála különösen erős szimbólummá vált. Egy tizenöt éves lány elvesztését aligha lehetett összeegyeztetni azzal a propagandaképpel, amely szerint a hadsereg a csehszlovák nép segítségére érkezett.

Kassán még súlyosabb volt az első nap mérlege. Az invázió elleni tiltakozás gyorsan éles összecsapásokhoz vezetett. A Varsói Szerződés katonái tüzet nyitottak, és augusztus 21-én, illetve az aznap szerzett sebesülések következtében összesen hét ember vesztette életét. Az áldozatok között volt az alig tizenhat éves Michal Hamrák, a tizenkilenc éves Ján Hatala, Jozef Kolesár, Ján László, Ivan Schmiedt és Ladislav Martoník; utóbbi másnap halt bele lövési sérüléseibe. Az Ústav pamäti národa kutatása szerint Kassa az invázió első napjának egyik legsúlyosabb

veszteséget szenvedő városa volt.

A városok közötti különbségek mögött nem rajzolódott ki egységes katonai magatartás. Egyes alakulatok fegyelmezetten jártak el.

Más helyeken ideges vagy félretájékoztató katonák indokolatlanul használták fegyvereiket. Voltak katonák, akik beszélgetni kezdtek a lakossággal.

Mások tömegbe lőttek. A megszállás első napján ötvennyolc csehszlovák állampolgár halt meg vagy kapott később halálosnak bizonyuló sérülést. Prágában húsz, Liberecben kilenc, Kassán hét halálos áldozatot jegyeztek fel; Brnóban két ember vesztette életét lövések következtében.

A számok azonban csak részben érzékeltetik az első nap hatását. A tavaszi reformfolyamat egyik jellemzője az volt, hogy az emberek újra politikai közösség tagjainak kezdték érezni magukat. Augusztus 21. ezt az érzést egyszerre erősítette fel és változtatta meg. A szabadság követelése hirtelen összekapcsolódott a nemzeti önrendelkezéssel. A falakon megjelentek a cseh és szlovák történelmi utalások.

A megszálló hadsereget sokan ugyanabba a történelmi sorba helyezték, amelyben korábban a náci Németország állt. Ez különösen megrázó volt azoknak a szovjet katonáknak és tiszteknek, akik családjá a második

világháborúban harcolt a németek ellen.

A megszállás ideológiai nyelve ezért órák alatt elveszítette morális erejét. „Testvéri segítségről” beszéltek.

Az utcákon viszont megszállóknak nevezték őket. A két kifejezés közötti szakadékot nem lehetett harckocsikkal megszüntetni.

Augusztus 21. estére a katonai helyzet világosnak tűnt.

A Varsói Szerződés ellenőrizte az ország fő közlekedési csomópontjait, repülőtereit, katonai objektumait és nagyvárosait. A csehszlovák hadsereg nem harcolt.

A reformvezetés legfontosabb tagjai fogságban voltak. Az ország mégsem úgy viselkedett, mint egy legyőzött állam.

A rádió tovább sugárzott. Újságok jelentek meg.

Röplapokat nyomtattak. A hivatalok dolgoztak.

A közlekedés, az energiaellátás és az alapvető szolgáltatások működtek. A helyi tanácsok nem ismerték el a megszállók politikai fennhatóságát.

A lakosság pedig a legtöbb helyen úgy tett, mintha a megszálló hadsereg ideiglenes és kívülálló tényező volna. Mlynář később ezt tekintette az első napok különös

politikai lényegének. A megszállók katonai értelemben mindent elérhettek, amit akartak, ám amíg nem alkalmaztak tömeges erőszakot a lakossággal szemben és nem építettek ki saját közigazgatást, meglepően kevés dologra tudták rákényszeríteni az országot. A rádió és a sajtó működött, a csehszlovák állami szervek pedig nem rendelték alá magukat a katonai parancsnokságnak.

Ezzel a Duna-hadművelet első napjának mérlege furcsa kettősséget mutatott. Katonai diadal.

Politikai kudarc. A Kremlnek ezért augusztus 21. estére már új megoldást kellett keresnie.

10. fejezet - A megszállás, amely politikailag kudarcot vallott

A katonai beavatkozás politikai tervének egyik legfontosabb eleme Alois Indra új vezetésének létrehozása lett volna. A szovjet vezetés arra számított, hogy az Elnökségben megszerzett többség után rövid idő alatt összehívhatják a Központi Bizottságot és a parlamentet, majd a már megváltozott hatalmi helyzetben mindkét testület jóváhagyja az új vezetést.

A tervhez dokumentumok készültek. Megvoltak a személyi elképzelések.

A rádió és televízió számára propagandacsoportot szerveztek. A beavatkozás indoklására rendelkezésre állt a „segítségkérő” levél.

A katonai erő pedig már az országban volt. Mégsem sikerült az új kormányt létrehozni.

A puccs egyik alapvető problémája az volt, hogy a csehszlovák apparátus jóval kevésbé állt készen az együttműködésre, mint Moszkvában feltételezték. A pártközpontban dolgozó mintegy ötszáz ember közül Mlynář becslése szerint augusztus 22. után alig több mint húszan maradtak az elfoglalt épületben Kolder körül. A

pártapparátus aktív tagjainak túlnyomó része Dubček és az elhurcolt vezetők mellett állt. Mlynář később úgy becsülte, hogy az aktív párttagok és funkcionáriusok körülbelül kilencven százaléka az invázió politikai céljai ellen foglalt állást.

Ez hatalmas tévedést jelentett a szovjet helyzetértékelésben. A Kreml hónapokon keresztül olyan jelentéseket kapott, amelyek „egészséges erők” erős táboráról beszéltek.

Augusztus 21-én kiderült, hogy ez a tábor politikailag rendkívül szűk. Még azok közül sem mindenki volt hajlandó nyíltan együttműködni, akik korábban bírálták a reformfolyamatot.

A megszállást elfogadni egészen más döntés volt, mint vitatkozni Dubčekkel. Az apparátusi emberek jelentős része csehszlovák kommunista maradt, aki úgy érezte, saját pártjának belső vitáit nem oldhatja meg idegen hadsereg.

A kormány hasonlóképpen ellenállt. Černík elhurcolása után a kabinet Prágában maradt tagjai a Hradzsinban próbálták fenntartani a működést. Amikor felmerült egy új kormány összeállítása, a miniszterek közül többen kijelentették, hogy Černík nélkül erről nem hajlandók tárgyalni.

A köztársasági elnök ekkor került a történet középpontjába. Ludvík Svobodát a szovjetek kezdetben felhasználhatónak tartották. Katonai múltja, Szovjetunióhoz fűződő személyes kapcsolatai és a fegyveres ellenállás elutasítása alapján úgy gondolták, elfogadhat egy új vezetést.

Svoboda azonban nem volt hajlandó legitimálni Indra kormányát. Ez döntő pillanat volt.

A köztársasági elnök nélkül az új vezetés alkotmányos látszatát is nehéz lett volna fenntartani. Moszkva ezért olyan helyzetbe került, amelyet saját haditerve nem kezelt.

Megszállta az országot. Elfogta annak vezetőit.

De képtelen volt olyan csehszlovák politikust találni, aki kellő tekintéllyel kijelenthette volna: mindez az ország kívánságára történt. A következő csapást maga a kommunista párt mérte a tervre.

Miközben Dubček fogságban volt, a XIV. rendkívüli kongresszus küldöttei Prágába indultak.

A kongresszust eredetileg szeptember 9-re tervezték. Most augusztus 22-én összeült.

Nem a megszállók által ellenőrzött pártközpontban. Hanem egy prágai gyárban, Vysočanyban.

A szovjet hadsereg birtokolta a fővárost. A kommunista párt mégis képes volt olyan kongresszust összehívni, amelyről a megszállók előzetesen nem tudtak, és amelynek küldöttei az ország különböző részeiből jutottak el a helyszínre.

A Duna-hadművelet második napjára így újabb politikai vereség körvonalazódott. A vysočanyi tanácskozás nem rögtönzött gyűlés volt. A résztvevők túlnyomó része már korábban megkapta küldötti mandátumát a szeptember 9-re tervezett XIV. pártkongresszusra, ezért elegendő számban gyűlhettek össze ahhoz, hogy a kongresszust határozatképesnek tekintsék. A helyszínt a ČKD vysočanyi üzemeinek egyik étkezőjében rendezték be, a bejutást pedig munkások és helyi pártszervezők biztosították. A tanácskozás későbbi támadhatóságának egyik valós problémája az volt, hogy a megszállás és a közlekedési nehézségek miatt a szlovák küldöttek közül sokan nem jutottak el Prágába, így a cseh országrész a résztvevők között aránytalanul erősen képviseltette magát.

A kongresszus elítélte a megszállást, megerősítette a január utáni politikai irány támogatását, és követelte az elhurcolt vezetők szabadon bocsátását. Új Központi Bizottságot és Elnökséget választott, miközben Alexander Dubčeket továbbra is első titkárnak tekintette; távollétében Věněk Šilhán kapta az ügyvezető első titkári

szerepet. A döntések politikai jelentősége nagyobb volt a szervezeti részleteknél. A megszállók által leváltani kívánt vezetés mögött a párt saját kongresszusa teremtetett új legitimitást.

A helyzet iróniája aligha lehetett volna élesebb. A katonai beavatkozás egyik célja éppen az volt, hogy megakadályozza a szeptemberi kongresszust, amely várhatóan kiszorította volna a vezetésből a reformellenes csoport jelentős részét. Az invázió viszont arra készítette a már megválasztott küldötteket, hogy hetekkel korábban üljenek össze, és a rendkívüli helyzetben még határozottabban zárjanak össze Dubček mellett. Moszkva katonai ereje néhány óra alatt birtokba vette Prágát, de közben felgyorsította azt a politikai folyamatot, amelyet megállítani érkezett.

A vysočanyi testületek néhány nap alatt széles intézményi támogatást kaptak. Augusztus 25-re a szakszervezetek, a parlament, a kormány és a Népi Milícia is a kongresszus által választott szerveket tekintette legitim pártvezetésnek. Ez azonban sajátos kettős helyzetet teremtetett, hiszen a régi Elnökség több tagja fogságban vagy Moszkvában volt, miközben Prágában már új Központi Bizottság működött. A reformtábor ereje éppen ebből a politikai folytonosságból fakadt: nem földalatti ellenkormány szerveződött, hanem a fennálló intézmények

próbáltak a megszállás ellenére tovább működni.

A szakszervezetek ekkorra az ország egyik legerősebb önálló politikai hálózatává váltak. Mintegy 5,5 millió tagjuk volt, vagyis a dolgozók több mint négyötödét fogták össze, és augusztus 22-én helyi bizottságokat hívtak életre a másnapi egyórás általános sztrájk megszervezésére. Augusztus 23-án délben az ország jelentős része egy órára leállt, miközben a szakszervezeti szervezők ügyeltek arra is, hogy az alapvető termelés, az ellátás és a közlekedés ne omljon össze. A tiltakozás így egyszerre mutatott politikai fegyelmet és azt, hogy a társadalom nem saját államának működését akarta szétzilálni.

Ugyanez a logika működtette a tájékoztatást is. A rádió tartalékstúdiói, a nyomdák, a postai és vasúti dolgozók, az üzemi sokszorosítók és a röplapokat terjesztő önkéntesek olyan információs hálózatot tartottak fenn, amelyet a megszállók csak részben tudtak zavarni. A katonai parancsnokság ellenőrizhette a fő épületeket és csomópontokat, a csehszlovák intézmények azonban a mindennapi élet jelentős részét továbbra is maguk szervezték. Néhány napra valóban különös kettős hatalom alakult ki: az ország területét idegen hadseregek uralták, politikai tekintélyük viszont alig volt.

Augusztus 22-én este a szovjet nagykövetségen újabb kísérlet történt a politikai terv megmentésére.

Cservonyenko és a reformellenes vezetők olyan kormányzati megoldást kerestek, amelyben Ludvík Svoboda, Lubomír Štrougal vagy Jozef Lenárt adhatott volna elfogadhatóbb arcot az új hatalomnak. A Hradzsinban működő kormánytagok azonban közölték, hogy Oldřich Černík elhurcolása mellett nem hajlandók kormányátalakításról tárgyalni, Svoboda pedig addigra már más megoldás felé fordult. Úgy vélte, Moszkvában nem ismerhetik teljesen azt, ami Prágában történik, és személyesen akarja meggyőzni Brezsnyevet a beavatkozás következményeiről.

Svoboda augusztus 23-án reggel Moszkvába indult, annak ellenére, hogy a Nemzetgyűlés képviselői igyekeztek lebeszélni az utazásról. Küldöttségében feltűnően sok kompromittálódott politikus kapott helyet, köztük Indra, Bilák és Piller, miközben a vysočanyi kongresszus új vezetésének egyetlen képviselője sem utazott vele. Útközben Pozsonyban felvette Gustáv Husákot is, akit az invázió politikai következményei váratlanul a szlovák pártvezetés egyik legfontosabb szereplőjévé emeltek. A küldöttség összetétele ezért eleve magában hordozta a későbbi moszkvai vitákat arról, kik beszélhetnek Csehszlovákia nevében.

Brezsnyev már augusztus 23-án reggel telefonon beszélt Dubčekkel. Az első titkárt és Černíket ezután a KGB

kárpáti fogva tartási helyéről Moszkvába vitték, a többi elhurcolt vezető pedig később csatlakozott hozzájuk. A szovjet vezetés eredeti terve ezzel gyakorlatilag a visszájára fordult. Azokkal kellett tárgyalnia, akiket néhány nappal korábban félre akart állítani, mert a csehszlovák társadalom és az állami intézmények nem fogadtak el helyettük más vezetést.

Augusztus 25-én Dubček kérésére Zdeněk Mlynář is Moszkvába repült. Magával vitte a vysočanyi Elnökség felhatalmazását, és Švestkával, Lenárttal, Jakešsel, Barbírekkel, valamint Rigóval együtt érkezett a szovjet fővárosba. A tárgyalóasztal körül így olyan emberek ültek egymás mellett, akik az előző napokban egészen eltérően viselkedtek: voltak közöttük foglyok, reformerek, a szovjet politikához közel álló vezetők és olyanok is, akik néhány nappal korábban még a kollaboráns kormány tervében kaptak volna szerepet. Ez a heterogén küldöttség mégis ugyanannak az országnak a nevében próbált megállapodást kötni.

Moszkva mozgástere ekkor már szűkebb volt, mint amit a katonai erőviszonyok sugalltak. A megszálló hadsereg ellenőrizte Csehszlovákia területét, de a tervezett belső puccs kudarcot vallott, a vysočanyi kongresszus új legitimitást adott a reformvezetésnek, az országos ellenállás pedig megmutatta, hogy Dubček és társai nélkül

nem lehet gyorsan működőképes politikai rendszert létrehozni. A Kremlnek ezért azt a vezetést kellett felhasználnia a társadalom megnyugtatóására, amelynek eltávolításáért az inváziót megindította.

A katonai győzelem után így kényszerű politikai alku következett. A szovjet vezetésnek olyan megállapodásra volt szüksége, amely visszafordítja a reformok legveszélyesebbnek ítélt elemeit, a csehszlovák tárgyalók pedig olyan szöveget kerestek, amely mellett legalább a január utáni változások egy része és a törvényes vezetés megmaradhat. A válasz a moszkvai jegyzőkönyv lett.

11. fejezet – A Kreml foglyai

A moszkvai tárgyalásokat formailag két szövetséges állam és két kommunista párt vezetői folytatták, a valóságban azonban nem létezett egyenlő tárgyalási helyzet. Csehszlovákia idegen katonai megszállás alatt állt, Dubček és több társa néhány órával korábban még fogoly volt, a szovjet hadsereg pedig bármikor további erőt alkalmazhatott. A csehszlovák küldöttség ezért nem szabadon választhatott az elfogadás és az elutasítás között: azt kellett mérlegelnie, milyen következménye lehet annak, ha megállapodás nélkül próbál hazatérni.

A delegáció tagjai eltérően ítélték meg, mennyi engedmény vállalható. Smrkovský, Špaček, Simon és Mlynář elsősorban a reformok számára megőrizhető politikai teret kereste, míg Bilák, Švestka, Lenárt, Barbírek és Rigo jóval készségesebben fogadta a szovjet követeléseket. Svoboda számára mindennél fontosabbá vált, hogy gyorsan megszülessen valamilyen egyezség és a vezetők hazatérhessenek. Dubček fizikailag és lelkileg is kimerült volt, ugyanakkor tudta, hogy az ország otthon továbbra is tőle várja a kiutat.

Az egyik legnehezebb kérdés a vysočanyi kongresszus sorsa lett. Moszkva nem fogadhatta el azt a Központi Bizottságot, amely az invázió közben, a reformtábor

egyértelmű fölényével jött létre, ezért a kongresszus eredményeinek érvénytelenítését alapvető követelésként kezelte. Husák ebben a kérdésben különösen határozottan a szovjet álláspontot támogatta. Saját pozíciója is összefonódott a vitával: a szlovák pártkongresszustól azt várta, hogy első titkárrá választja, miközben a vysočanyi testület szintén helyet biztosított számára a legfelső vezetésben.

A csehszlovák tárgyalók végül olyan átmeneti megoldást dolgoztak ki, amely akkor még valódi kompromisszumnak látszhatott. A vysočanyi kongresszus határozatait formálisan félre kellett tenni, de az ott megválasztott reformerek egy részét be lehetett emelni a régi Központi Bizottságba és Elnökségbe. Abban reménykedtek, hogy a szovjet csapatok nagy részének kivonása után néhány hónapon belül újra összehívható lesz a pártkongresszus, amely rendezheti a személyi és politikai kérdéseket. Ez az elképzelés 1968 augusztusának végén még reálisabbnak tűnt, mint amilyennek a későbbi normalizáció ismeretében látszik.

A média és a belügyi apparátus kérdésében a szovjet követelések ugyanilyen világosak voltak. Vissza kellett állítani a rádió, a televízió és a sajtó politikai ellenőrzését, korlátozni kellett a Moszkva által veszélyesnek tekintett szervezetek mozgásterét, és meg kellett állítani Josef Pavel

belügyi reformjait. A személyi változtatások körében Kriegel, Císař, Šik, Pavel és Hájek neve is rendszeresen felmerült. A csehszlovák fél annyit elért, hogy a végleges jegyzőkönyv ne név szerint sorolja fel az eltávolítandó politikusokat, így a személyi döntéseket formálisan továbbra is hazai testületeknek kellett meghozniuk.

A megállapodás néhány pontja ezért lehetőséget hagyott a csehszlovák vezetőknek arra, hogy otthon ne teljes kapitulációként mutassák be az eredményt. A szöveg nem mondta ki, hogy Csehszlovákiában valóban ellenforradalom zajlott, nem tette a katonai beavatkozás nyílt igazolását a csehszlovák fél kötelezettségévé, és a csapatok jelenlétét átmeneti állapotként kezelte. Ugyanakkor a kivonást a „normalizálódás” előrehaladásához kötötte, vagyis a Kreml kezében maradt annak eldöntése, mikor tekinthető teljesítettnek a feltétel. A későbbi tartós állomásoztatás jogi alapját még nem ez a dokumentum, hanem az októberben aláírt külön szerződés teremtette meg.

A tárgyalások végére a csehszlovák vezetők többsége arra jutott, hogy a rossz feltételek elfogadása kisebb veszélyt jelent, mint a megállapodás teljes kudarca. Abban bíztak, hogy hazatérve saját társadalmi tekintélyükre támaszkodva lassíthatják a visszarendeződést, miközben időt nyernek a csapatkivonás és a reformok egy részének

megmentésére. A végleges szöveg előtt azonban maradt egy pont, amelyben nem született teljes egyetértés: František Kriegel közölte, hogy nem hajlandó aláírni.

Kriegel döntése azért vált különlegessé, mert a többiek addigra már végigmentek azon a lelki és politikai folyamaton, amelynek végén elfogadták a kompromisszumot. Először valamennyien visszautasították a szovjet tervezetet. Saját ellenjavaslatuk abból indult ki, hogy a katonai beavatkozás tragikus hiba volt, a csapatokat ki kell vonni, az Akcióprogram pedig továbbra is a párt politikájának alapja marad. A szovjet Politikai Bizottság ezt ultimátumnak minősítette, majd olyan ellenjavaslatot tett, amely valóban ultimátumszerű volt. Mlynář visszaemlékezése szerint az első szovjet változat még igazolta volna a katonai beavatkozást, nem tartalmazott kötelezettséget a csapatok későbbi távozására, és a január után kialakított csehszlovák politikai irány helyességét sem ismerte el. Hosszú alkudozás után sikerült ezeken a pontokon valamelyest változtatni, de a tárgyalók pontosan tudták, hogy a mozgásterüket a megszálló hadsereg jelenléte határozza meg.

Kriegel e tárgyalások jelentős részéről hiányzott. A szovjetek külön tartották, és különböző indokokkal halogatták, hogy csatlakozhasson társaihoz. Mire a

végleges szöveg aláírásra készen állt, a csehszlovák delegáció többi tagja már elfogadta, hogy nincs reális lehetőség a dokumentum teljes visszautasítására. Ekkor hozták Kriegelt a Kremlbe. Először Smrkovský beszélt vele külön, majd a többiek próbálták meggyőzni. A helyzet megalázó volt: egy lényegében kész megállapodást tettek elé, amelynek kialakításában nem vehetett részt, és azt várták tőle, hogy ugyanúgy írja alá, mint a többiek.

Kriegel nemet mondott. Nem kezdett hosszú alkotmányjogi vitába, és nem próbált új tárgyalási taktikát kidolgozni. Egyszerűen közölte, hogy a dokumentumot lelkiismerete szerint nem írhatja alá. Mlynář szerint Svoboda dühösen próbálta rávenni a beleegyezésre, olyan hevesen, hogy Kriegel végül viasszólt neki. A többiek azzal érveltek, hogy az ország jövője, a további vérontás elkerülése és a reformok legalább részleges megmentése fontosabb az egyéni tiltakozásnál. Kriegel azonban a napokig tartó elszigeteltség után valószínűleg már arra is felkészült, hogy nem engedik haza. A többieknek lényegében azt mondta: Szibériába küldhetik vagy agyonlőhetik, de akkor sem írja alá.

A jelenetnek azért van különleges erkölcsi súlya, mert Kriegel nem tudhatta, hogy a szovjetek végül valóban elengedik. Nem egy későbbi, biztonságos helyzetből mondott nemet, amikor már világos volt, hogy a

tiltakozásért legfeljebb politikai tisztségét veszíti el. Még fogolyként állt azok előtt, akik néhány nappal korábban elhurcolták. Nem lehetett biztos benne, milyen következménye lesz a döntésének. Mlynář később önkritikusan úgy látta, hogy a többiek politikusként próbáltak ésszerű kompromisszumot kötni olyan emberekkel, akik valójában zsarolták őket, Kriegel pedig ezt a helyzetet erkölcsileg tisztábban ismerte fel.

A szovjetek szerették volna, ha Kriegel a Politikai Bizottság előtti közös ülésen is jelen van, valószínűleg azért, hogy a nyílt konfliktus a csehszlovák delegáción belül mindenki előtt láthatóvá váljon. Dubček ezt határozottan elutasította. Nem volt hajlandó arra, hogy a szovjet vezetés előtt Kriegelt elszigeteljék és a többiekkel szembeállítsák. A tárgyalás ezért nélküle folytatódott; a másik oldal politikai egyensúlya kedvéért Indra sem vett részt rajta.

Az utolsó nagy plenáris ülésen Brezsnyev szokatlanul közvetlenül beszélt. Mlynář szerint ez volt az egész moszkvai tárgyalássorozat egyik legtanulságosabb pillanata, mert a szovjet pártfőtitkár ezúttal félretette az ellenforradalomról szóló ideológiai formulákat, és világosan elmondta, mi sértette leginkább Dubček politikájában. Nem azt kifogásolta elsősorban, hogy Csehszlovákia ki akar lépni a szocialista táborból. Azt

vetette Dubček szemére, hogy fontos belpolitikai döntéseket hozott anélkül, hogy előzetesen Moszkva jóváhagyását kérte volna. Felidézte, hogyan támogatta őt Novotnýval szemben, majd sorra említette azokat a személyi és politikai változtatásokat, amelyeket szerinte Dubček nem egyeztetett vele.

Brezsnyev gondolkodásában a szövetséges országok egyenjogúsága láthatóan más jelentést hordozott, mint amit Prágában tulajdonítottak neki. A szovjet vezető természetesnek érezte, hogy a blokk legfontosabb döntéseiben a Kreml véleménye a végső mérce. Mlynář úgy emlékezett rá, mint egy megsértett családfőre, aki őszintén nem érti, miért tekintik beavatkozásnak azt, amit ő felelősségteljes gondoskodásnak tart. Brezsnyev még azt is felhozta példaként, hogy ő maga a fontosabb beszédeit előzetesen megmutatja Politikai Bizottsága többi tagjának. Számára ezért elfogadhatatlan volt, hogy Dubček egy egész ország politikájában nagyobb önállóságot követeljen.

Ebből a nézőpontból válik igazán érthetővé a moszkvai jegyzőkönyv. A dokumentum tizenöt pontja nem a prágai tavasz azonnali teljes felszámolását írta elő, de olyan mechanizmust teremtett, amelyen keresztül a szovjet vezetés fokozatosan visszaszerezhetette a politikai ellenőrzést. A csehszlovák fél vállalta az ágcsernyői és pozsonyi megállapodások teljesítését, a vysočanyi XIV.

kongresszus érvénytelenítését, a párt- és állami vezetés átalakítását, a média feletti politikai ellenőrzés helyreállítását, valamint a belügyi és állambiztonsági apparátus konszolidálását. A szovjetbarát politikusokkal szembeni megtorlást szintén meg kellett akadályozni, vagyis azoknak az embereknek, akik részt vettek a Dubček elleni puccs előkészítésében, politikai védelem jutott.

A sajtóra vonatkozó rész különösen messzire vezetett. A csehszlovák vezetésnek olyan törvényeket, rendelkezéseket és személyi változtatásokat kellett végrehajtania, amelyek megszüntetik a Moszkva által „antiszocialistának” minősített rádió- és televíziós megnyilvánulásokat, valamint ismét ellenőrizhetővé teszik az újságokat. Ez lényegében az 1968 tavaszán felszámolt cenzúra visszaállításának jogi alapját teremtette meg, még akkor is, ha ezt a szót eleinte igyekeztek kerülni.

A csehszlovák tárgyalók azonban néhány fontos ponton valódi engedményt tudtak elérni. A végleges jegyzőkönyv nem mondta ki, hogy az augusztus 21-i katonai beavatkozás jogos volt, nem használta a varsói levél ellenforradalmi nyelvét, nem hivatkozott hivatalos csehszlovák segítségkérésre, és nem minősítette Dubček reformpolitikáját szocialistaellenesnek. Belekerült az is, hogy a januári és májusi központi bizottsági határozatok politikai vonala folytatható. A megszálló csapatok

jelenlétét pedig „ideiglenesnek” nevezték, és fokozatos kivonulásukról későbbi tárgyalásokat helyeztek kilátásba.

Ezek az engedmények 1968 augusztusának végén korántsem látszottak jelentéktelennek. A csehszlovák vezetők úgy értelmezhatték őket, hogy a prágai tavasz egészét nem semmisítették meg. Ha helyreállítják a politikai nyugalmat, mérséklék a sajtót, átalakítják a vezetést és bizonyítják Moszkvának a szocialista szövetségi rendszer iránti hűségüket, akkor talán valóban megkezdődhet a csapatok kivonása, később pedig folytathatják az Akcióprogram lényeges reformjait.

Ez a remény magyarázza, miért írták alá a jegyzőkönyvet olyan emberek is, akik néhány nappal korábban még a megszállás elleni társadalmi ellenállás szimbólumai voltak. Ponomarjov azonban kegyetlen tömörséggel emlékeztette őket a valóságos erőviszonyokra: ha most nem írják alá, aláírják egy hét, két hét vagy egy hónap múlva. A mondat lényege világos volt. A Szovjetunió ráért. A megszállt Csehszlovákia nem.

Kriegel maradt az egyetlen, aki ezt a logikát sem fogadta el. A dokumentumon ezért minden csehszlovák résztvevő aláírása ott szerepelt, az övé azonban hiányzott. Döntése később legendává vált, de már akkor is kellemetlen erkölcsi tükröt tartott a többiek elé. Nem bizonyította azt, hogy a többi tárgyaló gyáva vagy áruló

lett volna; helyzetük és politikai felelősségük valóban más volt. Azt azonban megmutatta, hogy a kényszerhelyzetben is létezett egyéni választás, és ennek ára előre nem volt kiszámítható.

A tárgyalások végén újabb kérdés merült fel: hazavihetik-e Kriegelt. A szovjet vezetés ezt sem tekintette magától értetődőnek. Svoboda, Dubček és a delegáció más tagjai azonban ragaszkodtak hozzá, hogy nélküle nem térnek vissza Csehszlovákiába. A Kreml végül engedett. Kriegel ott ült a repülőgépen, amikor augusztus 27-én hajnalban a csehszlovák küldöttség elindult Moszkvából.

A visszaút hangulata egészen más volt, mint az érkezése. Mlynář szerint szinte mindenki hallgatott. A tárgyalás befejeződött, de senki sem tudta, hogyan fogadja majd otthon az ország azt a megállapodást, amelyet katonai megszállás alatt írtak alá. A delegáció tagjai már a repülőgépen felosztották egymás között a feladatokat. Svoboda beszél elsőként a nyilvánossághoz, Dubček követi, Černík a kormánnyal tárgyal, Smrkovský a parlament elé áll, a pártvezetőknek pedig rendezniük kell a vysočanyi kongresszus és a régi Központi Bizottság közötti konfliktust.

Dubček beszédének szövegét Mlynář és Bohumil Simon még a repülőgépen kezdte megfogalmazni. Az idő rövid volt, és tudták, hogy a politikai helyzet egyik legfontosabb

beszéde készül. A feladat szinte lehetetlennek tűnt. El kellett mondaniuk az embereknek, hogy az egy héten át folytatott példátlan ellenállás után engedményeket tettek a megszállóknak, miközben nem volt szabad azt a benyomást kelteni, hogy minden elveszett. Meg kellett őrizni Dubček tekintélyét, mert az egész moszkvai stratégia arra épült, hogy csak ő képes rávenni az országot a megállapodás elfogadására.

Prágában az első hivatalos hírek még inkább csalódást okoztak. A moszkvai közlemény az ágcsernyői és pozsonyi vállalatok teljesítéséről beszélt, közölte, hogy a külföldi csapatok egyelőre az országban maradnak, és nem ítélte el az inváziót. Svoboda rövid rádióbeszéde szintén a nyugalmat és a fokozatos rendezést hangsúlyozta. Williams által idézett korabeli pártjelentés szerint az első társadalmi reakció kifejezetten negatív volt. A moszkvai tárgyalások eredményét sokan kapitulációnak, sőt az 1938-as müncheni kényszerhez hasonlítható meghátrálásnak tartották.

Ekkor szólalt meg Dubček. Hangja sokkal többet közvetített a leírt szövegnél. A korábbi hónapok vidám, közvetlen, mosolygó pártvezetője ezúttal megtört ember benyomását keltette. Beszéd közben többször elcsuklott a hangja, hosszú szüneteket tartott, és alig tudta visszafojtani a könnyeit. Mlynář szerint éppen ezek a

szavakon kívüli pillanatok adták a beszéd legnagyobb politikai erejét. Az ország hallotta rajta, mit jelentettek számára az előző napok.

Dubček nem próbálta győzelemként bemutatni a moszkvai megállapodást. Arra kérte a lakosságot, hogy értse meg a kényszerhelyzetet, tartsa fenn a nyugalmat és tegye lehetővé a politikai rendezést. Ugyanakkor azt sugallta, hogy a január után megkezdett út nem ért véget. Az Akcióprogram alapvető céljai továbbra is érvényben maradhatnak, ha az ország elkerüli a további konfliktust és sikerül elérni az idegen csapatok kivonulását.

A beszéd hatása meglepő volt. A moszkvai közlemény és Svoboda nyilatkozata után kialakult düh jelentős része enyhült. Sokan hajlandók voltak még egyszer bizalmat adni Dubčeknek, mert úgy érezték, ugyanannak a kényszernek az áldozata, amelyet az egész ország elszenvedett. Mlynář később úgy fogalmazott, Dubček ezzel a beszéddel érte el azt, amit a tárgyalók közül többen már lehetetlennek gondoltak: az emberek ismét elhitték, hogy még nincs minden elveszve.

Ez a hit határozta meg az 1968 őszen kialakuló különös politikai állapotot. A társadalom elfogadta, hogy átmenetileg vissza kell lépni, mert cserébe azt várta a vezetéstől, hogy megőrzi a reformok lényegét és mielőbb eléri a csapatok távozását. Az újságírók egy része is kész

volt önkorlátozásra. A Csehszlovák Újságíró-szövetség vezetése még az új cenzúra létrehozását is elfogadta, de csak három hónapos átmeneti intézkedésként. A mögöttes gondolat az volt, hogy a szovjeteknek lehetőséget kell adni a katonai beavatkozásból való arcvesztés nélküli visszavonulásra, utána pedig folytatható lesz a januárban megkezdett út.

A feltételes engedelmesség azonban egy veszélyes mechanizmust indított el. Minden újabb engedményt úgy lehetett elfogadni, hogy ez az utolsó, amelyre a csapatok kivonásához szükség van. A sajtó korlátozását azért, hogy megnyugodjon Moszkva. Egy reformpolitikus távozását azért, hogy Dubček maradhasson. A pártkongresszus elhalasztását azért, hogy ne legyen újabb konfliktus. A szovjet csapatok tartósabb jelenlétét azért, hogy legalább a reformok más részeit megmentésük. Az 1968 ősztől kibontakozó visszarendeződés egyik alapvető technikája éppen ez lett: a veszteségeket mindig átmeneti árként lehetett bemutatni egy még megmenthető nagyobb cél érdekében.

A folyamat első komoly próbája rögtön a hazatérés után következett. Két pártvezetés létezett egyszerre. A vysočanyi kongresszus által választott új Központi Bizottság és Elnökség politikailag rendkívül erős legitimációval rendelkezett, a Moszkvából hazatérő régi

vezetés viszont a szovjetekkel kötött megállapodás alapján csak akkor tudott működni, ha a kongresszus határozatait semmissé nyilvánítják. A két testület párhuzamos fennmaradása könnyen pártszakadáshoz vezethetett volna.

Bohumil Simonra hárult az első nehéz feladat: meg kellett győznie a vysočanyi vezetőket arról, hogy önként mondjanak le saját politikai győzelmükről. A kongresszus hívei joggal érezték úgy, hogy fellépésük mentette meg a pártot a kollaboráns hatalomátvételtől. Többen a moszkvai jegyzőkönyvet Münchenhez hasonló kapitulációnak nevezték. Simon ezért azt ígérte, hogy a kongresszus által megválasztott vezetők közül többet kooptálnak a régi Központi Bizottságba és Elnökségbe, néhány hónapon belül új kongresszust tartanak, közben pedig megkezdődik a megszálló csapatok fokozatos kivonása.

Az ellenállás csak akkor kezdett oldódni, amikor Smrkovský személyesen is megjelent és azt mondta, hogy még mindig meg lehet menteni valamit a reformokból. Tekintélye az augusztusi napokban óriásira nőtt, ezért a kongresszus vezetői végül elfogadták az érvelést. A vysočanyi központ fokozatosan feladta önálló szerepét, és ezzel megszűnt az a kettős párthatalom, amely augusztus utolsó napjaiban még valódi alternatívát jelentett.

Augusztus 31-én összeült a régi Központi Bizottság. Dubček már itt világossá tette azt a politikát, amelyre a

következő hónapokban építeni akart. Csehszlovákia megszállása szerinte meghatározza az ország minden további lépését, ezért az elsődleges cél a csapatok fokozatos kivonásának elérése. Ehhez helyre kell állítani Moszkva bizalmát, rendezni kell a belpolitikai helyzetet, fegyelmet kell teremteni a pártban, a gazdaságban és a közéletben, valamint el kell kerülni minden olyan konfliktust, amely újabb szovjet beavatkozásra adhat alkalmat.

Ezzel valami alapvetően megváltozott. Januártól augusztusig a reformvezetés arra próbálta rávenni a pártapparátust, hogy engedjen nagyobb teret a társadalomnak. Augusztus végétől ugyanazok a politikusok már arra kérték a társadalmat, hogy önként korlátozza saját szabadságát, mert szerintük ezzel mentheti meg a reformok fennmaradó részét. A prágai tavasz története ezzel új szakaszba lépett.

12. fejezet – Magyar tankok Dél-Szlovákiában

A magyar részvétel 1968 augusztusában különösen összetett helyzetet teremtett Csehszlovákia déli területein. A Magyar Néphadsereg ugyanannak a katonai szövetségnek a részeként lépte át a határt, amelynek beavatkozását a csehszlovák állami és pártvezetés törvénytelennek nyilvánította, de olyan térségbe érkezett, ahol a lakosság jelentős része magyar anyanyelvű volt. A helyi magyarok ezért egy olyan hadsereggel találták magukat szemben, amely saját nyelvükön beszélt, zászlaján magyar állami jelképek szerepeltek, és mégis országuk megszállásában vett részt.

A helyzet erkölcsi és érzelmi feszültségét nehéz volna pusztán katonai adatokkal érzékeltetni. A csehszlovákiai magyar közösség néhány hónappal korábban éppen a demokratizálódástól remélte saját jogainak bővítését. A Csemadok önállóbb politikai érdekképviselővé vált, magyar ifjúsági és pedagógusszervezetek alakultak, nemzetiségi önkormányzatokról, kétnyelvű közigazgatásról és új kulturális intézményekről folytak tárgyalások. A Varsói Szerződés beavatkozása ennek a politikai nyitásnak a jövőjét is veszélybe sodorta.

Augusztus 21-én ezért a magyar közösség jelentős része nem felszabadítóként fogadta a Magyar Néphadsereg katonáit. A Csemadok és a magyar sajtó a csehszlovák állam törvényes vezetésének álláspontjához igazodott, és a megszállást elutasította. Az Új Szó szerkesztősége ugyanolyan helyzetbe került, mint a cseh és szlovák lapok: miközben a magyarországi hivatalos sajtó a testvéri segítség nyelvén magyarázta az eseményeket, a csehszlovákiai magyar újságírók saját szemükkel látták, hogyan reagál erre az ország lakossága.

Ez a konfliktus különösen élesen mutatta meg, hogy 1968-ban a nemzeti hovatartozás és az állampolgári lojalitás nem ugyanazt jelentette. A dél-szlovákiai magyarok jelentős része kulturálisan Magyarországhoz kötődött, magyar rádiót hallgatott, magyar könyveket olvasott és rokoni kapcsolatokat ápolt a határ túloldalával. Augusztusban azonban Csehszlovákia polgáraiként kerültek szembe a magyar hadsereggel. A korábbi hónapokban éppen a csehszlovákiai reformfolyamat nyitotta meg előttük annak lehetőségét, hogy magyar kisebbségként több jogot szerezzenek. A budapesti vezetés döntése most ezt a folyamatot fenyegette.

Ezért születhettek olyan felhívások is, amelyek közvetlenül a Magyar Néphadsereg katonáihoz szóltak. A megszólításban közös nyelvre és nemzeti kapcsolatra

hivatkozva próbálták megmagyarázni nekik, hogy jelenlétük nem a csehszlovákiai magyarok érdekeit szolgálja. A felhívások egyik központi üzenete az volt, hogy a magyar kisebbséget senki sem üldözi, ezért nincs szüksége idegen fegyveres védelemre; a katonáknak inkább el kellene hagyniuk az országot.

A megszállási térségek mindennapi élete különösen jól megmutatta a helyzet ellentmondásait. A magyar katonák olyan falvakban és városokban találkoztak a lakossággal, ahol sokszor tolmácsra sem volt szükség. A propaganda által leírt ellenforradalomról közvetlenül kérdezhették meg az embereket, akik ugyanazon a nyelven válaszoltak nekik. Ez a helyzet másfajta lélektani terhet jelentett, mint amelyet egy szovjet vagy lengyel sorkatona élhetett át.

A Magyar Néphadsereg részvétele ezért a történet önállóan fontos része. Kádár János hónapokon át próbált közvetíteni Dubček és Moszkva között, augusztus 17-én még személyesen találkozott a csehszlovák pártvezetővel, néhány nappal később viszont Magyarország már a katonai intervenció résztvevője volt. A magyar történetben egyszerre jelenik meg ez a politikai fordulat, a hadművelet konkrét menete és az a különös helyzet, amelyben magyar katonák magyarok lakta csehszlovák területek megszállóivá váltak.

A magyar katonai részvétel hadműveleti magját a Magyar Néphadsereg 8. gépkocsizó lövészhadosztálya adta. A beavatkozás magyar fedőneve „Zala” volt, és a magyar erők csehszlovákiai művelete 1968. augusztus 21-től október 31-ig tartott. A hadműveleti napló későbbi kiadása azért különösen értékes forrás, mert a felső vezetés döntései mellett a megszálló alakulatok hétköznapi működését, a lakossággal való találkozásokat és a passzív ellenállást is dokumentálja. A magyar katonai történet tehát jóval több annál, hogy Budapest politikai döntés alapján csapatokat küldött és néhány hónappal később hazahívta őket.

A magyar alakulatok számára a legfeltűnőbb tapasztalat az lehetett, hogy a nyelvi közelség egyáltalán nem teremtett automatikus rokonszenvet. A magyar belügyi jelentések maguk is feljegyezték, hogy a csehszlovák hadsereg katonái és a civil lakosság nagyfokú ellenszenvvel fogadta a bevonulást, és ez alól a csehszlovák hadsereg magyar nemzetiségű katonái sem jelentettek általános kivételt. Fegyveres ellenállás kevés volt, a távolságtartás, a nyílt bírálathoz, a feliratok, a viták és a megszállókkal szembeni együttműködés megtagadása viszont mindennapos élménnyé válhatott.

Ez különösen fájdalmas helyzetet teremtett a csehszlovákiai magyarság számára. A reformfolyamat

hónapjai alatt éppen azok a politikai és kulturális követelések kerültek előtérbe, amelyeknek hosszú ideig alig volt esélyük a nyilvános megfogalmazásra. A magyar közösség intézményei, értelmiségije és politikailag aktív tagjai abban bíztak, hogy a föderalizálódó, demokratikusabb Csehszlovákiában nemzetiségi jogaik is erősödhetnek. Augusztus 21. után viszont attól kellett tartaniuk, hogy a magyar hadsereg részvétele miatt a többségi társadalom szemében kollektív gyanú alá kerülnek.

A Csemadok ezért több állásfoglalásban tiltakozott a megszállás és a magyar csapatok jelenléte ellen. A magyar kisebbségi vezetők számára ennek különös tétje volt: világossá kellett tenniük, hogy a Budapesten meghozott katonai döntés nem a csehszlovákiai magyarok döntése volt, és jelenlétükhöz nem kértek fegyveres „védelmet”. A korabeli magyar belügyi anyagok is rögzítették azt a félelmet, hogy a közösséget kollaborációval vádolhatják, és éppen azok a politikai-kulturális eredmények kerülhetnek veszélybe, amelyekért 1968 tavaszán küzdöttek.

A helyzet történelmi emlékei tovább fokozták a feszültséget. Harminc év telt el az első bécsi döntés óta, amikor a magyar hadsereg bevonult a visszacsatolt dél-szlovákiai területekre, ezért 1968-ban egy magyar katonai jármű megjelenése szükségképpen 1938 emlékét

is felidézhetette. Budapest természetesen egészen más politikai indoklást adott a beavatkozásnak, ám a helyi lakosság emlékezetét nem lehetett hivatalos közleményekkel szabályozni. A magyar egyenruha egyesek számára 1938-at, mások számára a Varsói Szerződést, megint mások számára egy olyan anyaországot idézett, amely most az általuk támogatott reformfolyamat leverésében vett részt.

A magyar belügyi dokumentumok olvasásakor ugyanakkor különösen fontos a forráskritika. Ezek a jelentések a Kádár-rendszer saját szerveinek készültek, ezért hajlamosak voltak a megszálló magyar katonákkal szembeni ellenséges megnyilvánulásokat nacionalizmusként vagy provokációként leírni. Amikor például olyan hírek terjedtek, hogy magyar katonák italoztak, károkat okoztak vagy nőket zaklattak, a belügyi jelentés egyes ilyen bejelentéseket alaptalannak minősített. Ebből önmagában sem a vádak igazsága, sem teljes hamissága nem következik; azt viszont jól mutatja, milyen bizalmatlan légkör vette körül a megszálló alakulatokat.

Egy szeptemberi epizód ennek a légkörnek a földrajzi kiterjedését is érzékelteti. A keletnémet határ közelében, Jiříkov térségében működő magyar rádiófelderítő állomást csehszlovák rendőrök és civilek egy csoportja támadta

meg. Súlyosabb fegyveres összecsapás nem lett belőle, és az egyik elfogott résztvevőt a magyar katonák végül el is engedték. Az eset katonailag jelentéktelen maradt, politikailag viszont jól mutatta, hogy a magyar katonai jelenlét iránti ellenszenv nem kizárólag a magyar határhoz közeli térségben jelentkezett.

A „Zala” október 31-i lezárása ezért két egészen eltérő történet határát jelölte. A magyar katonák hazatértek, és a Kádár-rendszer számára megkezdődhetett annak politikai elfeledtetése, hogy a Magyar Néphadsereg 1956 utáni történetének legfontosabb külföldi éles bevetését egy szomszédos szocialista ország reformkísérletének elfojtására hajtotta végre. Csehszlovákia számára viszont a megszállás nem ért véget. A szovjet hadsereg ott maradt, és az ideiglenesség, amelyben augusztus végén olyan sokan hittek, lassan állandósult.

13. fejezet – A prágai tavasz az invázió után

A prágai tavasz történetét gyakran úgy mesélik el, mintha augusztus 21-én egyik pillanatról a másikra véget ért volna minden. A tankok bevonultak, a reformokat leverték, majd megkezdődött Gustáv Husák normalizációja. A valóság ennél jóval különösebb volt. Husák csak 1969 áprilisában váltotta fel Dubčeket a párt élén, és az augusztusi megszállást követő hónapokban Csehszlovákia továbbra is olyan politikai, társadalmi és kulturális szabadságot őrzött, amely a keleti blokk legtöbb országában elképzelhetetlen lett volna.

A visszarendeződés már augusztus végén elkezdődött, de sajátos módon részben maguk a reformvezetők hajtották végre. Dubček, Černík, Smrkovský, Mlynář és társaik abból indultak ki, hogy a moszkvai jegyzőkönyvben vállalt engedmények átmeneti árat jelentenek. Ha sikerül bizonyítaniuk, hogy képesek stabilizálni az országot, Moszkva fokozatosan kivonja a csapatokat, utána pedig a január óta megkezdett reformok jelentős része folytatható lesz. Ez a feltevés határozta meg a sajtóval, az új politikai szervezetekkel és a közrenddel kapcsolatos első döntéseiket.

A média különösen érzékeny területnek számított. A megszállás első hetében a rádió, a televízió és az újságok a civil ellenállás szervezőivé váltak, ezért Moszkva a sajtó fölötti ellenőrzés helyreállítását a rendezés egyik legfontosabb feltételévé tette. Az újságírók jelentős része hajlandó volt bizonyos önkorlátozásra, mert úgy gondolta, néhány hónapos fegyellemmel megkönnyítheti a szovjet csapatok távozását. A Csehszlovák Újságíró-szövetség vezetése ezért elfogadta egy új ellenőrző szerv létrehozását, de eredetileg csak három hónapra.

Ez az apró részlet sokat elárul az 1968. augusztus végi gondolkodásról. Az újságírók nem úgy érezték, hogy húsz évre visszatér a cenzúra. Úgy képzelték, rövid időre visszavesznek a hangból, nem élezi a konfliktust Moszkvával, és ezzel lehetővé teszik, hogy a reformvezetés megőrizze politikai mozgásterét. A tragédia éppen abban rejlett, hogy szinte minden későbbi engedményt ugyanilyen ideiglenes lépésként lehetett indokolni.

Augusztus 30-án a kormány 292. számú rendeletével létrehozta a Sajtó- és Tájékoztatási Hivatalt. Az új szerv Josef Vohnout vezetésével irányelveket adhatott arról, milyen témákat nem közölhet a média, a rádióhoz és a televízióhoz pedig külön megbízottakat helyeztek. Egy nappal később a belügyminisztérium olyan rendelkezést adott ki, amely közös rendőri-katonai járőrözést írt elő,

szükség esetére páncélozott szállítójárműveket tartott készenlétben, és külön figyelmet fordított a politikai intézmények, a hírközlés, a közlekedés és az ellátás védelmére.

A politikai pluralizmus kísérlete is gyorsan szűkülni kezdett. A K-231-et és a KAN-t néhány napon belül betiltották, a Nemzeti Frontot pedig ismét a törvényes politikai tevékenység kizárólagos keretévé tették. Szeptember 13-án a Nemzetgyűlés a kezdetben átmenetinek szánt intézkedések jelentős részét törvényi szintre emelte: jogi alapot kapott a sajtóellenőrző hivatal, felfüggesztették a sajtótörvény júniusi liberalizáló módosítását, és olyan közrendvédelmi szabályokat fogadtak el, amelyek lehetővé tették gyűlések és tüntetések erőszakos feloszlátását, valamint szervezetek megszüntetését.

Mindez egy hónappal korábban valószínűleg óriási politikai tiltakozást váltott volna ki. Szeptemberben azonban más volt a lélektani helyzet. Az ország területén továbbra is százezres nagyságrendű külföldi haderő tartózkodott, a szovjet katonai vezetés közvetlenül avatkozott be helyi ügyekbe, és a lakosság attól tartott, hogy egy újabb konfliktus ismét katonai erőszakhoz vezethet. Williams levéltári adatai szerint szeptember elejére a szovjet egységek legalább 172 csehszlovák

állampolgárt tartóztattak fel, többnyire érdemi ok nélkül, miközben lakások és gépkocsik átkutatására is sor került.

A félelemnek nagyon konkrét formája volt. Szeptember első napjaiban elterjedt a hír, hogy szovjet szervek csehszlovák értelmiségiek letartóztatására és esetleges elhurcolására készülnek. Az emberek számára az 1956-os magyar példa nem távoli történelmi emlék volt: tudták, hogy a forradalom leverése után magyarokat hurcoltak a Szovjetunióba, ezért sokan attól tartottak, ugyanez történhet Csehszlovákiában is. Naponta ezrek indultak el a továbbra is nyitott határokon át Nyugat felé.

A szeptember 6-i hatórás pártelnökségi ülés különösen jól mutatja, mennyire nem alakult még ki egységes visszarendeződési politika. Josef Špaček azt javasolta, hogy a párt központilag magyarázza el az alapszervezeteknek a moszkvai megállapodás szükségességét, és külön küldöttekkel próbálják megakadályozni, hogy egymással versengő értelmezések terjedjenek. A vezetés tehát már a politikai vita szabályozására készült, közben azonban ugyanazon az ülésen éles nézeteltérések zajlottak arról, milyen messzire szabad menni.

Az emigráció ügyében például Husák határozottabb fellépést javasolt. Külön belügyi egységekkel akarta megállítani a képzett fiatalok és szakemberek kiáramlását.

Smrkovský ezzel szemben úgy vélte, az embereket politikai garanciákkal kell hazatérésre bírni, Dubček pedig azt tartotta fontosnak, hogy Moszkvától biztosítékot szerezzenek: szovjet szervek nem hajtanak végre önálló letartóztatásokat Csehszlovákia területén. Mlynář ekkor még abban bízott, hogy a külföldre távozók jelentős része visszatér, ha megszűnik az elhurcolástól való félelem.

A határok nyitva tartása önmagában mutatja, milyen távol volt még az ország a későbbi normalizációs rendszertől. 1968 szeptemberében a párt vezetésében komolyan felmerülhetett az a nézet, hogy az embereket nem rendőri eszközökkel, hanem bizalommal kell maradásra ösztönözni. Néhány hónappal később ez már egészen másképpen hangzott volna, 1969–1970-ben pedig a kivándorlás és a külföldön maradás egyre súlyosabb politikai és egzisztenciális következményekkel járt.

Ugyanez a kettősség jelent meg a föderáció kérdésében. A prágai tavasz egyik legfontosabb politikai eredménye a cseh-szlovák államviszony újragondolása volt, és a megszállás ezt sem tudta azonnal megállítani. A szeptember 6-i ülésen továbbra is egy önálló cseh kommunista párt létrehozásáról és a föderalizáció törvényi megvalósításáról vitatkoztak. Smrkovský gyorsítani akarta ezt a folyamatot, Husák óvatosabban kezelte a cseh párt külön megszervezését, Dubček pedig ekkor még inkább

Smrkovský elképzeléséhez állt közelebb.

Ez azért fontos, mert 1968 őszét nem lehet egyetlen, folyamatos visszavonulásként leírni. Ugyanaz a vezetés, amely visszaállította a sajtó politikai ellenőrzését és bezárta az újonnan létrejött politikai klubokat, közben tovább dolgozott a föderalizáción, megpróbálta megőrizni a gazdasági reform egy részét, és hivatalosan továbbra sem vonta vissza az augusztus 21-i nyilatkozatot, amely törvénytelennek minősítette a katonai beavatkozást. Még október közepén is olyan párthatározat-tervezet készült, amely 1968 egészét alapvetően pozitív folyamatként értékelte, nem beszélt ellenforradalomról, és fenntartotta a megszállás augusztus 21-i elítélését.

Moszkva pontosan ezt találta elfogadhatatlannak. A Kreml szemében a csehszlovák vezetők a moszkvai jegyzőkönyvet formálisan hajtották végre, miközben megpróbálták megőrizni a reformpolitika tartalmát és a reformerek egységét. Brezsnyev ezért egyre erősebben követelte az úgynevezett differenciálást: ki kell választani, kik tartoznak a megbízható kommunistákhoz, kik a „jobboldaliakhoz”, és kiket kell kiszorítani a politikai életből. A szovjet stratégia egyik célja ettől kezdve éppen az lett, hogy megszüntesse azt az augusztusban létrejött nemzeti egységet, amelyben reformerek, mérsékeltek, munkások, diákok és az apparátus jelentős része közösen

utasította el a megszállást.

Kádár János ebben a kérdésben már sokkal közelebb került Moszkva álláspontjához, mint a tavaszi hónapokban. A szeptember 27-i titkos moszkvai ötoldalú tanácskozáson egyetértett azzal, hogy meg kell bontani a csehszlovák vezetés egységét és politikai elkülönülést kell előidézni, bár ezt szerinte maguknak a cseheknek és szlovákoknak kellett végrehajtaniuk. Ugyanakkor továbbra is óvatosabb volt néhány szovjet elképzeléssel szemben, és megkérdőjelezte annak bölcsességét, hogy Dubčeket személyesen kényszerítsék a szovjet csapatok állomásozásáról szóló szerződés aláírására.

Ennek a tervnek ugyanis tudatos politikai célja is volt. Brezsnyev a szeptember 27-i találkozón arról beszélt a beavatkozó országok vezetőinek, hogy öt szovjet hadosztályt, mintegy 70–75 ezer katonát kívánnak tartósabban Csehszlovákiában hagyni. A szerződést októberben akarták megkötni, és Williams levéltári rekonstrukciója szerint Moszkva kifejezetten azért szeretne volna Dubček nevét is hozzákapcsolni, hogy az első titkár politikailag kompromittálódjon saját társadalma előtt.

A számok mögött hatalmas gyakorlati átrendeződés húzódott meg. Az október eleji moszkvai tárgyalásokon Dubček arról beszélt, hogy Csehszlovákia akár 80 ezer szovjet katona téli elhelyezését is vállalhatja, ám ehhez

104 csehszlovák katonai egységet kellene áttelepíteni, ami 25 900 katonát és mintegy 3500 családot érintene. A megszállás így már nem a városok utcáin álló tankokat jelentette, hanem laktanyák, lakások, gyakorlóterek, ellátási rendszerek és családok egész hálózatának átszervezését.

Černík és Dubček még ekkor is úgy próbálták értelmezni a készülő szerződést, mint amely a csapatok kivonásának első lépcsője lehet. Ha a hatalmas augusztusi inváziós haderő kilencven százaléka távozik, és csak meghatározott számú szovjet egység marad télire, abból tavasszal újabb csökkentés következhet – legalábbis ebben reménykedtek. Černík ezért dátumokat és létszámokat szeretett volna rögzíteni, valamint azt, hogy 1969 tavaszán újra tárgyalják a kérdést. Koszigin ezt elutasította, a tavaszi felülvizsgálat gondolatát viszont elfogadta.

Mlynář utólag már sokkal keményebben ítélte meg ezt a kompromisszumot. Emlékei szerint az október eleji moszkvai út után világossá vált számára, hogy Dubček, Černík és Husák újabb engedményeket tettek: a szovjet csapatok jelenléte határozatlan időre meghosszabbodhat, a rendkívüli pártkongresszust elhalasztják, Moszkva pedig egyre erősebben kérdőjelezi meg magának az Akcióprogramnak a politikai alapjait. Mlynář néhány héttel később lemondott pártvezetői tisztségéről; számára ekkor

kezdett világossá válni, hogy az egymást követő „utolsó engedmények” valójában egy irányba vezetnek.

A társadalom ezt még nem feltétlenül látta ilyen tisztán. Szeptemberben és októberben az újságok továbbra is jóval szabadabban írtak, mint a blokk többi országában, az emberek vitatkoztak a megszállásról, Dubček továbbra is rendkívül népszerű maradt, az egyetemeken és a szakszervezetekben pedig nem tört meg a január óta kialakult önállóság. A hatalom már megteremtette a későbbi korlátozások jogi eszközeit, de azok alkalmazása még nem állt össze egységes elnyomó rendszerre.

Éppen ezért 1968 őszének megértéséhez nem a későbbi Husák-rendszert kell visszavetíteni ezekre a hónapokra. Szeptemberben még valóságos politikai kérdés volt, hogy a reformok mekkora része maradhat fenn. Októberben még lehetett olyan pártdokumentumot írni, amely pozitívan értékelte a prágai tavaszt és fenntartotta a megszállás elítélését. A vezetésen belül még vitázhattak Husákkal, a sajtóval még alkudozni kellett, a szakszervezeteket pedig nem lehetett egyszerű utasításokkal visszakényszeríteni korábbi szerepükbe.

A visszarendeződés ezért kezdetben nem úgy működött, hogy a hatalom egyik napról a másikra újra megtiltott mindent. Sokkal finomabb és hosszabb folyamat indult el. Először azt kérték, hogy a társadalom legyen türelmes,

mert a csapatok kivonása a legfontosabb. Utána azt, hogy ne támadja Moszkvát, mert ezzel Dubček helyzetét gyengíti. Majd azt, hogy fogadja el a sajtó korlátozását, mert ez csak átmeneti. Később egyes emberek eltávolítását azért kellett tudomásul venni, hogy más reformerek a helyükön maradhassanak.

A módszer hatékonysága abban rejlett, hogy minden újabb veszteség önmagában még elviselhetőnek tűnhetett. Egy lap óvatosabb lett, de tovább jelent meg. Egy politikus távozott, de Dubček maradt. Néhány szervezetet betiltottak, de a szakszervezetek és a diákok még szabadon szerveződtek. A szovjet csapatok maradtak, de sok inváziós egység valóban elhagyta az országot. Ha valaki csak az adott pillanatot nézte, mindig találhatott valamit, amit még sikerült megőrizni.

Moszkva azonban nem pillanatokot nézett. A szovjet vezetésnek hosszabb távú célja volt: el kellett érnie, hogy a prágai tavasz politikai közössége fokozatosan részekre hulljon. A sajtót el kellett választani a pártvezetéstől, a radikális reformereket a mérsékeltektől, a cseheket bizonyos kérdésekben a szlovákoktól, az értelmiséget a munkásoktól, a diákokat az idősebb nemzedékektől. Mindaddig, amíg az augusztusi egység fennmaradt, a megszállás katonai tény volt, de politikailag nem győzött.

1968 őszének nagy kérdése ezért már nem az volt, vissza tudja-e fordítani Csehszlovákia a szovjet tankokat. Erre nem volt lehetősége. Az volt a tét, meddig képes fenntartani azt a társadalmi szolidaritást és politikai önállóságot, amely augusztus 21. után még hónapokig életben tartotta a prágai tavaszt. A döntő támadás ezt a közösséget érte majd, és elsőként éppen azokat a csoportokat kellett megtörni, amelyek 1968 tavaszán a leghatározottabban tanultak meg saját nevükben beszélni: az újságírókat, az értelmiséget, a szakszervezeteket és mindenekelőtt a fiatalokat.

A következő nagy engedmény a szovjet csapatok helyzetének rendezése lett. Október 14-én Černík Moszkvába utazott, hogy befejezze a tárgyalásokat az állomásoztatási szerződésről, két nappal később pedig Koszigin, Gromiko, Grecko és más szovjet vezetők társaságában tért vissza Prágába a megállapodás ünnepélyes aláírására. A szerződés hivatalosan a szovjet csapatok „ideiglenes” csehszlovákiai tartózkodásának feltételeit szabályozta, de nem tartalmazott végső kivonulási határidőt. Ez volt az a pont, ahol az augusztus végén még homályosan megfogalmazott ideiglenesség konkrét katonai berendezkedéssé alakult.

A parlamenti képviselők számára nyilvánvaló volt a probléma. Többen éppen azt kifogásolták, hogy ha a

csapatok valóban átmenetileg maradnak, miért nem szerepel a szerződésben pontos dátum a távozásukra. Černík elismerte, hogy jobb feltételeket próbált elérni, majd lényegében politikai bizalmi kérdéssé tette a ratifikációt. Azzal érvelt, hogy a szerződés elutasítása a kormányával szembeni bizalmatlanságot jelentené, az ebből következő belpolitikai káosz pedig csak késleltetné éppen azt, amit mindenki szeretne: a szovjet katonák minél nagyobb részének távozását. A képviselők jelentős része végül ezt a kényszerlogikát fogadta el. Október 18-án mindössze négyen szavaztak a szerződés ellen – František Kriegel, Božena Fuková, Gertruda Sekaninová-Čakrtová és František Vodslon –, tízen tartózkodtak, ötvennyolc képviselő pedig távol maradt a szavazástól.

Kriegel neve ismét ugyanott jelent meg, ahol augusztusban Moszkvában: azok között, akik a politikai következményektől függetlenül hajlandók voltak kimondani a nemet. A parlamenti helyzet természetesen más volt, mint a Kremlben, a döntés mégis ugyanabba az irányba mutatott. Kriegel nem fogadta el azt az érvelést, amely szerint minden további engedmény valamilyen későbbi nagyobb nyereség érdekében szükséges. A többiek többsége még mindig abban reménykedett, hogy az ország területén maradó mintegy hetvenötezer szovjet katona egy átmeneti korszak része, és a következő egy-két évben a teljes haderő kivonható lesz. Williams szerint Černík

később azt állította, a reformerek valóban bíztak abban, hogy két éven belül valamennyi szovjet katona elhagyhatja az országot.

A valóságban az állomásoztatási szerződés alapvetően megváltoztatta Csehszlovákia politikai erőviszonyait. A szovjet hadsereg ettől kezdve nem átmeneti inváziós erőként állt az országban, hanem jogilag szabályozott katonai jelenléttel rendelkezett. A pártvezetés és a csehszlovák állam mellett folyamatosan létezett egy olyan fegyveres erő, amelyet egyik sem ellenőrzött, és amelynek pusztája jelenléte minden belpolitikai konfliktus háttérében ott maradt. A szovjet katonai hírszerzés és a parancsnoki apparátus ráadásul újabb közvetlen információs csatornát biztosított Moszkva számára a csehszlovák társadalomról és politikai vezetésről.

Az október ugyanakkor egy egészen más folyamatban a prágai tavasz egyik legnagyobb eredményét hozta. Miközben az ország kénytelen volt elfogadni a szovjet katonák hosszabb jelenlétét, végéhez közeledett a föderáció hónapokon át tartó előkészítése. 1968. október 27-én a Nemzetgyűlés elfogadta a Csehszlovák Föderációról szóló 143/1968. számú alkotmánytörvényt. A jogszabály 1969. január 1-jével két egyenjogú tagköztársaságra, a Cseh Szocialista Köztársaságra és a Szlovák Szocialista Köztársaságra építette át a közös

államot, miközben létrehozta a kétkamarás Szövetségi Gyűlést és újraszabályozta a szövetségi és köztársasági hatásköröket.

A törvény elfogadásának időpontja szinte szürreális. Alig két hónappal a katonai megszállás után olyan alkotmányos változtatás született meg, amelyért a szlovák reformerek egész tavasszal küzdöttek. A szlovák politikai elit számára ezért 1968 őszét nem lehetett egyértelmű vereségként értelmezni. Miközben a politikai szabadság egy része már visszaszorult, az állam szerkezete történelmi jelentőségű módon változott meg. Husák különösen sokat profitált ebből, mert a föderáció kidolgozásában játszott szerepét úgy tudta bemutatni, mint annak bizonyítékát, hogy hatékonyan képviseli Szlovákia érdekeit még a megszállás után kialakult rendkívül nehéz körülmények között.

A föderációval egy napon fogadták el a nemzetiségek helyzetéről szóló 144/1968. számú alkotmánytörvényt is. A jogszabály név szerint elismerte a magyar, német, lengyel és ukrán, illetve ruszin nemzetiséget, arányos képviseletet ígért számukra a választott szervekben, továbbá biztosította az anyanyelvű oktatáshoz, a kulturális fejlődéshez, a nemzetiségi területeken a hivatali anyanyelvhasználathoz, a kulturális-társadalmi szerveződéshez, valamint az anyanyelvű sajtóhoz és

tájékoztatáshoz való jogot. A törvény kimondta azt is, hogy minden állampolgár szabadon dönthet nemzetiségéről, nemzetiségi hovatartozása miatt hátrány nem érheti, és tilos minden elnemzetlenítésre irányuló nyomás.

Magyar szempontból ez egyszerre volt jelentős eredmény és csalódás. A tavaszi Csemadok-program több alapvető eleme bekerült az alkotmányos szabályozásba: az oktatás, a nyelvhasználat, a sajtó, a kulturális élet és a politikai képviselet kérdése immár nem kizárólag párthatározatokban, hanem alkotmányos jogként jelent meg. Az öngazgatás gondolata viszont lényegében eltűnt. A jogok gyakorlásának pontos feltételeit későbbi törvényekre bízták, és nem jött létre az a magyar választott intézményrendszer, amelyet a Csemadok nyári tervei elképzelték. A nemzetiségek számára inkább képviseletet és jogokat biztosítottak, mint valódi politikai autonómiát. A jogszabály maga is külön végrehajtó törvényekre bízta, milyen szervek biztosítják majd a nemzetiségi jogok gyakorlását.

A két október végi alkotmánytörvény ezért szinte tökéletesen kifejezte 1968 őszének ellentmondását. A politikai liberalizálás már visszafelé haladt, miközben a prágai tavasz egyik legnagyobb államjogi reformja életbe lépett. A sajtót korlátozták, de létrejött a föderáció. A szovjet katonák állandósuló jelenlétet kaptak, miközben a

magyar kisebbség olyan alkotmányos jogokat szerzett, amelyeket néhány hónappal korábban még csak követelésként fogalmazhatott meg. Az ország ezért továbbra sem érezhette úgy, hogy augusztus 21-én minden egyszerűen visszatért a régi kerékvágásba.

A társadalom hangulatát 1968. október 28-a mutatta meg különösen világosan. Csehszlovákia megalakulásának ötvenedik évfordulója normális körülmények között állami ünnep lett volna, most azonban az idegen katonai jelenlét miatt politikai tiltakozássá alakult. A legtöbb nagyvárosban megmozdulások kezdődtek. Prágában kisebb csoportok egész nap az utcákon jártak, és eleinte a rendőrség nem avatkozott közbe. Estére mintegy négyezren gyűltek össze a Nemzeti Színháznál, ahol Dubček és Svoboda Smetana Libuše című operájának előadását nézte. A darab cseh nemzeti jelentése, és különösen a népet idegen veszélytől megvédő erős vezetőkről szóló befejező jövendölés aligha lehetett semleges 1968 októberében.

A rendőrség először megpróbálta rábeszélni az embereket a távozásra, majd gumibotot használt. Közel pontosan egy év telt el az 1967-es strahovi diáktüntetés rendőri szétverése óta, amely a Novotný-rendszer válságának egyik fontos előzménye lett. Amikor Dubček és Svoboda kijött a színházból, a tömeg ezért azt kiabálta, hogy „megint Strahov volt”. A hasonlat rendkívül

kellemetlenül érinthette a reformvezetést: az a rendőrség, amelynek egy évvel korábbi erőszakát a prágai tavasz kezdetének egyik jelképévé tették, most Dubček hivatalban lévő vezetése alatt lépett fel tüntetőkkel szemben.

November 7-én még súlyosabb zavargások következtek. A bolsevik hatalomátvétel évfordulójára kitűzött szovjet zászlókat kisebb csoportok kezdték leszedni és elégetni Prágában. A tiltakozók száma a nap folyamán növekedett, végül több mint hatezer ember gyűlt össze, a Köztársaság tér környékén pedig barikádokat is emeltek. A rendfenntartó szervek több mint 1800 rendőrt vetettek be gumibotokkal és vízágyúkkal, később a hadsereg és a Népi Milícia erősítésére is szükség volt. Amikor a szétosztatott tömeg a Vencel téren ismét összegyűlt, könnygázt alkalmaztak. Éjfélig több mint 160 embert tartóztattak le, többségük munkás vagy tizenöt és huszonöt év közötti fiatal volt. Ugyanezen a napon Prágában az ellenkező politikai pólus is megmutatta magát: egy színházban mintegy ötezer sztálinista gyűlt össze.

Ez már jóval több volt alkalmi utcai elégedetlenségnél. A reformvezetők azt látták, hogy az általuk nyugalomra intett társadalom egy része ismét közvetlen politikai cselekvéshez nyúl. Černík ekkor már attól tartott, hogy kialakulóban van egy szervezett ellenzék, és ha az utcai

tiltakozások folytatódnak, Moszkva újra beavatkozhat, vagy a Csehszlovákiában állomásozó szovjet erők még közvetlenebb szerepet kapnak. November 8-án a párt Elnökségében Husák és Bilák is támogatta a keményebb fellépést, Černík pedig azt mondta, világossá kell tenni, hogy a vezetés erőt is alkalmazni fog a rend fenntartására.

A következő konfliktus már nem elsősorban az utcán bontakozott ki. Az egyetemeken a megszállás után nem gyengült, hanem erősödött a politikai aktivitás. A párt saját későbbi felmérése szerint az augusztus előtt politikailag aktív hallgatók mintegy harmincszázalékos aránya októberre csaknem hatvan százalékra emelkedett, és körülbelül tizenöt százalék nevezte magát radikálisnak. Ez különösen figyelemre méltó: a katonai beavatkozás első hónapjai nem apátiát, hanem fokozott politikai részvételt hoztak a fiatalok körében.

14. fejezet – Még mindig szabadabb ország

A diákok október végén Plzeňben kezdték összehangolni következő lépéseiket. Október 31. és november 2. között vitatták meg, milyen formában tiltakozzanak a reformok visszaszorítása ellen. A mozgalom korántsem volt egységes. A szlovák hallgatók között felmerült egy egész héten át tartó sztrájk gondolata, amit a cseh szervezők túl kockázatosnak tartottak. Mások utcai demonstrációkat követeltek, ezt szintén elutasították, mert az október 28-i és november 7-i tapasztalat után féltek attól, hogy újabb közvetlen összecsapás alakul ki a rendőrséggel. A cél ezért olyan tiltakozási forma kialakítása lett, amely erőt mutat, de nem szolgáltat ürügyet a hatalomnak a mozgalom erőszakos felszámolására.

A Károly Egyetem bölcsészkarán november 7–8-án már lezajlott egy figyelmeztető sztrájk. A pártvezetés tudta, hogy körülbelül tíz nappal később újabb, sokkal szélesebb megmozdulás következhet. November 15-én Olomouc mintegy négyezer egyetemistája kezdett sztrájkba, két nappal később pedig, amikor ismertté váltak a párt Központi Bizottsága novemberi plénumának döntései, a cseh- és morvaországi egyetemisták szervezete országos ülősztrájk meghirdetése mellett döntött. November 18-án

már a gyárakat is arra szólították fel, hogy fejezzék ki szolidaritásukat.

A november 14–17-i központi bizottsági plénum éppen azt mutatta meg a diákoknak, mennyire bizonytalan a reformvezetés. Dubček nyitóbeszédében egyszerre próbált két egymással nehezen összeegyeztethető üzenetet megfogalmazni. Figyelmeztetett a „jobboldali veszélyre”, elítélte az előző heti utcai zavargásokat, és kijelentette, hogy a pártnak biztosítania kell a rendet. Ugyanakkor arra is kérte az embereket, hogy ne süllyedjenek szkepticizmusba és passzivitásba, ne vonuljanak vissza a magánéletbe, és ne higgyék el, hogy eltűnt minden lehetőség a január utáni politika folytatására.

Ez a kettősség egyre nehezebben volt fenntartható. Dubček azt szerette volna, hogy a társadalom maradjon politikailag elkötelezett, de ne lépjen fel önállóan. Továbbra is higgyen a reformokban, miközben fogadja el a sajtókorlátozást, a szovjet csapatok jelenlétét és az utcai megmozdulások elfojtását. Bízson a vezetésben, de ne követeljen tőle gyorsabb cselekvést. A hallgatók éppen ezt az ellentmondást kezdték elutasítani.

A novemberi plénumon ráadásul Dubček a párt „vezető szerepét” már jóval hagyományosabb kommunista értelemben fogalmazta meg, mint tavasszal. A pártnak szerinte joga volt kötelező politikát kialakítani az állam, a

gazdaság és a társadalmi szervezetek számára, valamint meghatározni a kulcsfontosságú személyi döntéseket. Egy szűkebb végrehajtó bizottság létrehozását is javasolta az Elnökségen belül, a tervezett cseh pártkongresszus elhalasztása miatt pedig külön cseh irodát kívántak felállítani. A tavaszi decentralizáció helyére tehát lassan visszatért az irányítás és ellenőrzés nyelve.

A diákok november 18. és 21. között országos ülősztrájkjal válaszoltak. A prágai hallgatók tízpontos programja azért különösen érdekes, mert semmi köze nem volt egy antikommunista restauráció követeléséhez. A fiatalok kifejezetten a szocializmus mellett foglaltak állást, de azt követelték, hogy hajtsák végre az Akcióprogramot, legyen nyílt politikai élet és megfelelő tájékoztatás, hat hónapon belül szüntessék meg ismét a cenzúrát, garantálják az egyesülési, gyülekezési és külföldre utazási jogot, biztosítsák a művészeti és szellemi szabadságot, védjék az állampolgár jogbiztonságát, távolítsák el a hitelüket vesztett tisztségviselőket, hozzanak létre munkástanácsokat, és folytassanak a nemzetközi jog szabályait tiszteletben tartó külpolitikát.

A tíz pont egyik legérdekesebb vonása az volt, hogy a hallgatók lényegében hűségesebbek próbáltak maradni a prágai tavasz reformszocialista programjához, mint azok a politikusok, akik azt eredetileg meghirdették. Nem új

ideológiát kínáltak, és nem próbálták megdönteni a rendszert. Azt követelték, hogy a vezetők tartsák be saját korábbi ígéreteiket. A konfliktus ezért különösen kellemetlen volt Dubček számára: nehéz volt ellenforradalmárnak nevezni olyan fiatalokat, akik az ő Akcióprogramjára hivatkoztak.

A diákmozgalom szervezetileg sem hasonlított egy fegyelmezett politikai párthoz. A tavaszi felszabadulás után a régi egységes ifjúsági struktúra szétesett, helyette mintegy tucatnyi különböző hallgatói szövetség, tanács, bizottság és egyetemi parlament jött létre. A prágai radikálisok és a brnói mérsékeltebb csoportok között komoly viták voltak, mégis sikerült olyan közös minimumot kialakítani, amely néhány napra országos mozgalommá szervezte az egyetemeket.

A munkások reakciója még fontosabb volt. Több száz szakszervezeti bizottság nyilvánította ki támogatását a diákok tíz pontja mellett, és számos üzemben tizenöt perces szolidaritási sztrájkot tartottak. Ez alapvetően megkérdőjelezte azt a későbbi propagandaképet, amely a reformmozgalmat egy szűk prágai értelmiségi kör ügyeként próbálta bemutatni. Az 1968 őszen önállósodó szakszervezetekben valódi társadalmi erő koncentrálódott, és helyi szinten sok szervezet a pártvezetésnél jóval keményebben bírálta a reformok visszavonását.

Az értelmiség ugyancsak csatlakozott. Október végén írók, művészek, újságírók és tudósok „szolidaritási megállapodást” kötöttek, mert arra jutottak, hogy a hallgatás már nem segíti a normalizálást. A kreatív szövetségek egymás után fogadtak el olyan határozatokat, amelyek szerint az augusztus után a vezetésnek adott bizalom megrendült, mert a politika ismét zárt, a döntések pedig egyre kevésbé ellenőrizhetők. November 7-én minden előzetes elnökségi engedély nélkül megjelent a cseh írószövetség új hetilapja, a Listy; Mlynář csak azzal a feltétellel járult hozzá, hogy formálisan maradjon távol a közvetlen pártpolitizálástól.

A sztrájk napjaiban írók, tudósok és művészek jártak egyetemi gyűlésekre, vitatkoztak a hallgatókkal, és nyilvánosan támogatták követeléseik jelentős részét. November 22-én a művészeti szövetségek koordinációs bizottsága súlyosan bírálta a Központi Bizottság plénumát, majd képviselői Dubčekkel, Černíkkal és Evžen Erbannal találkoztak. A vezetők igyekeztek megakadályozni a teljes szakítást, és azt ígérték, hogy több kérdésben osztják az értelmiség aggodalmait, sőt a betiltott Reporter újraindításának lehetőségét is kilátásba helyezték. November 26-án az értelmiségi szervezetek újabb közös nyilatkozatban követelték a nyílt politikát és a véleménynyilvánítás szabadságát.

Mégis feltűnő, hogy sem a diákok, sem a munkások, sem az értelmiség nem akart végső összecsapást. A hallgatók lemondtak a hosszabb sztrájkokról és az utcai demonstrációkról, a szakszervezetek rövid szolidaritási akciókra korlátozták fellépésüket, az írók pedig tárgyalást kerestek a pártvezetéssel. Az augusztusi megszállás emléke mindenki számára jelen volt. Tudták, hogy a politikai nyomásnak van egy pontja, amely után ismét megjelenhet az erőszak, és azt is tudták, hogy a szovjet hadseregnek már nem kell átlépnie a határt: ott áll az országban.

Éppen ebben rejlett a szovjet katonai jelenlét egyik legfontosabb politikai hatása. Nem kellett mindennap beavatkoznia ahhoz, hogy meghatározza az emberek döntéseit. A hallgató, aki mérlegelte, egy hétig vagy három napig sztrájkoljon-e, a szakszervezeti vezető, aki országos munkabeszüntetés helyett tizenöt percet választott, és az író, aki nyílt szakítás helyett tárgyalni ment Dubčekhez, egyaránt számolt azzal a határral, amelyet a tankok augusztusban megmutattak.

A fiatalokat tehát 1968 novemberében még egyáltalán nem törték meg. Éppen ellenkezőleg: politikailag aktívabbak voltak, mint a megszállás előtt, országosan össze tudtak hangolni egy többnapos sztrájkot, saját programot alkottak, és jelentős munkás- és értelmiségi

támogatást szereztek. Az állam pedig még nem volt képes vagy kész arra, hogy egyszerűen letartóztassa vezetőiket és felszámolja szervezeteiket. A következő hónapok történetének ezért az lesz az egyik központi kérdése, hogyan jutott el ez a nemzedék ettől a novemberi önbizalomtól alig néhány hónap alatt oda, hogy egyre többen már a személyes jövőjük megóvását választották a nyílt politikai fellépés helyett.

A novemberi diáksztrájk lezárultával a politikai nyomás átmenetileg csökkent, de az ország távolról sem tért vissza a passzivitáshoz. Éppen ellenkezőleg: 1968 decemberében világossá vált, hogy a reformfolyamat társadalmi bázisa már olyan intézményekben is önálló erővé vált, amelyek néhány hónappal korábban még a pártapparátus engedelmes tartozékai voltak. A szakszervezetek szabad választásokkal cserélték le régi vezetőik jelentős részét, a munkások egyre több vállalatnál választottak üzemi tanácsokat, a diákok saját országos hálózatot működtettek, az írók és újságírók pedig a fokozódó nyomás ellenére sem fogadták el automatikusan a párt utasításait. A prágai tavasz politikai vezetése gyengült, társadalmi következményei viszont még tovább éltek.

A hatalom számára ez azért jelentett új problémát, mert az 1968 tavaszán megindított reformok olyan szereplőket hoztak létre, amelyeknek már saját legitimációjuk volt. Egy

szakszervezeti vezető többé nem kizárólag azért ülhetett tisztségében, mert a pártbizottság jóváhagyta. Egy üzemi tanács tagjait a dolgozók választották. Egy egyetemi szervezet a hallgatóktól kapta felhatalmazását. Ha a pártvezetés vissza akarta szorítani ezeket az intézményeket, már nem volt elegendő személyi utasításokat adnia; politikai konfliktust kellett vállalnia azokkal az emberekkel, akik 1968-ban megtapasztalták, mit jelent választani, vitatkozni és saját képviselőket állítani.

A szakszervezetek erejét különösen jól érzékeltette, hogy november 11-én a kormány már formális konzultációs megállapodást kötött velük a bérek és árak kérdéséről. Ez a kommunista rendszer korábbi működéséhez képest szokatlan viszonyt jelentett. A szakszervezet nem végrehajtóként kapott utasítást a kormánytól, hanem tárgyaló félként lépett fel vele szemben. Mintegy öt és fél millió tagjával a szervezett munkásság olyan politikai erőt képviselt, amelyet a pártvezetés nem hagyhatott figyelmen kívül.

A munkástanácsok fejlődése még messzebb vezetett. A kormány 1968 októberében igyekezett lefékezni újabb tanácsok létrehozását, és halogatta azt a vállalati törvényt is, amely jogilag megszilárdította volna működésüket. A folyamat mégsem állt meg. A munkahelyeken tovább

tartottak választásokat, és 1969 januárjára mintegy százhusz vállalatnál működött munkás- vagy vállalati tanács. Ezekhez a cégekhez összesen csaknem kilencszázezer dolgozó tartozott, vagyis már semmiképpen sem elszigetelt kísérletekről volt szó.

A tanácsok összetétele is árnyaltabb képet mutat annál, amit a „munkáshatalom” kifejezés első hallásra sugallhat. Tagjaik jelentős része harmincöt és ötven év közötti műszaki szakember vagy középvezető volt, körülbelül felük kommunista párttag, nagyjából harmaduk pedig felsőfokú végzettséggel rendelkezett. Nem olyan mozgalomról volt tehát szó, amely a szakértelem ellen lázadt volna. Sokkal inkább arról, hogy a vállalatok dolgozói és szakemberei saját intézményük irányításába kívántak beleszólni, s az igazgató többé ne pusztán egy minisztérium vagy pártbizottság kinevezettje legyen.

A munkástanácsokban rejlő politikai lehetőség Moszkva és a csehszlovák konzervatívok számára nyilvánvaló volt. Ha a gazdaság legfontosabb üzemeiben olyan választott testületek jönnek létre, amelyek igazgatókat választanak, vállalati stratégiáról vitatkoznak és egymással országos kapcsolatokat építenek, akkor a társadalmi önszerveződés már nem marad az egyetemek és szerkesztőségek világában. Az a munkásosztály, amelynek nevében a kommunista párt kizárólagos hatalmát igazolta, saját

képviselési szerveket kezdett kialakítani.

1969. január 9-10-én Plzeňben a munkástanácsok képviselői már országos koordinációs bizottság létrehozásáról tanácskoztak. A mozgalom ezzel a helyi vállalati szintről országos hálózattá fejlődhetett. A gazdasági öngazgatás gondolata olyan mélységig jutott el, amelyet még az Akcióprogram megfogalmazói közül sem mindenki képzelt el egy évvel korábban. Éppen ezért 1969 első hónapjai különös módon egyszerre jelentették a politikai reformvezetés gyengülését és a társadalmi önszerveződés egyik csúcspontját.

A pártvezetés közben saját belső konfliktusába merült. A föderáció 1969. január 1-jei életbe lépése miatt újra kellett osztani a legfontosabb állami tisztségeket, s ez lehetőséget teremtett arra, hogy Moszkva egyik leggyűlöltebb reformpolitikusa, Josef Smrkovský fokozatosan kiszoruljon a hatalom központjából. Az ügy formailag a cseh-szlovák egyenjogúságról szólt, valójában azonban a prágai tavasz vezető rétegének újabb megbontását szolgálta.

Smrkovský személye különleges helyet foglalt el 1968 politikájában. Régi kommunista volt, részt vett az antifasiszta ellenállásban, 1945-ben a prágai felkelés egyik vezetőjeként szerepelt, majd az ötvenes évek elején saját pártja börtönözte be és életfogytiglani büntetésre ítélte.

Rehabilitációja után tért vissza a politikába, 1968-ban pedig rendkívüli népszerűsége tett szert. Közvetlen beszédstílusa, nyilvános szereplései és augusztusi magatartása miatt különösen erős kapcsolat alakult ki közte, a munkásság és a reformfolyamat aktívabb hívei között.

Moszkva viszont már hónapok óta veszélyes politikusnak tekintette. A december 7-8-i kijeji szovjet-csehszlovák találkozón Brezsnyev ismét személyesen bírálta, miközben Smrkovskýt meg sem hívták a tárgyalásokra. A szovjet vezetés világossá tette Dubček, Černík, Husák és Štrougal számára, hogy az új föderális állam vezető tisztségeiben nem akar olyan embereket látni, akiket szovjetellenesnek vagy politikailag megbízhatatlannak tart.

December 11-én a párt szűk végrehajtó testületében Husák vetette fel, hogy az új államszerkezetben legalább az egyik legfontosabb országos tisztséget szlováknak kell betöltenie. Érvelése önmagában teljesen védhető volt. Dubček szlovák volt ugyan, de párttisztiséget töltött be; Svoboda államfő, Černík miniszterelnök és Smrkovský parlamenti elnök cseh volt. A föderáció logikájából valóban következhetett az igény, hogy a legfontosabb állami funkciók egyikét szlovák politikus kapja.

A probléma az volt, hogy a legkézenfekvőbb tisztség éppen Smrkovskýé volt. Dubček az ülés elején még azt javasolta, hogy ő legyen az új Szövetségi Gyűlés elnöke, mert ezzel megnyugtathatják a közvéleményt: a reformvezetés fontos emberei a helyükön maradnak. Husák viszont szlovák politikust akart ebbe a pozícióba. Štrougal és Sadovský azonnal mellé állt, és a többi cseh vezető is kénytelen volt elismerni, hogy a nemzetiségi egyensúly követelése jogos, még ha politikai következményeitől tartottak is.

Černík kompromisszumként még saját miniszterelnöki tisztségét is felajánlotta Smrkovskýnak. Smrkovský ezt elutasította. Gondolt ugyan arra, hogy visszavonul a politikából, de ugyanattól félt, amit Dubček is érzett: távozása a társadalom számára azt üzenné, hogy megkezdődött a reformerek módszeres eltávolítása. Ez a félelem annál indokoltabb volt, mert Mlynář már novemberben távozott a vezetésből, Kriegel politikai jövője gyakorlatilag eldőlt, Císař és más ismert reformerek helyzete pedig folyamatosan gyengült.

A december 12-13-i központi bizottsági ülés végül nem döntötte el Smrkovský sorsát. A tanácskozást sokkal inkább a romló gazdasági helyzet uralta: béremelések, áruhiány, inflációs félelmek és egy esetleges pénzreformról terjedő hírek keltettek nyugtalanságot. Az

1953-as pénzreform emléke még élénken élt, ezért minden hasonló pletyka komoly társadalmi riadalmat váltott ki. A Smrkovský-ügy azonban kiszivárgott, és ettől kezdve már nem a pártvezetés belső személyi vitája volt.

A legerőteljesebben a cseh fémipari szakszervezet, a KOVO reagált. A mintegy egymillió tagot tömörítő szervezet együttműködési megállapodást kötött a diákmozgalommal, és jelezte, hogy Smrkovský eltávolítása esetén akár általános sztrájkot is támogatna. Hasonló állásfoglalások születtek az észak-csehországi energiaiparban, a faipari és mezőgazdasági szakszervezetekben is. A személyi kérdésből így néhány nap alatt a pártvezetés és a szervezett munkásság közötti nyílt erőpróba lehetősége bontakozott ki.

Ez a reakció megijesztette a vezetést. Štrougal rendkívüli ülés összehívását sürgette, amely végül december 20-án kezdődött. Dubček már maga is veszélyesnek nevezte a Smrkovský mellett kialakult kampányt, és arra kérte társát, fékezze meg a sajtót. Smrkovský azzal válaszolt, hogy semmilyen kampányt nem szervezett, és nincs hatalma arra, hogy a róla önállóan véleményt formáló munkásokat, diákokat vagy újságírókat elhallgattassa.

Az ülésen ekkor Dubček olyan információt közölt, amely világossá tette a vita valódi hátterét. Elmondta, hogy a

szovjet Politikai Bizottság nem fogadná el Smrkovský megválasztását a szövetségi parlament élére. Maga is érzékelte, hogy a módszer a fokozatos szelektálás taktikájára hasonlít: egyenként távolítanak el olyan embereket, akiknek egyszerre történő leváltása nyílt társadalmi ellenállást váltana ki. Mégis egyre türelmetlenebb volt Smrkovskýval szemben is, mert úgy érezte, nyilvános különállása veszélyezteti a vezetés egységét és ezzel Dubček saját moszkvai tárgyalási pozícióját.

A decemberi konfliktus már megmutatta azt az új politikai képletet, amely 1969-ben meghatározóvá vált. Dubčeknek egyre kevésbé az volt a legfontosabb célja, hogy a reformerek társadalmi támogatását mozgósítsa. Sokkal inkább az, hogy bebizonyítsa Moszkvának: képes megakadályozni a válságokat. A munkások és diákok Smrkovskýért szerveződő mozgalmát ezért sajátos módon nem politikai támaszként, hanem problémaként kezdte kezelni.

Husák a karácsonyi időszakot arra használta, hogy saját nyilvános kampányát indítsa. Beszédeiben arra utalt, hogy Smrkovský környezetében a reformfolyamat szélsőséges, „jobboldali” képviselői gyülekeznek, a szlovák sajtó pedig erőteljesen képviselte azt az álláspontot, hogy a föderáció valódi egyenjogúságához szlovák politikusnak kell vezetnie

a Szövetségi Gyűlést. A cseh reformlapok és több prágai pártszervezet erre indulatos támadásokkal válaszolt. Egy személyi kérdés így veszélyesen összekapcsolódott a cseh–szlovák nemzeti viszonyal.

A háttérben még durvább eszközök is megjelentek. Kolder titokban mintegy ötvenkétezer példányban nyomtatott olyan röpiratot, amely Smrkovský lejáratását szolgálta. A példányok többségét még terjesztésük előtt sikerült lefoglalni és megsemmisíteni, az eset azonban mutatta, hogy a belső pártküzdelemben már ugyanazok a módszerek térnek vissza, amelyeket a prágai tavasz nyilvánossága néhány hónappal korábban megpróbált felszámolni.

Smrkovský végül január 7-én engedett. Bejelentette, hogy nem ragaszkodik a Szövetségi Gyűlés elnöki tisztségéhez, és elfogadja az első alelnöki posztot. Az új parlament elnöke a szlovák Peter Colotka lett. Smrkovský már január 5-én maga kérte a munkásokat, hogy ne kezdjenek sztrájkba érte, január 8-án pedig Dubček, Svoboda, Černík és Smrkovský közös levélben próbálta lebeszélni a KOVO-t minden ultimátumszerű fellépésről.

A konfliktus látszólag békésen rendeződött, valójában azonban korszakos jelentőségű precedens született. Husák bebizonyította, hogy egy rendkívül népszerű reformvezető eltávolítható anélkül, hogy az ország irányíthatatlanná

válna. A munkásság tiltakozását az érintett politikus és Dubček együttesen fékezte meg, a társadalom pedig végül elfogadta az újabb visszalépést. Moszkva számára ez annak bizonyítéka lehetett, hogy a reformpolitikusok egyenként kiszoríthatók, ha minden személyi veszteséget a nagyobb katasztrófa elkerülésével indokolnak.

Dubček tekintélye közben csendesen csökkent. A Smrkovský-ügyben nem ő határozta meg a végső eredményt, és a szűk vezetésben Husák, Černík, Štrougal és Svoboda körül egyre világosabban formálódott egy olyan csoport, amelyet Williams „realistáknak” nevez. Ezek a politikusok nem akarták visszaállítani Novotný régi rendszerét, és ekkor még nem támogatták a későbbi teljes tisztogatást sem. Azt vallották azonban, hogy a reformok csak akkor menthetők meg, ha a politikai nyugalmat minden más szempont elé helyezik, és eltávolítják azokat a személyeket vagy intézményeket, amelyek Moszkvával újabb válságot idézhetnek elő.

A társadalomban éppen ezzel ellentétes tapasztalat alakult ki. A munkások látták, hogy széles körű támogatásuk sem volt elég Smrkovský megtartásához. A diákok novemberi sztrájkja nem fordította vissza a politikai engedményeket. A sajtó önkorlátozása sem hozta el a szovjet csapatok távozását. Minden korábbi kompromisszum után újabb kompromisszum következett,

miközben a vezetés újra és újra azt kérte, hogy a társadalom legyen türelmes.

Ez a lassú kiábrándulás különösen fontos Jan Palach történetének megértéséhez. Ha tettét egyszerűen az augusztus 21-i megszállás elleni tiltakozásként írjuk le, elveszítjük annak valódi politikai kontextusát. 1969 januárjára majdnem öt hónap telt el az invázió óta. Az országban továbbra is működtek önálló társadalmi szervezetek, a sajtó még mindig lényegesen szabadabb volt annál, amivé később vált, a munkástanácsok terjedtek, és Dubček továbbra is a kommunista párt első titkára volt. Ugyanakkor egyre több ember érezte úgy, hogy a reformfolyamatot nem egyetlen drámai aktussal, hanem apró engedmények sorozatával számolják fel.

A fiatalok körében különösen mély lett ez a frusztráció. Ők néhány hónap alatt tapasztalták meg a politikai szabadság gyors kibontakozását, az augusztusi ösztársadalmi ellenállást, majd azt, hogy vezetőik újra és újra visszavonulnak. A novemberi diáksztrájkban még abban reménykedtek, hogy szervezett társadalmi nyomással meg lehet állítani ezt a folyamatot. A sztrájk azonban lényegében eredmény nélkül ért véget, és a mozgalom egy részében súlyos csalódást hagyott maga után. Ebben a közegben érkezett el 1969. január 16-a.

15. fejezet – Jan Palach és a fiatalok utolsó nagy fellángolása

Jan Palach húszéves egyetemista volt, a prágai Károly Egyetem bölcsészkarának hallgatója. Nem tartozott a korszak legismertebb diákvezetői közé, nem állt országos szervezet élén, és politikai gondolkodása sem egy szélsőséges ideológia köré épült. Az 1968-as reformfolyamat híve volt, részt vett az őszi diáksztrájkban, és azok közé a fiatalok közé tartozott, akik számára a nyilvánosság, az igazmondás és az állampolgári aktivitás a prágai tavasz legfontosabb vívmányai közé tartozott.

Január 16-án délután a kommunista párt Központi Bizottsága éppen ülésezett. A tanácskozás résztvevői a gazdasági nehézségekről, a párton belüli vitákról, Smrkovský ügyéről és a politikai stabilizáció következő lépéseiről beszéltek. Délután fél öt körül Evžen Erban közölte velük a hírt: egy fiatalember a Vencel téren felgyújtotta magát tiltakozásul az ország politikai helyzete ellen.

A hír eleinte alig volt több megdöbbentő információnál. Palach súlyos égési sérülésekkel került kórházba, ahol még három napig életben maradt. Az ország ekkor kezdte megtudni, hogy tettét nem magánéleti válság, hanem

tudatos politikai tiltakozásként szánta. Magánál hagyott üzenetében két konkrét követelést fogalmazott meg: a cenzúra megszüntetését, valamint a szovjet támogatással megjelenő Zprávy terjesztésének leállítását. Azt állította, hogy ha ezek nem teljesülnek, mások is követhetik példáját, és olyan nyomást akart gyakorolni a társadalomra, amely végül általános sztrájkhoz vezethet.

A Zprávy kérdése ma talán kevésbé látványosnak tűnik, pedig 1968 őszén erős szimbolikus jelentősége volt. A lap szovjet segítséggel terjesztette a megszállás és a normalizálás politikai értelmezését, miközben a csehszlovák sajtó mozgásterét egyre szűkebbre vonták. Dubček maga is kérte Brezsnyevet 1968 novemberében, hogy állítsák le a lapot, a szovjet apparátus azonban ragaszkodott fennmaradásához. Palach ezért pontosan olyan pontot választott, amely a politikai függést és az igazmondás kérdését egyetlen konkrét ügyben kapcsolta össze.

Tettét mégsem helyes egyszerűen szovjetellenes tiltakozásként leírni. Kieran Williams értelmezése szerint Palach elsősorban a csehszlovák társadalom passzivitása és a nyilvánosság visszaszorulása ellen lázadt. Nem a szocializmus ellen, és követelései között nem szerepelt a Varsói Szerződésből való kilépés vagy a kommunista rendszer felszámolása. Azt akarta elérni, hogy az

augusztusban megmutatkozó társadalmi ellenállási készség újra felébredjen, és az emberek ne fogadják el természetesnek a szabadság fokozatos elvesztését.

Ebben az értelemben tiltakozása legalább annyira szólt a csehszlovák vezetésnek, mint Moszkvának. Palach nem azért cselekedett januárban, mert öt hónappal korábban idegen tankok vonultak be az országba, hanem azért, mert úgy látta, hogy az azóta kialakult hallgatólagos egyezség felbomlott a vezetés és a társadalom között. Augusztus végén az emberek elfogadták Dubček kérését: maradjanak nyugodtak, adjanak időt a politikai tárgyalásoknak, és ezzel segítsék megőrizni a reformok lényegét. Januárra viszont a csapatok maradtak, a cenzúra visszatért, a politikai klubok eltűntek, a reformerek sorra veszítettek pozícióikból, és éppen Smrkovský eltávolítása mutatta meg, milyen irányban halad a folyamat.

Palach tettének ereje abból is fakadt, hogy erőszakát saját maga ellen fordította. Nem próbált katonát, politikust vagy rendőrt megölni, nem szervezett merényletet, és nem hívott fegyveres felkelésre. A csehszlovák augusztusi ellenállás logikáját vitte el szélsőséges, tragikus végpontjáig: a politikai tiltakozásnak ne legyen olyan áldozata, akit maga a tiltakozó választ ki.

Az államvezetés azonnal felismerte a veszélyt. Nemcsak attól tartottak, hogy újabb fiatalok követik Palach példáját,

hanem attól is, hogy a történetek tömeges politikai mozgalmat robbantanak ki. A vezetők ezért egyszerre próbálták méltatni a fiatalember személyes bátorságát és elutasítani tettét mint politikai módszert. A hangsúly újra a nyugalomra, a felelősségre és a szélsőséges lépések kerülésére került.

A Központi Bizottság ülésén már az első órákban megmutatkozott, milyen mélyen kettészakadt a párt. Mlynář visszaemlékezése szerint Helena Rašková orvos felszólalt, és arról beszélt, hogy szégyent érez a teremben elhangzó egyes felszólalások miatt; felvetette, hogy Palach tiltakozásához is hozzájárulhatott az a politikai légkör, amelyet éppen ott tapasztal. A keményvonalasok hangosan támadták, Vilém Nový pedig már ekkor olyan cinikus hangot ütött meg, amely később a normalizáció Palach elleni propagandájának egyik jellegzetes elemévé vált.

Miközben a pártvezetés vitatkozott, a kórház körül és Prága utcáin spontán társadalmi mozgalom alakult ki. Egyetemisták, ismeretlen emberek és újságírók próbáltak hírt szerezni Palach állapotáról. A Vencel téren azon a helyen, ahol összeesett, virágok, gyertyák és üzenetek jelentek meg. A politikai vezetés nem szervezte ezt, és nem is tudta igazán irányítani. Ugyanaz a társadalmi önszerveződés éledt újjá, amely augusztusban a megszállással szembeni ellenállást jellemezte.

Palach január 19-én meghalt. Halálának híre néhány óra alatt bejárta az országot, és a gyász olyan méretet öltött, amelyre a vezetés nem számított. A fiatalemberből, akit három nappal korábban alig ismertek, az 1968 utáni csalódás jelképe lett. Nem azért, mert mindenki helyeseltette, hanem mert rendkívül sokan érezték úgy, hogy azt a kétségbeesést és erkölcsi nyugtalanságot fejezte ki, amelyet saját életükben is tapasztaltak.

Január 20-án hatalmas megemlékező menet vonult végig Prágán. A rendezvényt nagyrészt maguk a diákok szervezték és tartották fenn, ami ismét bizonyította, mennyire erősek maradtak az önálló társadalmi hálózatok. A belügyminisztérium és a hadsereg közben jelentős erőket mozgósított arra az esetre, ha zavargások törnének ki. Több mint négyezer-ötszáz katona és rendőr állt készenlétben, az útvonal mentén pedig mintegy ötszáz állambiztonsági tisztet helyeztek el. A hatalom tehát már úgy készült egy gyászmenetre, mint potenciális közbiztonsági válságra.

A tömeg mégis fegyelmezett maradt. Ez Palach történetének egyik legfontosabb, gyakran háttérbe szoruló mozzanata. A megemlékezés ereje éppen abból fakadt, hogy nem alakult át zavargássá. A résztvevők csendje, a virágok és a tömeg mérete világosabb politikai üzenetet közvetített, mint egy összecsapás tehette volna. A fiatalok

ismét megmutatták, hogy képesek saját rendezvényeiket megszervezni és fegyelmezni anélkül, hogy a párt vagy az állam irányítaná őket.

Január 25-én tartották Palach temetését. A gyászszerartás ismét hatalmas tömeget vonzott, különösen sok fiataalt, és az esemény már országos politikai manifesztációvá vált. Az emberek nem programot vagy új pártot ünnepeltek, hanem azt az erkölcsi követelést, hogy az előző évben megszerzett szabadságot ne adják fel észrevétlenül. A vezetés számára ugyanakkor a tömeg mérete azt bizonyította, hogy a társadalmi elégedetlenség még mindig bármikor politikai válsággá alakulhat.

Dubček ekkor maga is beteg volt, január 18-tól február elejéig nagyrészt kiesett a napi politikai irányításból. Ez tovább gyengítette pozícióját. A Palach halála körüli napokban a tényleges válságkezelést egyre inkább a belügyminisztérium, Štrougal cseh pártirodája és a vezetés „realista” tagjai végezték. A folyamatnak mélyebb politikai következménye lett: a rend és kiszámíthatóság jelszava immár nem kizárólag Moszkva vagy a régi konzervatívok nyelvéből érkezett. A reformkoalíció egyre több korábbi tagja is úgy érezte, hogy az országot csak erősebb politikai fegyellemmel lehet kivezetni az egymást követő válságokból.

Husák a január 16–17-i központi bizottsági ülésen már ennek az új gondolkodásnak az egyik legvilágosabb képviselőjeként lépett fel. Érvelésének lényege az volt, hogy az emberek bizonyosságot és vezetést várnak, nem újabb politikai kríziseket. Az ország nem élhet tartósan abban az állapotban, hogy senki sem tudja, mi történik másnap vagy egy hét múlva. Ezzel a normalitás fogalma lassan új értelmet kapott. 1968 tavaszán a normalitás azt jelentette, hogy szabadon lehet beszélni, vitatkozni és szerveződni; 1969 elején egyre több vezető számára azt kezdte jelenteni, hogy végre ne történjen semmi váratlan.

Palach halála tehát kettős politikai következménnyel járt. Rövid időre ismét egyesítette és mozgósította a társadalom jelentős részét, különösen a fiatalokat, ugyanakkor tovább erősítette azoknak a vezetőknek a pozícióját, akik szerint az országot ki kell vezetni az állandó politikai feszültségből. Ugyanaz az esemény, amelyet sok fiatal az ellenállás újrakezdésének felhívásaként értelmezett, a pártvezetés más része számára annak bizonyítéka lett, hogy a reformok korábbi módon már nem folytathatók.

A temetést követő napon kisebb csoportok és a rendőrség között összecsapások történtek Prágában. Közel kétszáz embert vettek őrizetbe, és az elfogottak jelentős része ismét tizenéves vagy fiatal felnőtt, gyakran

munkásszarmazású ember volt. A pártvezetés ezúttal már nyilvánosan megköszönte a rendfenntartó erők határozott fellépését, a zavargások résztvevőit pedig egyre inkább olyan nyelven kezdte leírni, amely a tavaszi hónapokhoz képest feltűnően emlékeztetett a régi rendszer politikai szókincsére.

Valami ezzel végleg megváltozott a fiatalok és Dubček között. 1968 tavaszán a diákok még úgy tekintettek a reformvezetésre, mint amely ugyan lassabban halad náluk, de ugyanabba az irányba tart. Augusztusban Dubček fogsága közös üggyé tette személyét az egész társadalom számára. 1969 januárjára viszont egyre több fiatal számára a vezetés már nem az „ők és mi” közös oldalán állt. A politikusok folyamatos felhívásai a nyugalomra, alkalmazkodásra és a realitások elfogadására olyan hangként kezdtek megszólalni, amely ellen Palach éppen tiltakozott.

A fiatal nemzedék megtörése azonban még ekkor sem történt meg. A diákok képesek voltak országos gyászmozgalmat megszervezni, a munkástanácsok százezreket képviseltek, és a szakszervezeti mozgalom 1969 első hónapjaiban érte el önállóságának egyik legmagasabb pontját. A normalizáció győzelméhez ezért további lépések kellettek. Előbb politikailag el kellett választani a diákokat a munkásoktól, a radikálisabb

reformereket a mérsékeltektől és Dubčeket saját társadalmi táborától. Csak ezután lehetett elérni, hogy az a nemzedék, amely 1968 novemberében még országos sztrájkot szervezett, egyre inkább saját tanulmányai, munkahelye és jövője megóvásával legyen elfoglalva.

Jan Palach halála ezért nem a fiatal ellenállás végét jelentette. Inkább az utolsó nagy kísérletek egyikének kezdetét arra, hogy a társadalom újra olyan politikai egységet teremtsen, amelyet 1968 augusztusában megmutatott. A következő hetek azonban már azt bizonyították, milyen gyorsan szűkülnek ennek lehetőségei.

Palach halála után a hatalom egyik első célja éppen az lett, hogy a tiltakozás ne válhasson ismételhető politikai mintává. A sajtó ezért egyre szűkebben tudott beszámolni azokról, akik követték példáját. Február 25-én Jan Zajíc, egy tizennyolc éves morvaországi diák Prágába utazott, és ugyanazon a napon, a kommunista hatalomátvétel huszonegyedik évfordulóján felgyújtotta magát a Vencel tér közelében. Zajíc azonnal meghalt. A hatóságok pontosan érzékelték, milyen politikai erőt adna az eseménynek egy újabb prágai tömegtemetés, ezért nem engedélyezték, hogy a fővárosban temessék el. Holttestét szülővárosába, az észak-morvaországi Vítkovba vitték, ahol jóval könnyebb volt korlátozni az országos részvételt.

Zajíc tettének már egészen más nyilvánossága volt, mint Palachénak. A sajtó mozgástere január óta tovább szűkült, a vezetés pedig tudatosan igyekezett megakadályozni az önégetések politikai kultuszának kialakulását. A következő hónapokban újabb emberek választották ugyanezt a kétségbeesett tiltakozási formát, köztük Evžen Plocek, aki nagypénteken, 1969 áprilisában Jihlavában gyújtotta fel magát, valamint Michal Lefčík, aki májusban Kassán követte példájukat. Tetteikről a nyilvánosság már alig értesülhetett. A politikai vezetés tanult a Palach körüli országos megmozdulásból, és felismerte, hogy a hír elhallgatása sokkal hatékonyabb lehet, mint az utólagos propaganda.

Ez a változás többet árult el a rendszer átalakulásáról, mint bármelyik hivatalos határozat. Januárban Palach még országos politikai eseményt teremtett, mert a sajtó részletesen követhette sorsát, az emberek szabadon szervezhettek gyászmeneteket, az egyetemek pedig önállóan mozgósíthattak. Néhány héttel később ugyanolyan tragikus cselekedetek már részben eltűnhettek a nyilvánosság elől. A normalizáció egyik legfontosabb eszköze ezzel kezdett kirajzolódni: nem feltétlenül kellett minden tiltakozást látványosan leverni, elég lehetett elvágni attól a közegtől, amely társadalmi eseménnyé alakíthatta volna.

A fiatalok körében közben valóban növekedett a reménytelenség. A novemberi sztrájk nem hozott érdemi politikai fordulatot, Palach halála után pedig a nagy társadalmi együttérzés sem vezetett követeléseinek teljesítéséhez. A diákmozgalmon belül akadtak csoportok, amelyek általános sztrájkban és közvetlen munkáskapcsolatok kiépítésében gondolkodtak, mások továbbra is a Nemzeti Fronton belüli legalizált politikai szerepet keresték. Egyik stratégia sem tudott tartósan országos mozgalommá válni. A novemberi kudarc után a vezetők és követők jelentős részénél Williams szerint már kifejezetten erős demoralizáció jelentkezett.

A munkásság önálló intézményei ezzel szemben 1969 első hónapjaiban még kifejezetten erősnek látszottak. Március elején megtartották a szakszervezetek országos kongresszusát, ahol a küldöttek között komoly taktikai viták folytak, de abban meglepően széles egyetértés mutatkozott, hogy az előző évben kivívott szakszervezeti önállóságot többé nem lehet visszavenni. A kongresszus szabadon választott új központi vezetése liberális és reformpárti összetételű lett. A párt vezető szerepét továbbra is elismerték, ám ezt már feltételhez kötötték: a kommunista párt csak addig tarthat igényt különleges politikai pozíciójára, amíg folytatja a reformokat.

Még jelentősebb volt a szervezeti átalakulás. Harminc új cseh szakszervezet jött létre, amelyek mintegy háromezer-ötszáz új funkcionáriusi tisztséget teremtettek. Ezeknek az embereknek túlnyomó része új szereplőként, reformpárti légkörben került a helyére, sokszor anélkül, hogy a munkahelyi pártszervezet előzetesen jóváhagyta volna személyüket. A párt sejtjei számos szakszervezetben gyakorlatilag tétlenül működtek, vagy elveszítették korábbi ellenőrző szerepüket. Egy évvel korábban elképzelhetetlen lett volna, hogy több ezer fontos társadalmi tisztséget a pártapparátus közvetlen beavatkozása nélkül töltsenek be.

Ezért 1969 márciusában még egyáltalán nem volt magától értetődő, hogy a normalizáció győzni fog. A pártvezetés reformszárnya meggyengült, de a szakszervezetek, a munkástanácsok, az egyetemek és az értelmiségi szervezetek jelentős része továbbra is önállóan működött. A sajtó korlátozottabb lett, de még léteztek olyan lapok, amelyek nyílt politikai vitát folytattak. Dubček továbbra is első titkár volt, és még mindig napirenden tartotta a rendkívüli pártkongresszus későbbi összehívását. Az áprilisra tervezett központi bizottsági ülésen ráadásul elő kellett volna terjeszteni a Piller-bizottság régóta várt jelentését az ötvenes évek politikai pereiről, ami újra súlyos kérdéseket vetett volna fel a sztálinista rendszer és közvetve a szovjet felelősség

kapcsán.

Moszkvából nézve ezért a helyzet távolról sem volt rendezett. A szovjet vezetés hónapok óta azt várta, hogy a prágai vezetők végleg lezárják a reformfolyamat politikailag veszélyesnek ítélt elemeit, ehelyett a szakszervezetek önállósága erősödött, a munkástanácsok terjedtek, a sajtó továbbra sem volt teljesen ellenőrizhető, és Dubček még mindig pártkongresszust akart. A Kreml számára különösen kellemetlen lehetett, hogy az első titkár júniusban részt vehetett volna a kommunista és munkáspártok tervezett moszkvai világértekezletén, ahol a szovjet vezetésnek nemzetközi kommunista közönség előtt kellett volna együtt szerepelnie azzal az emberrel, akinek politikáját alig tíz hónappal korábban katonai beavatkozással próbálta megállítani.

Ekkor történt valami, ami első pillantásra alig látszott politikai eseménynek. Jégkorongmeccset rendeztek Stockholmban.

16. fejezet – A jégkorongtól a gumibotig

1969 márciusában Svédországban rendezték a jégkorong-világbajnokságot. A csehszlovák válogatott és a Szovjetunió mérkőzése normális körülmények között is különleges presztízscsatának számított volna. A megszállás után azonban a sportesemény olyan érzelmi terhet kapott, amelyet sem a sportolók, sem a politikai vezetők nem tudtak leválasztani róla. A szovjet csapat a korszak egyik legerősebb válogatottja volt, mögötte pedig ugyanaz az állam állt, amelynek katonái hét hónapja Csehszlovákiában állomásoztak.

Március 21-én a csehszlovák válogatott legyőzte a Szovjetuniót. Prágában mintegy kétezer ember gyűlt össze ünnepelni, és a sportsikerhez gyorsan szovjetellenes jelszavak társultak. A megmozdulás nem vált nagyobb zavargássá, de a vezetés azonnal felismerte a veszélyt: a két csapatnak egy héttel később ismét meg kellett mérkőznie egymással. Černík kormánya ezért már előre rendészeti intézkedéseket kezdett készíteni a második találkozóra.

Az ország addigi politikai történetét figyelembe véve ez indokolt óvatosságnak tűnt. 1968 őszén az október 28-i és november 7-i évfordulós megmozdulások is gyorsan

szovjetellenes tüntetéssé váltak. Palach temetését követően ugyancsak történtek összecsapások. A jégkorong viszont még szélesebb társadalmi rétegeket mozgathatott meg. Olyan emberek is az utcára vonulhattak, akik egy politikai demonstráción nem vettek volna részt, a győzelmet pedig minden előzetes szervezés nélkül lehetett nemzeti elégtételként értelmezni.

Március 28-án Csehszlovákia másodszor is legyőzte a szovjet válogatottat. Az eredmény után olyan ünneplés kezdődött, amilyenre az augusztusi megszállás óta nem volt példa. Williams levéltári rekonstrukciója szerint hatvankilenc cseh és szlovák városban összesen mintegy félmillió ember vonult az utcákra. A tömeg nagysága önmagában megmutatta, milyen távol állt még az ország a későbbi normalizáció apátiájától.

Az ünneplés sok helyen békés maradt. Emberek zászlókkal, transzparenszekkel és rögtönzött jelszavakkal ünnepelték a válogatottat, miközben a sportsiker könnyen alakult át politikai üzenetté. A szovjet csapat fölött aratott győzelem olyan jelképes elégtételt kínált, amelyre a megszállt ország politikai életében kevés lehetőség maradt. A tankokat nem lehetett kikényszeríteni az országból, egy jégkorongpályán viszont le lehetett győzni a Szovjetuniót.

A helyzet huszonegy szovjet helyőrség környékén vált különösen érzékennyé. Kilenc helyen támadás történt szovjet katonai objektum vagy létesítmény ellen, további tizenkét helyen békés tiltakozó csoportok jelentek meg a helyőrségek közelében. Prágában pedig több ezer ember gyűlt össze az Aeroflot városi irodájánál. Az épület kirakatait betörték, berendezését megrongálták, és az iroda jelentős része elpusztult.

Az Aeroflot-ügy később az események egyik legvitatottabb epizódja lett. Már a reformpárti közvéleményben felmerült, hogy a támadást állambiztonsági provokátorok segíthették elő, mert a rombolás tökéletes indokot kínált Moszkvának a kemény fellépéshez. Williams szerint ez a lehetőség nem zárható ki, de a rendelkezésre álló iratok nem bizonyítják egyértelműen. A belügyminisztériumi nyomozás egy héten belül harminc fiatalot vett őrizetbe, többségük fiatal fizikai munkás volt, április végére pedig négy főre szűkítették a feltételezett kezdeményezők körét. Közülük egy munkás, három pedig tizenöt és tizenhét év közötti ipari tanuló volt. A fennmaradt anyagból nem derül ki biztosan, mi lett a vizsgálat végső eredménye.

A provokációs elmélet azért maradt tartósan életben, mert az Aeroflot épületénél történtek politikailag szinte túlságosan is hasznosnak bizonyultak a normalizáció hívei

számára. Egy félmillió, többnyire spontán ünneplésből ettől kezdve könnyen lehetett „szervezett szovjetellenes akciót” konstruálni. A szovjet vezetés számára pedig különösen jól jött egy olyan esemény, amelynek fényképei és kárfelvételei látványosan bizonyították, hogy a csehszlovák vezetés hónapokkal az invázió után sem képes garantálni a szovjet intézmények biztonságát.

A csehszlovák rendvédelmi rendszer ráadásul nem volt felkészülve ekkora megmozdulásra. A polgári zavargások esetére készenlétben tartott katonai egységeket február 4-én levették a húszperces készülségről, ezért március 28-án nem lehetett őket gyorsan bevetni. A hadsereg támogatásáról politikai vezetőnek kellett döntenie. Amikor a belügyminisztérium és a Csehszlovákiában állomásozó szovjet erők helyettes parancsnoka segítséget kért Dzúr honvédelmi minisztertől, ő nem tudta elérni sem Černíket, sem Svobodát. Dubček pedig további információk nélkül nem vállalta a döntést. Pozsony kivételével a rendőrség ezért a legtöbb helyen nem oszlatta fel erőszakkal az ünneplő tömeget.

Moszkva reakciója rendkívül gyors és kemény volt. Március 31-én Vlagyimir Szemjonov szovjet külügyminiszter-helyettes váratlanul Prágába repült, Andrej Grecko honvédelmi miniszter pedig Milovicébe, a szovjet csapatok legfontosabb csehszlovákiai

támaszpontjára érkezett. Ugyanebben az időben Dubček, Svoboda, Černík és Dzúr Nyugat-Csehszországban katonai alakulatokat látogatott. A helyzet feszült légkörében olyan hírek is terjedtek, hogy a látogatás valójában valamilyen csehszlovák katonai puccs megelőzésére szolgál. A később megnyílt iratok szerint erről szó sem volt: a körutat már januárban megtervezték, és alapvetően protokolláris eseménynek szánták.

Április 1-jén Grecko találkozott Dzúrral és a csehszlovák katonai vezetés tagjaival. A szovjet marsall hosszú, demonstratív hallgatás után közölte, hogy a kommunista párt és a szovjet kormány megbízásából tiltakozik a szerinte szégyenletes és szervezett ellenforradalmi támadás miatt. Bejelentette, hogy a Csehszlovákiában állomásozó szovjet egységek harckocsikkal, páncélozott szállítójárművekkel és helikopterekkel fognak járőrözni, és saját erőből felosztatják a helyőrségek közelében kialakuló tüntetéseket.

A fenyegetés ennél is tovább ment. Grecko közölte, hogy szükség esetén további tizenötezer szovjet katonát vezényelhetnek az országba. Ha pedig komoly válság alakulna ki, az NDK-ban, Lengyelországban és Ukrajnában állomásozó szovjet parancsnokok már rendelkeznek olyan utasítással, amely lehetővé teszi, hogy a csehszlovák

vezetés előzetes értesítése nélkül újabb erővel lépjenek az ország területére.

Ez az 1968 augusztusához visszavezető fenyegetés pontosan arra a félelemre épített, amely hónapok óta korlátozta a prágai vezetés döntéseit. Dzúr azzal próbálta magyarázni a hadsereg passzivitását, hogy a politikai vezetés nem adott megfelelő parancsot. Grecsko azonban nem fogadta el a magyarázatot. Saját második világháborús sebesüléseire hivatkozott, és keserűen emlékeztette a csehszlovák tábornokokat, hogy ő személyesen részt vett több olyan város felszabadításában, ahol most szovjetellenes megmozdulások történtek. Követelte a károk teljes megtérítését, hivatalos bocsánatkérést és fellépést az országban szerinte működő százezer „ellenforradalmár” ellen.

A találkozó egyik groteszk mozzanatát maga Williams őrizte meg a katonai iratokból. A csehszlovák hadsereg politikai apparátusának vezetője igyekezett biztosítani a szovjet tábornokokat arról, hogy mindent megtesznek a két hadsereg barátságának elmélyítéséért. A szovjet tiszték erre azt válaszolták, hogy számukra már nem elég a barátság, szeretetet várnak. Dzúr józanul megjegyezte, hogy a szeretet kikényszerítéséhez nincsenek megfelelő eszközeik, majd azt javasolta, inkább igyanak valamit.

A mondat szinte tökéletesen összefoglalta az egész megszállás egyik abszurditását. A szovjet hadsereg katonai erővel képes volt biztosítani saját laktanyáinak környékét, járőröket küldhetett a városokba, újabb hadosztályokat helyezhetett készenlétbe, de azt nem tudta elérni, hogy az emberek valóban testvéri segítségként gondoljanak jelenlétére. Minél erősebben követelte ennek látszatát, annál nyilvánvalóbb lett a politikai kudarc.

A szovjet nyomás most közvetlenül Dubček ellen fordult. Március vége előtt Moszkvában már komoly aggodalmat okozott, hogy az első titkár újra előkészítheti a XIV. pártkongresszust. Dubček már decemberben a párt stratégiai feladatai közé sorolta az új kongresszus előkészítését, januárban ismét szóba hozta az időpont kijelölését, februárban azonban az Elnökség megakadályozta a konkrét dátum kitűzését. Március 24-én újra jelezte, hogy az áprilisi központi bizottsági ülésnek döntenie kellene róla. Ugyanezen a plénumon tervezték bemutatni a politikai perek Piller-bizottsági jelentését is. Moszkvából nézve tehát a jégkorongtüntetés nem elszigetelt utcai válságként érkezett, hanem egy olyan időpontban, amikor Dubček ismét megpróbálhatta megerősíteni a reformpolitika szervezeti és történeti alapjait.

Április első hetében Grecsko és Szemjonov egymás után tárgyalta Svobodával, Husákkal, Černíkkal, Štrougallal, Kempnývel és Dzúrral. A megbeszélések központi kérdése egyre nyíltabban Dubček leváltása lett. Grecsko Štrougálnak azt is jelezte, hogy bizonyos reformok tovább folytatódhatnak, ha a párt élére olyan ember kerül, akiben Moszkva megbízik. Williams rekonstrukciója szerint nagy valószínűséggel ezekben a napokban ígérhette meg Svoboda a szovjet vezetésnek, hogy a következő központi bizottsági ülésen Dubček helyére Husák kerül.

A katonai nyomás újabb kézzelfogható formát öltött. Grecsko Lengyelországba és az NDK-ba utazott, hogy további mintegy nyolcezer szovjet katona Csehszlovákiába helyezését készítse elő. A prágai vezetés számára új határidő jelent meg: május elseje közeledett. Ha addig nem történik látványos politikai változás, a szovjetek attól tartottak, hogy az ünnep újabb tömegmegmozdulássá válik.

Dubček még április 8-án is időt próbált nyerni. A szűk vezetésben azt javasolta, hogy a Központi Bizottság ülését csak májusban tartsák meg, amikor egyszerre tárgyalhatnak politikai és gazdasági stratégiáról. Štrougal azonnal ellenezte. Szerinte a plénumnak még május elseje előtt össze kell ülnie, mert újabb utcai válság esetén akár közvetlen összeütközés alakulhat ki a csehszlovák lakosság

és a szovjet egységek között.

Husák ugyanezt másképpen fogalmazta meg. Azt állította, hogy a járási pártvezetők világos politikai iránymutatást követelnek, mert belefáradtak az állandó bizonytalanságba. Április 17-ét javasolta a plénum időpontjának. Černík szintén áprilisi ülést akart, és azt várta Dubčektól, hogy világosan mondja ki: az országban olyan sötét politikai erők működnek, amelyek képesek voltak megszervezni a félmillió jégkorongünneplést. Dubček hosszas ellenállás után elfogadta az április 17-i dátumot.

A döntés pillanatában valószínűleg még mindig abban hitt, hogy a plénum segítségével visszaszerezheti a kezdeményezést. Ha megnyugtatja Moszkvát, fegyelmet teremt, ugyanakkor megőrzi a reformfolyamat alapjait, talán újra stabilizálható a helyzet. Husák és Štrougal azonban már más következtetésre jutott. Az április 8-i elnökségi ülésen hozzáfogtak ahhoz, hogy a vezetés többségét meggyőzzék: az „örökös válságsorozat” csak Dubček leváltásával lehet lezárni.

Dubček ekkor még maga segített előkészíteni saját politikai vereségét. Április 3-i televíziós beszédében, amely utolsó ilyen felszólalása lett első titkárként, a nyugalmat és fegyelmet nevezte az ország alapvető érdekének. Nyíltan figyelmeztetett arra, hogy újabb szovjetellenes,

antiszocialista vagy antikommunista zavargások ismét külső beavatkozást válthatnak ki. Szándéka világos volt: elvenni Moszkvától az ürügyet az újabb intervencióra, és időt nyerni az áprilisi plénumig.

Az eredmény azonban éppen az ellenkező irányba mutatott. Március 28-án félmillió ember ment az utcára. Alig néhány héttel később, amikor újabb tiltakozást próbáltak szervezni a Vencel téren, körülbelül háromszáz ember jelent meg, akiket a rendőrség könnyen szétszlatott. A társadalom megértette Dubček üzenetét: ha fellép, veszélybe sodorhatja azt, amit még meg lehet menteni. Az emberek ezért otthon maradtak.

Ezzel megszűnt az a politikai erő, amely 1968 augusztusában megmentette Dubčeket. A szovjet katonai invázió nem tudta eltávolítani, mert mögötte ott állt a párt, a rádió, a szakszervezetek és az utcára vonuló társadalom. Nyolc hónappal később ugyanez az ember saját tekintélyét használta arra, hogy lebeszélje híveit a politikai mozgósításról. A béke megőrzésének logikája ekkor jutott el egyik legkülönösebb végpontjához: Dubček azért demobilizálta saját társadalmi táborát, hogy megőrizhesse a reformokat, és ezzel megteremtette annak feltételeit, hogy őt magát ellenállás nélkül eltávolítsák.

Április 17-én összeült a Központi Bizottság. A döntés már lényegében előkészítve várta a résztvevőket, de a

folyamatot úgy rendezték meg, hogy ne szakításnak, hanem a reformfolyamat megmentését szolgáló vezetőváltásnak tűnjön. Dubček lemondását nem politikai vereségként akarták bemutatni. Megköszönték munkáját, méltatták 1968 januárjában játszott szerepét, és biztosítani akarták számára a további közéleti részvételt.

Az utódlás kérdése még ekkor sem volt teljesen magától értetődő. Mlynář későbbi beszámolója szerint Dubček inkább Černíket látta volna szívesen utódként, mert tartott Husák hatalmi ambíciójától és politikai módszereitől. Több reformkommunista viszont egészen másképpen látta Husákot. Milan Hübl és mások abban bíztak, hogy ő lehet a csehszlovák Kádár: olyan erős, Moszkvában elfogadható vezető, aki politikai rendet teremtet, ugyanakkor megmenti az 1968-as reformok legalább mérsékeltebb részét. Ennek az elképzelésnek komoly történeti logikája volt. Kádár Magyarországon a hatvanas évekre a korai megtorlás után viszonylag pragmatikus rendszert épített, gazdasági reformokat engedett, és bizonyos társadalmi kompromisszumot hozott létre. Sokan azt remélték, Husák Csehszlovákiában is hasonló utat választ.

A jelöltet titkos szavazással választották meg. Husák 156 szavazatot kapott, 22-en ellene szavaztak, négyen tartózkodtak. Az arány jelentős támogatást mutatott, és azt

is, mennyire sikerült a vezetőváltást a párt többsége számára racionális kompromisszumként elfogadtatni. Husák ezután átszervezte a felső vezetést, megszüntette a szűk végrehajtó bizottságot és új Elnökséget hozott létre. A választások során már látszottak a belső ellenérzések: Bilák 64 ellenszavazatot kapott, Piller 45-öt, Štrougal 39-et, Dubček pedig 38-at. Smrkovský nevét kilenc szavazólapra utólag is felírták.

A plénum végén Husák különös politikai egyensúlyt próbált kialakítani. Figyelmeztetett arra, hogy a tartós ellenállás kizárásokhoz vezethet, a sajtóban kialakult szűk, befolyásos csoportot pedig meg fogják törni, ugyanakkor továbbra is a január utáni politika folytatásáról beszélt. Azt sugallta, hogy nem a prágai tavasz felszámolása következik, hanem annak fegyelmezettebb, realista szakasza.

Sokan hittek neki. A társadalmi reakció meglepően csendes maradt. Négy prágai és brnói egyetemen rövid sztrájkok kezdődtek, országos diáklázadás azonban nem alakult ki. Az állambiztonsági jelentések már azt rögzítették, hogy a hallgatók között nő a passzivitás és csökken a részvételi hajlandóság. Gyárakból nem érkezett hír nagyobb sztrájkjelőkészületről, a szakszervezeti vezetés pedig elfogadta a plénum eredményét abban a reményben, hogy a válság lezárása után ismét bővíthetők a polgári

szabadságjogok és előkészíthetők a választások.

Még a radikálisabb prágai értelmiségi közegekből is érkeztek olyan vélemények, amelyek szerint erősebb kézre van szükség. Williams idézi az állambiztonság által lehallgatott Václav Havel megjegyzését, amely szerint Dubček álmodozó természetű politikus, Husák viszont rendelkezik olyan határozott elképzeléssel, amellyel ki lehet vezetni az országot a válságból. Havel későbbi életútja ismeretében ez különösen érdekes pillanatfelvétel: 1969 áprilisában még a rendszer több későbbi ellenfele sem tudhatta, milyen messzre vezet majd Husák stabilizációja.

Dubček ugyanúgy távozott, ahogyan egy évvel korábban Novotný: nyilvánosan megköszönték munkáját, politikai méltóságát megőrizve más tisztséget ígértek neki, és azt a látszatot keltették, hogy személycseréről van szó, nem rendszerváltásról. A pártvezetés úgy döntött, hogy a Szövetségi Gyűlés elnöke lehet. A bársonyos leváltás megkönnyítette annak elfogadtatását, hogy a folyamat továbbra is a reformok érdekében történik.

A Kreml végül elérte azt, amit 1968 augusztusában félmillió hadsereggel sem tudott végrehajtani. Dubček már nem volt a kommunista párt első titkára. Eredeti politikai szándékának megvalósításához azonban nem újabb katonai támadás kellett, hanem nyolc hónap lassú

politikai eróziója, állandó nyomása, társadalmi fáradtsága, egymást követő válságai és a csehszlovák vezetésen belül kialakuló új szövetség.

Éppen ez teszi 1969 áprilisát fontosabb fordulóponttá, mint amilyennek a prágai tavaszról szóló rövid történetekben látszik. Augusztus 21-én egy külső hadsereg szállta meg az országot, de a társadalom politikailag nem adta meg magát. Április 17-én már csehszlovák politikusok választottak olyan új vezetést, amelynek legfontosabb ígérete a rend, a kiszámíthatóság és a Moszkvával való konfliktus lezárása volt, miközben a társadalom nagy része otthon maradt.

A prágai tavasz ettől a naptól még mindig nem tűnt el teljesen. Munkástanácsok működtek, szakszervezetek őrizték önállóságukat, egyetemeken továbbra is léteztek szabadabb hallgatói struktúrák, és a sajtó sem alakult át egyik napról a másikra a későbbi Husák-korszak sajtójává. A döntő változás az volt, hogy immár olyan vezető került a párt élére, aki saját politikai sikerét a reformok társadalmi dinamikájának megfékezéséhez kötötte. A következő hónapokban kiderült, mit jelentett ez a gyakorlatban.

17. fejezet - Hogyan törtek meg egy nemzedéket?

Gustáv Husák hatalomra kerülése után Csehszlovákia nem változott át egyik napról a másikra azzá az országgá, amelyet a hetvenes évek normalizációjából ismerünk. Április második felében még működtek olyan intézmények és társadalmi hálózatok, amelyek egy évvel korábban a prágai tavasz szabadságát jelentették. A szakszervezetek önállósága jelentős maradt, az egyetemeken éltek az előző év politikai tapasztalatai, a szerkesztőségekben sok újságíró továbbra is reformpárti volt, Dubček pedig a Szövetségi Gyűlés elnökeként hivatalban maradt. Az ország lakói ezért nem feltétlenül érezték úgy 1969. április 18-án, hogy előző nap véget ért egy korszak. Sokkal inkább azt remélték, hogy egy rosszabb időszak kezdődik ugyan, de az 1968-ban kivívott változások egy részét még meg lehet őrizni.

Husák kezdetben maga is erősítette ezt a reményt. Nem az ötvenes évek bosszúálló kommunistájának szerepében lépett fel, és nem hirdetett azonnali, tömeges tisztogatást. Politikai előnyét részben éppen annak köszönhette, hogy életútja alapján hihető volt róla egy másfajta történet. Ő maga is sztálinista börtönök áldozata volt, Novotný ellenfeleként vált ismertté, 1968 tavaszán reformpárti

nyilatkozatokat tett, és az augusztusi invázió előkészítésében sem vett részt. Azok a reformkommunisták, akik áprilisban segítették hatalomra jutását, abban reménykedhettek, hogy Csehszlovákiában valamilyen „kádári” megoldás következik: Moszkva számára elfogadható politikai rend, amely mögött megmaradhat az 1968-as reformok mérsékeltebb része.

Milan Hübl különösen jól példázta ezt az illúziót. Éveken át Husák rehabilitálásának és politikai visszatérésének egyik támogatója volt, majd 1969 áprilisában reformkommunista kapcsolatait is felhasználta ahhoz, hogy Husák megválasztása elfogadható legyen azok számára, akik Dubček bukását már elkerülhetetlennek tekintették. Mlynář később keserűen emlékezett vissza erre a számításra, hiszen Hübl néhány év múlva maga is börtönbe került. A későbbi végkifejlet azonban nem teheti nevetségessé az 1969 tavaszán létező reményt. Husák valóban úgy lépett hatalomra, hogy még sok reformer sem tudta eldönteni: ő lesz-e a reformok sírásója, vagy az az ember, aki megmenti belőlük azt, ami még menthető.

A bizonytalanság nagyságát a párt belső jelentései is mutatják. Május közepéig a pártszervezeteknek mindössze kis része küldött spontán állásfoglalást a központba Dubček távozásáról. Az összegyűjtött 2683 határozatból és levélből ugyanakkor mindössze 89 utasította el a

lemondást. Dél-Csehországban május végéig 857 alapszervezet tárgyalta meg a kérdést, és egyetlenegy sem szavazott Dubček leváltása ellen. Nyugat-Csehországban a megtartott ülések közül kilenc utasította el az áprilisi döntést. Még Prágában is, ahol több mint kétezer alapszervezet megtárgyalta a plénum eredményét, mindössze hét foglalt vele szemben állást.

Ezek az adatok nem azt jelentik, hogy a kommunista párt tagjai hirtelen Husák híveivé váltak. Sokkal inkább azt mutatják, milyen mélyre hatolt a válságfáradtság. Tizenöt hónap alatt egymást követték a vezetőváltások, nyilvános politikai konfliktusok, szovjet fenyegetések, katonai hadgyakorlatok, az invázió, a moszkvai tárgyalások, utcai tüntetések, sztrájkok, Palach halála és végül a márciusi jégkorongválság. A párttagok és a párton kívüliek jelentős része már nem azt kérdezte, hogyan lehetne továbbvinni az Akcióprogramot, hanem azt, lehet-e végre úgy élni néhány hónapot, hogy ne kelljen újabb inváziótól vagy politikai összeomlástól tartani.

A sajtó reagálása is sokatmondó volt. Még a Husákat korábban keményen támadó Reporter szerkesztői is támogatásukról biztosították az új első titkárt. Nem váltak egyik napról a másikra normalizátorokká. A gesztus inkább azt jelezte, hogy a reformpárti közvélemény egy része hajlandó volt újabb esélyt adni a hatalomnak, ha cserébe

megmarad valamennyi a korábbi szabadságból. Április végén a Cseh Újságírók Szövetsége már „önkéntes fegyelmet” kért tagjaitól. Ez a kifejezés később a normalizáció egyik lényegét fejezte ki: az állam számára sokkal kényelmesebb volt, ha a szerkesztő maga húzta ki a veszélyes mondatot, mintha minden mondat mellett hivatalos cenzornak kellett volna ülnie.

Husák első száz napjának egyik leggyorsabb sikere éppen a média pacifikálása lett. Egyes lapokat megszüntettek, mások élére új szerkesztőket neveztek ki, a megmaradó újságírók pedig egyre pontosabban érzékelték a megváltozott határokat. Az 1968 tavaszán kialakult sajtószabadság ereje abból fakadt, hogy senki sem tudta biztosan, hol húzódik a tilalom. 1969 nyarán ennek fordítottja kezdődött: a szerkesztőségek lassan megtanulták, mely kérdéseket nem érdemes feltenni. A rendszernek már nem kellett minden cikk előtt utasítást kiadnia. A bizonytalanság maga is cenzúrává válhatott.

A hatalom mégsem a sajtó miatt érezte magát igazán bizonytalannak. A munkások és a diákok 1968 augusztusa óta többször bizonyították, hogy közösen képesek országos politikai nyomást gyakorolni. A szakszervezetek több mint ötmillió embert tömörítettek, és az előző hónapokban nagyrészt kiszabadultak a közvetlen pártellenőrzésből. A munkástanácsok a gazdasági reformon túl egy

veszélyesebb elvet is képviseltek: azt, hogy az állami tulajdon még nem feltétlenül jelent pártapparátusi irányítást. A diákok pedig saját szervezeteikkel és a novemberi sztrájkkal bebizonyították, hogy egy új nemzedék már természetes politikai jogként tekint a szervezkedésre.

Ezeknek a csoportoknak a megtöréséhez Husák számára nem lett volna célszerű azonnal általános támadást indítani. A jobb módszer a „differenciálás” volt, amely később a normalizáció egyik kedvelt fogalmává vált. El kellett választani egymástól azokat, akik hajlandók voltak visszavonulni, azoktól, akik továbbra is nyíltan ellenálltak; a reformkommunistákat a párton kívüli radikálisoktól; az óvatos munkásvezetőket a sztrájkot követelő aktivistáktól; a vizsgáikra készülő hallgatókat a politikai mozgalom szervezőitől. A hatalomnak nem kellett egyszerre százezrekkel szembekerülnie, ha el tudta érni, hogy a többség egyre kevésbé érezze saját ügyének a kisebbség konfliktusát.

Május elsején már látható volt ennek első eredménye. Prágában mintegy negyvenezer ember vett részt a hivatalos, zárt térben megrendezett ünnepségen. A Vencel téren és a Petřín-hegyen álló Mácha-szobornál ezzel szemben csak néhány száz tiltakozó gyűlt össze, akiket a rendőrség erőszakkal oszlatott fel. Egy évvel korábban a

május elsejei prágai felvonulás a prágai tavasz egyik felszabadult ünnepe volt, ahol Dubček és más vezetők szinte közvetlen kapcsolatba kerültek a tömeggel. Most a hivatalos ünnep ismét ellenőrzött rítussá vált, az ellenvélemény pedig kis csoportok ügye lett.

A legfontosabb változás mégsem az utcán, hanem a pártapparátusban zajlott. Husák jól tudta, hogy országos politikai fordulatot csak akkor tud végrehajtani, ha a regionális és járási vezetés engedelmeskedik Prágának. Május közepén Kádár Jánosnak már arról beszélt, hogy reményei szerint egy hónapon belül megtisztítják a területi apparátust a „jobboldaliaktól”. Ekkor még különbséget tett a vezető funkcionáriusok leváltása és a párttagság egészének átvizsgálása között. A radikális normalizátorok az utóbbit is sürgették, Husák azonban egyelőre türelmetlenségnek nevezte ezt.

Kádár egyetértett vele. A magyar vezető saját 1956 utáni tapasztalatából pontosan tudhatta, hogy egy rezsim stabilizálásához nem feltétlenül az a leghatékonyabb módszer, ha egyszerre mindenkit ellenséggé nyilvánít. A megadásra hajlandókat vissza lehet engedni a rendszerbe, a bizonytalanokat meg lehet nyerni a nyugalom ígéretével, és csak azokat kell elszigetelni, akik továbbra is szervezett ellenállást tanúsítanak. Husák 1969 nyarán még ezt a fokozatos módszert követte.

A következő hónapok mégis nagyszabású személycseréket hoztak. A regionális pártbizottságokból fokozatosan eltűntek a reformerek, és az év végéig a járási bizottságok több mint felében is vezetőváltás történt. Feltűnő volt a cseh és a szlovák területek közötti különbség: a cseh országrészek járásainak közel háromnegyedében, Szlovákiában viszont kevesebb mint ötödében hajtottak végre ilyen tisztogatást. Ennek részben az volt az oka, hogy Husák saját szlovák kapcsolati hálójában eleve nagyobb biztonsággal mozgott, miközben a cseh pártapparátusban sokkal erősebbek maradtak a prágai tavaszhoz kötődő csoportok.

Az apparátus átalakítása nem feltétlenül látványos politikai események sorozata volt. Egy járási titkárt leváltottak, másik állást ajánlottak neki, helyére megbízhatóbb ember került. Egy szerkesztő „saját kérésére” távozott. Egy igazgató elveszítette funkcióját. Egy helyi pártbizottság új értékelést készített az előző év eseményeiről. Ezek külön-külön nem váltottak ki országos tiltakozást, együtt azonban lassan megváltoztatták azt az intézményi környezetet, amelyben az emberek eldöntötték, érdemes-e még ellenállniuk.

Maga a kommunista párt közben meglepően rossz állapotban volt. A tavaszi jelentések szerint tagságának mintegy fele lényegében passzívvá vált, sokan még a

tagdíjat sem fizették rendszeresen. 1968-ban 22 046 ember lépett ki vagy került ki a pártból, ami tizenöt éve nem látott veszteséget jelentett. 1969 első hat hónapjában további 20 270 tag távozott. Még a prágai tavasz népszerűsége sem fordította meg a folyamatot: 1968-ban 36 640 új tagot vettek fel, kevesebbet, mint az előző évben, 1969 első negyedévében pedig 1952 óta nem volt olyan alacsony a belépők száma.

Ez sajátos problémát teremtett Husák számára. A rendszernek fegyelmezett kommunista pártra volt szüksége, miközben éppen azok az emberek fordultak el tőle tömegesen, akikre támaszkodnia kellett volna. A spontán kilépési hullámot ezért nem lehetett egyszerűen üdvözölni. Ha minden csalódott munkás elment, miközben a karrierjét féltő hivatalnok maradt, a párt társadalmi összetétele még kedvezőtlenebbé vált volna. A későbbi nagy tagfelülvizsgálat egyik funkciója éppen az lett, hogy a hatalom maga dönthesse el, ki távozzon és ki maradjon.

1969 nyarán azonban Husák még többször hangsúlyozta, hogy nincs szükség általános párttisztogatásra. Július végén a regionális titkárok előtt is arról beszélt, hogy a tagság nagy része megnyerhető, ezért nem indokolt tömeges újraregisztráció. A későbbi események ismeretében ez könnyen pusztá megtevesztésnek tűnhet, de a források ennél bonyolultabb

képet mutatnak. Még az sem bizonyítható, hogy Moszkva 1969 nyarán közvetlenül követelte volna a teljes párttagság átvizsgálását. A szovjet vezetés a vezető apparátus megtisztítását sürgette, ám a minden egyes tagot érintő későbbi ellenőrzés több résztvevő visszaemlékezése szerint már csehszlovák kezdeményezésből született.

A normalizáció ezért félreérthető, ha kizárólag Moszkva által végrehajtott megtorlásként írjuk le. A szovjet hadsereg jelenléte meghatározta a politikai lehetőségeket, és minden szereplő tudta, hogy a Kreml végső vétójoggal rendelkezik. A rendszer tényleges újjáépítéséhez azonban csehszlovák politikusokra, járási titkárokra, szerkesztőkre, rendőrökre, vállalati vezetőkre és egyetemi tisztviselőkre volt szükség. A megszállás katonai keretet adott. A normalizáció mindennapi munkáját egyre inkább helyi emberek végezték.

A fiataloknál ugyanez a folyamat még világosabban megfigyelhető. A hatalom pontos képet próbált alkotni arról, mit gondolnak az egyetemisták, és az állambiztonság informátorain keresztül rendszeresen figyelte a prágai egyetemi közeget. Az 1969 nyarán készült jelentések különös kettősséget írtak le: egy szűk politikai aktivista kör továbbra is rendkívül mozgékony volt, a hallgatók nagy többsége viszont egyre távolabb húzódott a politikától.

Az informátorok szerint sok diák inkább a vizsgáival, külföldi utazási lehetőségeivel és saját jövőjével foglalkozott. A szovjet megszállást továbbra is elutasították, és Husák politikája sem volt népszerű közöttük, de egyre kevesebben látták értelmét olyan akciónak, amelynek nincs reális esélye a sikerre. A hatalom számára ez sokkal fontosabb eredmény volt, mint ha néhány száz radikálist letartóztat. A politikailag aktív kisebbség ugyanis csak addig jelentett komoly veszélyt, amíg képes volt magával vinni az egyetemi többséget.

A párt elemzői ezért kifejezetten a „differenciálás” folytatását javasolták. Nem az egész diákságot kellett ellenséggként kezelni. Éppen ellenkezőleg: el kellett érni, hogy a vizsgázni, utazni, diplomát szerezni és normális életet kezdeni akaró hallgató úgy érezze, nincs közös érdeke azzal a társával, aki újabb sztrájkot akar szervezni. Aki politikailag hallgatott, megtarthatta jövőjének nagy részét. Aki nyíltan fellépett, egyre többet kockáztatott.

Ez a módszer különösen hatékony volt, mert a hallgatók már tudták, hogy a társadalom nem feltétlenül követi őket. A novemberi sztrájk elhalt, Palach követeléseit nem teljesültek, Zajíc halálából nem lett újabb országos mozgalom, a márciusi jégkorongtüntetések pedig végül Dubček leváltását gyorsították fel. Az 1968-as politikai tapasztalat kezdetben azt tanította a fiataloknak, hogy a

nyilvános fellépés megváltoztathatja az országot. 1969 tavaszára ugyanennek az ellenkezőjét kezdték megtanulni: egy sikeres tömegakció következménye akár újabb visszalépés is lehet.

A döntő próba júniusban következett. Június 20-án a cseh belügyminisztérium közölte a cseh-morvaországi egyetemi hallgatók önálló szövetségével, hogy többé nem működhet. Egy évvel korábban egy ilyen döntés valószínűleg országos egyetemi tiltakozást váltott volna ki. Most maguk a diákok sem tudtak kellő erőt mozgósítani, ezért a munkásokhoz fordultak, és az előző decemberben megkötött diákság-fémipari munkásság együttműködési megállapodására hivatkoztak.

A prágai ČKD hatalmas üzemeiben még volt fogadókészség. Június 23-án munkások azzal fenyegetőztek, hogy általános sztrájkot kezdeményeznek, ha a KOVO fémipari szakszervezet vezetője, Vlastimil Toman nem ad elfogadható magyarázatot a diákszervezet betiltására. Ez pillanatokra felidézte 1968 őszét, amikor a munkások és diákok politikai szövetsége valódi kihívást jelentett a párt számára. Most azonban maga Toman segített leszerelni az akciót. „Realista” szakszervezeti vezetőként kapcsolatba lépett a munkáskerületek pártszervezeteivel, és rábeszélte az üzemi aktivistákat az ultimátum visszavonására.

Június 24-én öt ČKD-üzemben mégis tizenöt perces munkabeszüntetés történt. A részvétel azonban korántsem volt általános: sok munkás tovább dolgozott, a szakszervezeti és pártvezetők egy része ellenezte az akciót, mások semlegesek maradtak. Július elején a KOVO központi bizottságában ismét felmerült a diákok melletti fellépés, Toman azonban ezt is megakadályozta. A rendszer ekkor fontos győzelmet aratott. Nem kellett rendőrökkel elfoglalnia a gyárakat. Elég volt, hogy a munkásság saját szervezetein belül akadt olyan vezetés, amely a konfliktust veszélyesnek és reménytelennek ítélte.

Az esemény talán fontosabb volt, mint amekkorának utólag látszik. 1968 őszén az egyetemek és az üzemek összekapcsolódása jelentette az egyik legerősebb társadalmi védőhálót a reformok mögött. Ha a diákokat megtámadták, a munkások tiltakozhattak; ha a szakszervezeteket fenyegették, a hallgatók szolidaritási akciókat szervezhettek. 1969 júniusában ez a kapcsolat először mondott látványosan csődöt. A szolidaritás még létezett, de már nem volt elég erős ahhoz, hogy országos politikai cselekvéssé váljon.

A hallgatói szervezet betiltását maga az egyetemi többség is meglepően csendesen fogadta. Egy júliusi pártjelentés szerint sok diák kifejezetten megvetette Husákot, Dubčeket és Černíket, akiket a konzervatívoknak

és Moszkvának tett engedményekkel vádolt. Smrkovskýt gyengeségeért bírálták, miközben Bilákot és Indrát politikailag elutasították ugyan, de következetességüket bizonyos értelemben többre tartották. A legtöbb rokonszenvet Kriegel élvezte, mert ő testesítette meg azt az 1968-as magatartást, amely nem keresett utólagos magyarázatot a meghátrálásra.

A jelentés legfontosabb következtetése azonban az volt, hogy a többség nem akar kockázatot vállalni kézzelfogható eredmény reménye nélkül. Ez mutatta meg, hogyan változott meg egy nemzedék politikai racionalitása alig egy év alatt. 1968 tavaszán az egyetemisták azért vállaltak kockázatot, mert naponta látták, hogy a rendszer enged. 1969 nyarán azért nem vállaltak kockázatot, mert hónapok óta azt látták, hogy minden ellenállás után újabb engedmény következik Moszkva javára.

A hatalomnak ezért még az sem okozott gondot, hogy a fiatalok gondolatait nem sikerült megváltoztatnia. A legtöbbszörük továbbra is szovjetellenes volt, továbbra is tisztelte Palachot, és továbbra is értéknek tartotta 1968 szabadságát. A normalizáció számára azonban ennél fontosabb volt a viselkedés. A rendszernek nem kellett elérnie, hogy egy húszéves hallgató megszeresse Husákot. Elég volt, ha nem ment ki az utcára.

A szakszervezetek megtörésénél ugyanilyen fokozatosság érvényesült. Több millió tagjukkal elméletileg hatalmas politikai erőt képviseltek, és 1968 óta személyzeti döntéseiket is nagyrészt önállóan hozták meg. A vezetők jelentős része azonban kommunista párttag maradt, és pontosan érzékelte, meddig lehet elmenni anélkül, hogy Moszkva vagy a hazai vezetés nyílt konfliktust vállalna. A rendszer ezért azokat a vezetőket erősítette, akik megőrizték a szakszervezeti önállóság látszatát, miközben minden döntő pillanatban a „nyugalom” mellett érveltek.

A normalizáció szókészletében a nyugalom, fegyelem, felelősség és realizmus különleges politikai jelentést kapott. Ritkán kellett kimondani, hogy valaki féljen. Azt mondták, legyen felelős. Nem kellett azt mondani, hogy hagyjon fel követeléseivel. Azt mondták, mérje fel a realitásokat. Nem kellett nyíltan megfenyegetni azzal, hogy elveszíti állását. Elég volt emlékeztetni arra, hogy a társadalomnak rendre és gazdasági stabilitásra van szüksége.

A gazdasági helyzet ehhez egyre több érvet szolgáltatott. Az invázió utáni pánikvásárlások, termelési problémák és ellátási zavarok 1969 nyarán már a hétköznapi életet is terhelték. Súlyos húshiány alakult ki, a becslések szerint 90–100 millió tojás hiányzott az

ellátásból, a burgonyahiány pedig mintegy 150 ezer tonnára rúgott. A szénellátás gondjai visszafogták az áramtermelést, ami még a pékségek termelését is érintette. A párt gazdasági osztálya attól tartott, hogy ha nem javul gyorsan a helyzet, kemény valutáért kell nyugati árut vásárolni.

A mindennapi hiány és a politikai fáradtság egymást erősítette. Egyre többen érezhették úgy, hogy a nagy politikai kérdések mellett valakinek végre a boltokkal, a bérekkel, a lakásokkal, a közlekedéssel és az árakkal is foglalkoznia kellene. Husák pontosan erre építhette stabilizációs ígéretét. A szabadság elvesztését még nem kellett nyíltan elfogadtatni. Előbb azt kellett elérni, hogy a rend visszatérése önmagában kívánatosnak tűnjön.

A párton belüli folyamat ugyanilyen irányba haladt. A vezetés fokozatosan újraértelmezte 1968 történetét. Eleinte még továbbra is legitimnek nevezte a január utáni reformfolyamatot, és az úgynevezett szélsőségeket tette felelőssé a válságért. Ez fontos átmeneti formula volt. Aki az előző évben Dubčeket támogatta, még nem kényszerült azonnal arra, hogy megtagadja saját múltját. Elég volt elismernie, hogy a reformok „túl messz mentek”, hogy bizonyos erők „visszaéltek” a demokratizálással, és hogy az ország rendjét helyre kell állítani.

Ez a politikai nyelv időt adott az alkalmazkodásra. Egy gyárigazgató vagy egyetemi oktató először csak azt mondhatta, hogy támogatja a konszolidációt. Később már azt is elvárták tőle, hogy elhatárolódjon az „antiszocialista erőktől”. A következő lépés az lehetett, hogy elítélje a márciusi tüntetéseket. Végül elérkezett a pont, amikor az 1968. augusztusi invázió értékelése lett a lojalitás egyik próbája. A rendszer nem egyetlen nagy esküt követelt, hanem egymást követő kisebb mondatokat, amelyek végül együtt jelentették a múlt megtagadását.

A fiatalok számára különösen kegyetlen volt ez a mechanizmus, mert előttük állt az egész élet. Egy ötvenéves munkás vagy értelmiségi elveszíthette pozícióját, de már rendelkezett szakmával és társadalmi kapcsolatokkal. Egy húszéves egyetemistánál a rendszer még a jövőt is szabályozhatta: befejezheti-e tanulmányait, kap-e állást, utazhat-e külföldre, bekerülhet-e választott szakmájába. A politikai engedelmesség és a személyes életpálya közötti kapcsolat 1969 nyarán még nem mindenhol működött teljes erővel, de egyre világosabban kirajzolódott.

Ezért a fiatalok megtörése sem úgy történt, hogy 1969 tavaszán rendőrök százai rohanták volna meg az egyetemeket. A rendszer először elvette tőlük a siker reményét, azután elválasztotta őket potenciális

szövetségeseiktől, végül egyre nagyobb személyes árat rendelt a politikai aktivitáshoz. Az állambiztonsági jelentések tanúsága szerint a folyamat működött. Az aktivisták tovább beszéltek, szervezkedtek és tiltakozást terveztek, miközben a hallgatók nagyobb része fokozatosan visszatért a vizsgákhoz, az utazáshoz és a magánélethez.

Nyáron már a hatalom is érezte, hogy megváltoztak az erőviszonyok. Az 1968-ban kialakult önálló társadalmi szervezeteket fokozatosan vissza lehetett terelni olyan monopolhelyzetű tömegszervezetekbe, amelyek a kommunista rendszerben hagyományosan a társadalom ellenőrzését szolgálták. A cél nem az volt, hogy mindenki lelkes kommunista legyen. Sokkal inkább az, hogy diák, munkás, értelmiségi, nő, fiatal vagy valamely nemzetiség tagja csak olyan szervezeten keresztül vehessen részt a közéletben, amelynek vezetéséhez a pártnak ismét hozzáférése van.

Ez a kisebbségi szervezetek számára is szűkebb mozgásteret jelentett. A csehszlovákiai magyar közélet 1968-ban különleges lehetőséget kapott arra, hogy az évtizedek óta halmozódó sérelmekről, az iskolákról, nyelvhasználatról, politikai képviseletről és kulturális intézményekről nyíltan beszéljen. 1969 tavaszán és nyarán azonban ugyanazzal a dilemmával szembesült, mint a cseh

és szlovák reformmozgalom egésze: meddig lehet megőrizni a kivívott eredményeket anélkül, hogy a szervezet saját létét veszélybe sodorná. A Csemadok számára az alkalmazkodás fokozatosan túlélési stratégiává vált, a magyar fiatalok önálló politikai-szervezeti törekvései pedig egyre kevesebb eséllyel illeszkedtek a visszaépülő pártállami rendszerbe.

A normalizáció azonban még júliusban sem volt befejezett folyamat. A társadalom csendesebb lett, de nem vált lojálissá. Az emberek elkerülték a demonstrációkat, miközben továbbra is elutasították a megszállást. A hallgatók nem sztrájkoltak, de nem szerették Husákot. A munkások vezetői fékeztek a politikai akciókat, de a gyári közvéleményben erős maradt az 1968 iránti rokonszenv. Az újságírók óvatosabbak lettek, de a rendszer még nem kapta vissza azt az engedelmes sajtót, amely Novotný idején működött.

Husák számára ezért 1969 nyara egyszerre jelentett sikert és veszélyt. A nagy társadalmi koalíció, amely 1968 augusztusában megakadályozta a megszállók politikai győzelmét, szétesőben volt. A diákok, munkások, értelmiségiek és reformkommunisták már nem cselekedtek egységesen. Ugyanakkor közeledett egy dátum, amely képes lehetett újra összekapcsolni őket.

Augusztus 21. Az első évforduló jelentőségét senkinek sem kellett elmagyarázni. Az országban hónapokkal korábban beszélni kezdtek arról, hogyan lehetne megemlékezni az invázióról. A legóvatosabb elképzelések passzív gesztusokat javasoltak: ne használják a tömegközlekedést, ne vásároljanak, bizonyos időpontban álljon meg néhány percre a munka és a forgalom, szólaljanak meg a gyári szirénák, jelenjenek meg fekete zászlók. A módszer tudatosan idézte fel 1968 augusztusának erőszakmentes ellenállását. A cél az volt, hogy az emberek úgy demonstrálják elutasításukat, hogy a hatalomnak minél kevesebb ürügyet adjanak az erőszak alkalmazására.

A pártvezetés ugyanezt a dátumot egészen másképpen értelmezte. Černík kormánya július közepén külön munkacsoportot állított fel az évfordulóra várható megmozdulások kezelésére. A feladat jóval többet jelentett rendőri előkészületnél. Propagandakampányt is terveztek, amelyben a „jobboldali” és „ellenforradalmi” erők veszélyével kellett indokolni a készültséget, miközben az új pártvezetést, a rendőrséget, a hadsereget és a kommunista párt fegyveres szervezeteként működő Népi Milíciát a társadalmi rend védelmezőiként mutatták be.

Ez önmagában történelmi fordulatot jelzett. 1968. augusztus 21-én a csehszlovák állami intézmények jelentős

része a megszálló hadsereggel szemben állt, vagy legalábbis nem volt hajlandó segíteni neki a politikai hatalom átvételében. Egy évvel később ugyanezen állam kormánya már saját hadseregét, rendőrségét és milíciáját készítette fel arra, hogy az invázió ellen tiltakozó csehszlovák állampolgárokkal szemben lépjen fel.

A nyár végére a rendszer látványosan átlépett egy határt. Már nem arról volt szó, hogy a vezetők Moszkva követeléseire hivatkozva visszavonnak egy-egy reformot. Arra készültek, hogy saját erőikkel kényszerítsék ki a társadalmi engedelmességet. Černík operatív csoportjának tervei alapján végül mintegy huszonnyolcezer rendőrt, huszonkétezer katonát és harckocsizó egységeket mozgósítottak, mellettük pedig tízezrével készültek a Népi Milícia tagjai is.

A prágai tavasz történetének egyik legkeserűbb iróniája, hogy ennek előkészítésében olyan emberek is részt vettek, akik 1968-ban maguk is a reformmozgalom vezetői közé tartoztak. Černík egy évvel korábban Dubček egyik legfontosabb szövetségese volt, Moszkvában fogolyként tárgyalt, és a társadalom jelentős része reformernek tekintette. Most ő vezette azt a kormányzati munkát, amelynek célja az 1968. augusztusi emlékezet politikai erejének megtörése lett.

A fiatal nemzedék számára ekkor ért véget az a hosszú év, amely 1968 tavaszán a szabadság megtapasztalásával kezdődött. Előbb megtanulták, hogy lehet követelni, vitatkozni, szervezkedni és sztrájkolni. Augusztusban megtanulták, hogy fegyverek nélkül is szembe lehet szállni egy megszálló hadsereggel. Novemberben azt hitték, még megállíthatják a visszarendeződést. Januárban Palach halála azt üzenete nekik, hogy a passzivitás maga is döntés. Márciusban félmillió ember ment az utcára. Júniusban viszont diákszervezetük betiltása már csak néhány rövid munkásmegmozdulást váltott ki.

Augusztusban pedig kiderült, hogy az állam is tanult az előző évből. Ezúttal nem szovjet tankoknak kellett rendet teremteniük.

18. fejezet - 1969. augusztus 21.: a rendszer visszavág

Az évforduló előtti napokban Csehszlovákia különös kettősséget mutatott. A felszínen az ország sokkal nyugodtabb volt, mint 1968 nyarán. Nem zajlott nyilvános vita a kommunista rendszer jövőjéről, nem születtek naponta politikai kiáltványok, nem működött a KAN vagy a K-231, és a sajtó sem vitatkozott szabadon a pártvezetéssel. A háttérben azonban mindenki tudta, hogy augusztus 21. több lesz egyszerű évfordulónál. A hatalom attól tartott, hogy egyetlen nap alatt ismét láthatóvá válhat az a társadalmi többség, amelyet hónapok óta igyekezett politikailag láthatatlanná tenni.

Az ellenállásra felszólító kezdeményezések ezért tudatosan kerültek a fegyveres vagy erőszakos fellépést. A terjedő felhívások egyik legfontosabb gondolata az volt, hogy az ország lakói passzívan mutassák meg véleményüket: bizonyos időre álljon le a közlekedés és a munka, maradjanak üresek az üzletek, jelenjenek meg fekete zászlók, szólaljanak meg a szirénák. Az 1968. augusztusi civil ellenállás emléke még eleven volt, de már nem társult hozzá az a remény, hogy néhány nap alatt politikai fordulatot lehet kikényszeríteni.

A kormány viszont sokkal alaposabban készült, mint bármelyik korábbi demonstrációra. A rendőrség, a hadsereg és a Népi Milícia mozgósítása olyan méretű volt, amely önmagában jelezte, hogy a vezetés nem kívánja megismételni a márciusi jégkorongünneplés tapasztalatát. A több tízezer rendőr és katona mellett végül 27 437 milicista vett részt az akciókban, közülük 3530-at Prágában vetettek be. Ez már nem rögtönzött rendfenntartás volt, hanem előre felépített állami művelet.

És még így sem sikerült megakadályozni, hogy az ország egy része ismét megszólaljon. A tiltakozás ráadásul nem augusztus 21-én kezdődött. Már 19-én mintegy kétezer, másnap körülbelül ötezer ember gyűlt össze Prága központjában, és a rendőrség mindkét este erővel avatkozott közbe. Augusztus 20-án már vízagyúkat és páncélozott járműveket vetettek be, miközben a Vysočany felől érkező munkáscsoportok és a belvárosi tüntetők egyesülését katonai erőkkel akadályozták meg. Mire elérkezett az évforduló napja, a fővárosban minden szereplő tudta, hogy az állam készen áll a konfrontációra.

A tiltakozás másik arca közben sokkal csendesebb volt. Munkahelyeken néhány percre leálltak a gépek, megszólaltak a gyári szirénák, fekete zászlókat tűztek ki, és volt, ahol elénekelték a himnuszt. Ezek a gesztusok az előző augusztus nyelvét idézték, amikor az ellenállás erejét

éppen az adta, hogy a társadalom egyszerre tiltakozott és próbálta működőképesen tartani az országot. A bányákban és a gázműveknél most sem volt általános munkabeszüntetés, sőt augusztus 21-én az egész hónap legnagyobb széntermelését érték el, 22 331 tonnával túlteljesítve az aznapi normát. A tiltakozás tehát még ekkor sem jelentette azt, hogy a munkások saját országuk gazdasági megbénításában látták volna az ellenállás útját.

Az általános sztrájkra vonatkozó elképzelések viszont megbuktak. Kelet-, Nyugat- és Közép-Csehszországban a tömeges munkabeszüntetésre irányuló próbálkozások eredménytelenek maradtak, a közlekedés is jórészt működött, bár Prágában, Brnóban és Liberecben kisebb fennakadások történtek. Ez pontosan megmutatta, mennyit változott az ország egy év alatt. 1968 augusztusának végén a kommunista párt helyi szervezetei, a rádió, az újságok, az üzemek, a szakszervezetek és a diákok ugyanannak az ellenállásnak voltak részei; 1969 augusztusában ezek közül több már a hatalom ellenőrzése alatt állt, mások pedig elveszítették cselekvőképességüket.

Az utcákon azonban még mindig tízezrek voltak készek nyíltan kockázatot vállalni. Prágában a Vencel tér és a környező utcák ismét az elégedetlenség központjává váltak, Brnóban szintén nagy tömegek vonultak az utcára, és megmozdulások történtek Liberecben, Pozsonyban és

más városokban is. Sok résztvevő fiatal volt, de az eseményeket félrevezető lenne kizárólag diáklázadásként bemutatni. A későbbi letartóztatási adatok éppen azt mutatják, hogy a fiatal munkásság rendkívül erősen képviseltette magát.

A tömegben továbbra is feltűntek Dubček és Smrkovský nevét éltető jelszavak. Ez azért fontos, mert az 1969. augusztusi tiltakozás nem alakult át egységes antikommunista felkeléssé. Sok résztvevő még mindig az 1968-as reformkommunizmus világát követelte vissza, és olyan vezetőket támogatott, akik maguk is a kommunista rendszerből érkeztek. A politikai választóvonal egyre kevésbé húzódtott kommunisták és antikommunisták között; inkább 1968 emléke és az új normalizáció között.

Ezt fejezte ki a tiltakozás napján nyilvánosságra hozott Tíz pont is, amelynek aláírói között Václav Havel, Ludvík Vaculík, Rudolf Battěk és más közéleti személyiségek szerepeltek. A dokumentum elutasította az egy évvel korábbi katonai beavatkozást, követelte a szovjet csapatok távozásáról szóló tárgyalások megkezdését, bírálta a cenzúrát, a független társadalmi szervezetek felszámolását és a diákszervezetek elleni fellépést. A szöveg különösen azért volt veszélyes a normalizátorok számára, mert nem a rendszer megdöntésére szólított fel: az 1968-ban meghirdetett jogokat és reformokat kérte számon azokon,

akik egy évvel korábban még maguk is ezek nevében beszéltek.

Husák vezetése éppen ezt a folytonosságot akarta megtörni. Augusztus 19-én már nyilvánosan arról beszélt, hogy az államhatalom keményen fellép minden ellenséges és felforgató akció ellen. Az üzenetből eltűnt az a bizonytalanság, amely Dubček korszakának utolsó hónapjait jellemezte. A politikai vezetés most már előre eldöntötte, hogy ha tömegek jelennek meg az utcán, nem velük fog tárgyalni.

Az erőviszonyok ezért egészen mások voltak, mint egy évvel korábban. 1968. augusztus 21-én a szovjet katonák idegen városban mozogtak, alig ismerték a terepet, sokan azt sem értették, miért küldték őket Csehszlovákiába, és olyan lakossággal találták szembe magukat, amelynek rendőrsége, sajtója, rádiója és politikai vezetésének jelentős része nem állt a megszállók oldalán. 1969-ben a rendfenntartók ismerték az utcákat, beszéltek a tüntetők nyelvét, rendelkeztek helyi hírszerzési adatokkal, és egy olyan kormány utasításait hajtották végre, amely előre kidolgozta a műveletet.

A beavatkozás mérete így is rendkívüli volt. Rendőrök, belügyi alakulatok, határőrök, katonák és a Népi Milícia tagjai jelentek meg az utcákon, Prágában pedig harckocsikat is bevetettek. A különböző források az

országosan mozgósított erők pontos számát eltérően adják meg, de abban nincs kétség, hogy több tízezer embert készítettek fel a tiltakozások elfojtására. A katonai jelenlétnek ezúttal különös politikai üzenete volt: az állam saját lakosságával szemben mutatta meg, hogy többé nem habozik erőt alkalmazni.

A demonstrálók kövekkel, utcakövekkel és más kéznél lévő tárgyakkal védekeztek, helyenként barikádok is épültek. A szemben álló felek között azonban nem alakult ki valamiféle szervezett fegyveres felkelés. A tüntetők oldalán nem működött katonai parancsnokság, nem létezett országos fegyveres terv, és semmilyen komoly esély nem volt arra, hogy az államhatalmat erővel átvegyék. Az a hivatalos nyelvezet tehát, amely „ellenforradalmi” veszélyt és szervezett támadást látott az eseményekben, sokkal inkább a megtorlás politikai igazolását szolgálta, mintsem a tényleges erőviszonyokat írta le.

Az erőszak következménye azonban nagyon is valóságos volt. Prágában František Kohoutot és Vladimír Krubát lőtték le a belvárosi összecsapások során, a mindössze tizennégy éves Bohumil Siřínek pedig augusztus 21-én sebesült meg halálosan, és három nappal később halt meg. Brnóban a tizennyolc éves Danuše Muzikářová és a huszonnyolc éves Stanislav Valehrach vesztette életét. Az

öt név különösen kegyetlenül mutatja meg a „rend helyreállításáról” szóló hivatalos szólamok mögötti valóságot: az áldozatok között volt munkás, ipari tanuló, fiatal nő és iskolás gyerek is.

Az újabb kutatások ráadásul azt mutatják, hogy az évfordulós biztonsági műveletek emberi ára nem feltétlenül merül ki ebben az öt közvetlen áldozatban. A csapatmozgásokhoz, katonai készséghez és páncélozott járművek alkalmazásához további halálesetek is kapcsolódtak, amelyek körülményeit évtizedekig alig vizsgálták. Ez figyelmeztet arra, hogy még az 1969-es megtorlás olyan részeiben is vannak fehér foltok, amelyeket korábban lezárt történetnek gondoltunk.

Augusztus 24-ig 2478 embert tartóztattak le. A letartóztatottak jelentős része tizennyolc és huszonöt év közötti volt, és feltűnően sokan tartoztak a munkássághoz. Prágában 1538 embert vettek őrizetbe, közülük 919-en fiatal fizikai dolgozók voltak. Ez különösen fontos adat, mert megkérdőjelezi azt a későbbi normalizációs képet, amely 1968-69 ellenállását hajlamos volt a „prágai értelmiség” és néhány radikális egyetemista ügyeként elintézni.

A valóságban a munkásság jelentős része soha nem vált Husák politikájának lelkes támogatójává. Ami megváltozott, az a cselekvés lehetősége és ára volt. Egy

évvel korábban a munkás bízhatott abban, hogy üzemi szervezete, szakszervezete, a sajtó és az ország politikai vezetésének egy része mögötte áll; most tudnia kellett, hogy letartóztatás, munkahelyi vizsgálat és elbocsátás következhet. A társadalmi passzivitás kialakulásához ezért nem volt szükség tömeges ideológiai megtérésre.

Az állam erőszakszervezeteinek tagjai között sem lehet mindenkit automatikusan azonosítani a normalizáció ideológiai híveivel. Katonák és rendőrök parancsot teljesítettek, és az iratokból az is látszik, hogy a vezetés komoly politikai előkészítést tartott szükségesnek a bevetésük előtt. A Népi Milícia azonban más jellegű erő volt: közvetlenebbül kötődött a kommunista párthoz, és részvétele azt jelezte, hogy a párt saját fegyveres szervezetét is hajlandó volt bevetni a társadalommal szemben.

Černík augusztus 22-én már győzelemként értékelte a műveletet. Egy évvel korábban ő maga volt a szovjetek által elhurcolt csehszlovák miniszterelnök, akinek szabadon bocsátását az ország követelte; most annak a kormányzati gépezetnek az élén állt, amely az invázió évfordulóján tiltakozókat verte szét. A változás erejét aligha lehet egyetlen politikusi „árulással” megmagyarázni. Černík pályája inkább azt mutatja, milyen gyorsan tudott átalakulni a reformmozgalom azon része,

amely a politikai túlélést és a rendszer stabilitását minden más célnál fontosabbnak kezdte tekinteni.

A hatalom még jutalmazta is azokat, akik az akcióban kitűntek. A rendőrség és a hadsereg egyes tagjai pénzt, kitüntetést vagy tárgyi jutalmat kaptak, a Népi Milícia számára pedig szeptemberben 400 ezer koronát utaltak át az állami tartalékból, hogy a legjobbnak ítélt résztvevőket jutalmazzák. Az intézkedésnek szimbolikus jelentősége is volt. Az új rendszer nem szégyenletes kényszerként akarta kezelni az augusztusi erőszakot, hanem olyan szolgálatként, amelyért elismerés jár.

Még fontosabb volt az, ami augusztus 22-én a törvényhozásban történt. Černík kormánya olyan rendkívüli jogszabályt terjesztett elő, amely a közrend védelmére hivatkozva rendkívül széles lehetőségeket adott a megtorlásra. A 99/1969. számú törvényerejű intézkedés később „gumibottörvényként” vagy „pendrektörvényként” vált ismertté, mert szinte jelképpé sűrítette azt a pillanatot, amikor a politikai visszarendeződés jogi rendszerré változott.

A rendelkezés lehetővé tette a közrend megzavarásával vádoltak gyorsított büntetését és a súlyos pénzbírságokat, megnövelte egyes politikai bűncselekmények büntetési tételeit, és jelentősen kiszélesítette a rendőrség mozgásterét. A gyanúsítottakat akár három hétig fogva

tarthatták, az eljárás egyes szakaszaiban az ügyvédi védelem lehetősége is szűkült. Különösen súlyos következménye lett annak, hogy a munkahelyi „bizalom elvesztése” ismét elbocsátási indokká válhatott, az egyetemeken pedig oktatókat lehetett eltávolítani és hallgatókat kizárni. Egy szervezet működését felfüggeszthették, végső esetben pedig teljesen feloszlathatták.

A törvény ezért messze többet jelentett annál, hogy az utcai zavargások résztvevőit keményebben büntethették. A rendőrségi intézkedés után a megtorlás beköltözhetett a gyárba, az egyetemre és a hivatalba is. Egy tüntetőnek többé nemcsak attól kellett tartania, hogy néhány napot fogdában tölt vagy pénzbírságot kap. Elveszíthette állását, tanulmányait és vele együtt az évtizedekre szóló szakmai életpályáját.

A történet egyik legsúlyosabb jelképe, hogy az intézkedés megszületésekor a Szövetségi Gyűlés elnöke még Alexander Dubček volt. A jogszabályt Ludvík Svoboda államfő, Oldřich Černík miniszterelnök és Dubček is aláírta. Az a politikus tehát, akinek nevét egy évvel korábban tankokra festették és akinek hazatérését milliók követelték, saját aláírásával került annak a jogi konstrukciónak a történetébe, amelyet rövidesen éppen az 1968-as örökség híveivel szemben használtak fel.

Ez nem változtatja Dubčeket egyik pillanatról a másikra Husákkal azonos szereplővé, de világossá teszi politikájának tragédiáját. 1968 augusztusa után hónapokon át azzal érvelt, hogy engedményekkel meg lehet őrizni valamennyit a reformokból, és minden nyílt társadalmi ellenállást azért próbált fékezni, mert félt az újabb szovjet beavatkozástól. 1969 augusztusára azonban már odáig jutott ez a logika, hogy a társadalom fékezésére létrehozott jogszabályt is elfogadta. Néhány nappal később ugyan tiltakozott a reformmozgalom elleni kampány ellen, de politikai ereje ekkor már csekély volt.

A jogszabály alkalmazása sem ment teljesen akadálytalanul. Szeptember végéig mintegy 730 ügy került bíróság elé a rendkívüli rendelkezés alapján, és közel felük nem végződött elmarasztalással. Bírák több esetben elégtelennek tartották az állambiztonság által beterjesztett bizonyítékokat. Még a normalizáció egyik kulcspillanatában is maradtak tehát olyan intézményi fékek és szakmai reflexek, amelyek akadályozták az államhatalom szándékainak automatikus végrehajtását.

Ez azonban már utóvédharc volt. Augusztus 25-én Brezsnyev telefonon gratulált Svobodának és Husáknak a helyzet kezeléséhez, néhány nappal később pedig Husák már nyilvánosan is közeledett ahhoz a szovjet értelmezéshez, amely szerint az 1968-as intervenció

akadályozta meg az ellenforradalmat. Az a vezető, aki 1968. augusztus 21-én még Dubček mellett állt, egy év alatt eljutott oda, hogy a megszállás utólagos politikai igazolását a saját hatalma megszilárdításának eszközévé tegye.

A magyar kisebbség számára is egyre szűkebb lett a mozgástér. 1968-ban a Csemadok és a magyar értelmiségi körök még új intézményekről, nyelvi jogokról, iskolákról, politikai képviseletről és a magyar fiatalok önálló szerveződéséről vitatkoztak. 1969 nyarán már sokkal inkább az vált kérdéssé, mit lehet ezekből megőrizni úgy, hogy maga a szervezet fennmaradjon. A következő hónapokban a kisebbségi közéletnek ugyanúgy meg kellett tanulnia a normalizáció új nyelvét, mint a társadalom többi részének: bizonyos kulturális eredményeket meg lehetett őrizni, ha cserébe a politikai lojalitás kérdése lezártnak számított.

1969. augusztus 21. ezért több szempontból is mélyebb cezúra volt, mint amilyenek a prágai tavasz történetéről szóló rövid összefoglalásokban látszik. Egy évvel korábban idegen hadseregek foglalták el az országot, de politikailag nem tudták engedelmességre kényszeríteni. Most a hazai állam bizonyította be, hogy képes megtenni azt, amihez az idegen hadsereg önmagában kevés volt: szétverni az utcai ellenállást, letartóztatni a tiltakozókat, és olyan jogi

környezetet teremteni, amelyben a következő demonstráció már az ember egész életpályáját veszélyeztethette.

Az 1968-as invázió pillanatában a társadalom sokkal egységesebb lett, mint előtte volt. Az 1969-es megtorlás pillanatára ugyanezt a társadalmat már sikerült csoportokra bontani: óvatosakra és radikálisokra, alkalmazkodókra és tiltakozókra, állásukat féltőkre és olyanokra, akik még hajlandók voltak mindent kockára tenni. Husák rendszere nem azért győzött, mert hirtelen többségi támogatást szerzett. Azért győzött, mert elérte, hogy az ellenséges többség egyre kisebb része vállalja a nyílt ellenállás árát.

Ez volt a normalizáció döntő áttörése. Az ország lakóinak gondolatait még nem változtatta meg, de viselkedésüket már szabályozni tudta.

Epilógus - Amikor eljött a csend

1969 őszén Csehszlovákiában nem következett be az ötvenes évek típusú terror. Nem indultak új Slánský-perek, nem jelentek meg tömegesen halálos ítéletek, és a prágai tavasz vezetőinek többségét sem hurcolták hosszú börtönövekre. Éppen ez teszi a normalizáció működését történelmileg különösen érdekessé: a rendszer úgy építette vissza a politikai engedelmességet, hogy közben elkerülte a nyílt tömegterror látványát.

A félelem ettől még valóságos volt, csak másképp működött. Egy egyetemi tanár attól tarthatott, hogy elveszíti tanszékét, egy újságíró attól, hogy többé nem publikálhat, egy gyárigazgató attól, hogy leváltják, egy hallgató attól, hogy kizárják, egy párttag pedig attól, hogy a tagsági könyvének megújításakor múltbeli mondatait veszik elő. A büntetés sok esetben nem a börtön volt, hanem az, hogy valakit lejjebb csúszttattak a társadalom lépcsőjén, és vele együtt családjának lehetőségei is beszűkültek.

Az egyetemeken 1969 őszén vált igazán láthatóvá, mit jelentett az augusztusi törvény. Jaromír Hrbek új cseh oktatási miniszter kemény támadást indított a reformpárti oktatók ellen. Amikor november 4-én prágai hallgatókkal

találkozott, több száz résztvevő fűttyel, közbekiabálásokkal és tapssal zavarta meg, elutasították az új, hatalomhoz kötődő diákszervezetet, és november 17-re tiltakozást követeltek. Egy évvel korábban ugyanazon a napon országos diáksztrájk kezdődhetett; most a 99-es törvény fenyegetése elég volt ahhoz, hogy ne ismétlődjék meg a nagy megmozdulás.

A különbség kevesebb mint tizenkét hónap alatt alakult ki. 1968 novemberében a hallgató tudta, hogy sztrájkja miatt kellemetlensége lehet, de azt is látta, hogy professzorok, szakszervezetek, újságírók és munkások állnak mellette. 1969 novemberében már tudta, hogy a tiltakozás kizárást, állásvesztést vagy büntetőeljárást indíthat el, miközben korábbi szövetségesei közül sokan maguk is védekezésre kényszerültek. Március 1970-ben, amikor prágai hallgatók egynapos órabojkottal akartak tiltakozni az elbocsátott oktatók mellett, a kezdeményezés lényegében visszhangtalan maradt.

A hatalom közben újra összeterelte a fiatalokat egy központilag ellenőrizhető szervezetbe. Az önálló diákszövetségek, ifjúsági kezdeményezések és az 1968-ban létrejött sokféle politikai-kulturális közösség helyét ismét egy felülről szervezett tömegmozgalomnak kellett elfoglalnia. A folyamatnak van egy alig ismert történelmi ironiája: 1969 novemberében a Szovjetunióból érkező

küldöttség tagjai között két olyan pártfunkcionárius is szerepelt, akik később egészen más összefüggésben váltak ismertté, Jegor Ligacsov és a sztavropoli pártapparátusból érkező Mihail Gorbacsov. Az 1980-as évek második felének szovjet reformvezetője ekkor még annak a rendszernek a képviselőjeként látogatott Csehszlovákiába, amely éppen az 1968-as reformok társadalmi maradványait számolta fel.

A pártvezetésben szeptemberben újabb határvonalat léptek át. Dubčeket kizárták az elnökségből, Smrkovskýt és más ismert reformereket tovább szorították kifelé, majd maga Dubček is elveszítette a Szövetségi Gyűlés elnöki tisztségét. Rövid időre törökországi nagykövet lett, 1970-ben azonban már a kommunista pártból is kizárták. A férfi, aki 1968 első nyolc hónapjában Európa egyik legismertebb politikusa volt, végül egy erdészeti vállalat tisztviselőjeként került távol a hatalomtól.

Hasonló sors várt a reformmozgalom sok más vezetőjére is, de a rendszer tudatosan kerülte, hogy nagy politikai mártírokat gyártson belőlük. A leghatékonyabb büntetés sokszor az eltűnés volt: valaki egyik hónapban még miniszter, szerkesztő, professzor vagy párttitkár volt, a következő évben pedig műszaki alkalmazottként, fordítóként, segédmunkásként vagy valamely távoli hivatal beosztottjaként dolgozott. A nyilvánosság megszűnt

körülötte, és ezzel együtt az a lehetőség is, hogy személyes története politikai eseménnyé váljon.

Husák szeptemberi politikai fordulatának egyik legfontosabb eleme a teljes párttagság átvizsgálása lett. Ennek szükségességét néhány hónappal korábban még maga is vitatta. A döntést sokáig hajlamosak voltak közvetlen moszkvai parancsként kezelni, de a később hozzáférhetővé vált források ennél árnyaltabb képet mutatnak: Moszkva a vezető apparátus megtisztítását követelte, a minden tagra kiterjedő tömeges felülvizsgálat mögött viszont jelentős hazai kezdeményezés is állt.

A módszer egyszerre volt bürokratikus és rendkívül személyes. A párttagoknak új tagsági könyvért kellett jelentkezniük, és bizottságok előtt kellett számot adniuk politikai magatartásukról. Mit gondoltak 1968 januárjáról? Hogyan értékelték az Akcióprogramot? Mi volt a véleményük a Kétezer szóról? Mit tettek augusztus 21-én? Hogyan ítélték meg a szovjet csapatok bevonulását? Egy évvel korábban ezek nyilvános politikai viták tárgyai voltak; most egy ember állását és társadalmi helyzetét eldöntő vizsgakérdésekké váltak.

A tisztogatás kezdetben meglepően rosszul működött a központ elvárásaihoz képest. 1970 márciusának végéig több mint 125 ezer megvizsgált párttag közül csak 1317-et távolítottak el, és sok helyi bizottság nyilvánvalóan

igyekezett megvédeni kollégáit. A központ ezt „liberális”, engedékeny magatartásnak minősítette, majd szigorúbb utasításokat adott. A járási szervezetek külön felhatalmazást kaptak arra, hogy reformpárti alapszervezeteket akár teljes egészükben feloszlassanak, és az ellenőrző bizottságokat megbízhatóbb munkásokkal, régi párttagokkal erősítsék meg.

A folyamat végére a párttagok körülbelül háromnegyede kapott új tagsági könyvet. A tisztogatást több mint hetvenezer ellenőrző bizottság végezte, amelyekben összesen több mint 235 ezer párttag vett részt. A szám önmagában sokat elmond a normalizáció társadalmi mechanizmusáról: ekkora műveletet néhány moszkvai tanácsadó, néhány prágai vezető és az állambiztonság nem tudott volna végrehajtani. Emberek százezreinek kellett részt venniük abban, hogy más emberekről kimondják: maradhatnak-e.

Ez az egész korszak egyik legfontosabb tanulsága. A normalizáció felülről indult és szovjet katonai fölény nélkül elképzelhetetlen lett volna, de végrehajtása társadalmi mélységben történt. Minden szerkesztőségben kellett valaki, aki vállalta a betiltott kolléga helyét, minden egyetemen valaki, aki részt vett a „revizionisták” eltávolításában, minden pártszervezetben bizottságok, amelyek kérdeztek és ítélték. A rendszer erejét az adta,

hogy a politikai alkalmazkodást apró személyes döntések millióira tudta lebontani.

A magyar kisebbség számára a következő évek szintén ezt a kompromisszumot hozták. A föderáció formálisan fennmaradt, és a magyar kulturális élet sem tért vissza teljes egészében az ötvenes évek világába. Ugyanakkor 1968 legmerészebb elképzelései – az önállóbb kisebbségi érdekképviselés, a politikai pluralizmushoz közelítő szerveződés, a magyar ifjúság autonómiája – eltűntek a nyilvános politikából. A Csemadok tovább működhetett, de a működés ára a normalizáció politikai kereteinek elfogadása lett.

1970 augusztusában pedig megérkezett az a pillanat, amely talán minden statisztikánál jobban mutatja az előző év eredményét. A megszállás második évfordulóján már nem volt az 1969-eshez hasonló országos bojkott, alig fordultak elő munkabeszüntetések, és csak elszigetelten jelentek meg fekete ruhák vagy falra írt tiltakozó mondatok. Egyes járási pártbizottságok és üzemi aktivisták már olyan ünnepségeket ajánlottak, amelyeken a Szovjetuniónak köszönték volna meg Csehszlovákia 1968-as „második felszabadítását”.

Két év telt el a tankok bevonulása óta. A csehszlovák társadalom döntő többsége aligha hitte el hirtelen, hogy az országot 1968-ban meg kellett menteni az

ellenforradalomtól. A rendszer ennél kevesebbet követelt: azt, hogy ne mondják ki nyilvánosan az ellenkezőjét, ne szervezzenek érte sztrájkot, ne alapítsanak hozzá egyesületet, ne írják meg az újságban, és ne tanítsák az egyetemen.

A normalizáció győzelme ezért elsősorban a csend győzelme volt. Az ember továbbra is gondolhatta, hogy az invázió megszállás volt, Dubčeket igazságtalanul távolították el, Palach áldozata megrázó, vagy hogy 1968 tavasza életének legszabadabb időszaka volt. Ha ezeket a gondolatokat megtartotta magának, rendszerint együtt lehetett élni a rendszerrel. Ha közösségi cselekvéssé változtatta őket, már a saját és családja társadalmi biztonságát kockáztatta.

Ez a berendezkedés sokkal tartósabbnak bizonyult, mint az ötvenes évek terrorja. Nem követelt állandó lelkesedést, és idővel még a kommunista ideológiába vetett mély hitet sem. Megelégedett a politikai engedelmességgel, miközben cserébe kiszámítható munkát, fokozatosan javuló fogyasztást, hétvégi házat, autót, nyaralást és viszonylagos magánéleti békét kínált azoknak, akik elfogadták a határokat. A rendszer és társadalom között így kialakuló hallgatólagos kompromisszum azonban nem törölte el 1968 emlékét, csak kivonta a nyilvánosságból.

A prágai tavasz ezért nem ért véget egyetlen napon. Nem ért véget 1968. augusztus 21-én, amikor a tankok átlépték a határt. Nem ért véget augusztus 27-én sem, amikor a moszkvai tárgyalások résztvevői hazatértek. Élt tovább az októberi tüntetésekben, a novemberi diáksztrájkban, a munkástanácsokban, Palach lángjában, a márciusi jégkorongünneplésben és végül az 1969. augusztusi barikádokban.

A katonai vereség és a politikai vereség között majdnem egy év telt el. Ez a különbség azért fontos, mert megmutatja: a szovjet hadsereg képes volt elfoglalni Csehszlovákiát, de az ország társadalmát önmagában nem tudta normalizálni. Ehhez szükség volt a reformerek meghátrálására, a vezetés belső átalakulására, a társadalmi szervezetek feldarabolására, az újságírók elhallgattatására, a munkások és diákok szövetségének szétesésére, az állás és tanulás elvesztésének fenyegetésére, végül pedig arra, hogy 1969 augusztusában már csehszlovák rendőrök, katonák és milicisták álljanak szemben a csehszlovák tüntetőkkel.

Mégsem sikerült mindent eltörölni. Akik 1968-ban néhány hónapra megtapasztalták, milyen az, amikor az újságban valódi vita folyik, a politikusnak válaszolnia kell a kérdésekre, az egyetemisták szervezkedhetnek, a munkások beleszólást követelhetnek gyáruk irányításába,

a szlovákok föderációról, a magyarok saját jogaikról beszélhetnek, azok már tudták, hogy a fennálló rendszer nem az egyetlen elképzelhető valóság. Ezt a tapasztalatot lehetett elhallgattatni, de visszacsinálni nem.

Húsz évvel később, 1989 novemberében ismét megteltek a prágai terek. Más nemzedék, más nemzetközi helyzet és más politikai program állt mögöttük, de 1968 emléke ott volt a háttérben. Alexander Dubček újra megjelent az erkélyen, és az a tömeg ünnepelte, amelynek jelentős része már gyerek volt a prágai tavasz idején. A történelmi irónia ekkor vált teljessé: az a rendszer, amely 1969-ben megtanulta, hogyan lehet egy társadalmat lassan elhallgattatni, végül egy olyan pillanatban omlott össze, amikor az emberek egyszerre döntöttek úgy, hogy többé nem hallgatnak.

A prágai tavasz vereséget szenvedett, de nem vált értelmetlenné. Megmutatta egy autoriter rendszer belső reformjának lehetőségeit és korlátait, a kisállami szuverenitás határait a szovjet blokkban, az erőszakmentes társadalmi ellenállás rendkívüli erejét és egyben törékenységét. Talán a legfontosabb tanulsága mégis az, hogy egy politikai szabadságkísérlet valódi végét nem feltétlenül az a pillanat jelenti, amikor megérkeznek a tankok. Néha csak akkor ér véget, amikor már senki nem mer kiállni eléjük.

Függelék

Részletes kronológia, 1967-1970

1967. június 27-29. – A Csehszlovák Írószövetség IV. kongresszusa. A tanácskozáson Ludvík Vaculík, Milan Kundera, Pavel Kohout, A. J. Liehm és más írók nyíltan bírálják a politikai rendszer dogmatizmusát, a cenzúrát és az értelmiség ellenőrzését. A pártvezetés fegyelmi intézkedésekkel válaszol, de a konfliktus már jelzi, hogy a kulturális liberalizálódást nem lehet a korábbi módszerekkel könnyen visszaszorítani.

1967. ősz – Novotný politikai helyzete gyorsan romlik. A gazdasági problémák, a szlovák elégedetlenség, az értelmiségi konfliktus és a pártvezetésen belüli személyi harc egyre inkább összekapcsolódik. Alexander Dubček még nem demokratikus mozgalom vezetőjeként, hanem a Novotnýval szembeni pártellenzék egyik fontos szlovák szereplőjeként kerül előtérbe.

1967. október 31. – Strahovi diáktüntetés Prágában. A kollégiumok rendszeres áramkimaradásai miatt utcára vonuló hallgatókat a rendőrség erőszakkal oszlatja fel. Az eredetileg hétköznapi ügyből politikai botrány lesz, mert a fiatalok saját tapasztalatukon keresztül érzékelik a hatalom rendőri reflexeit.

1967. december – Brezsnyev Prágában tájékozódik a párt belső konfliktusáról. A szovjet vezető nem vállalja

Novotný személyes megmentését, és híresen homályos állásfoglalással lényegében a csehszlovák vezetésre hagyja a személyi vita rendezését. Moszkva ekkor még nem érzékeli, milyen messzire vezet majd a változás.

1968. január 5. – Alexander Dubček lesz a Csehszlovák Kommunista Párt első titkára. Antonín Novotný egyelőre megtartja az államfői tisztséget, így a vezetőváltás kezdetben korlátozott pártbeli személycserének látszik. A következő hetekben azonban a sajtó és a politikai nyilvánosság gyorsabban változik, mint maga a pártapparátus.

1968. február – A cenzúra gyakorlati ereje gyorsan gyengül. A szerkesztőségek egyre kevésbé várnak előzetes engedélyre, a rádióban és televízióban valódi politikai viták jelennek meg, és nyilvánosan előkerülnek az ötvenes évek törvénysértései. Eduard Goldstücker február 4-i televíziós szereplése az új nyilvánosság egyik emlékezetes eseménye.

1968. február vége – Jan Šejna tábornok Nyugatra menekül. Az ügy súlyosan kompromittálja Novotný környezetét, és újabb találgatásokat indít el arról, próbált-e a régi vezetés katonai vagy biztonsági eszközökkel politikai fordulatot előkészíteni. Az ilyen összeesküvés-elméletek egy részét a későbbi kutatás nem igazolta, politikai hatásuk azonban jelentős volt.

1968. március 15. - Leváltják Josef Kudrna belügyminisztert. A parlament rendkívüli bizalmatlansági fellépése után a Novotnýhoz kötődő miniszter távozik. Az állambiztonság vezetése átmenetileg bizonytalanná válik, miközben a sajtó egyre nyíltabban vizsgálja az StB korábbi tevékenységét.

1968. március 22. - Novotný lemond a köztársasági elnöki tisztségről. Ezzel megszűnik az a kettős hatalmi helyzet, amely január óta fennállt. A régi rendszer legfontosabb személyi szimbóluma eltűnik a politikai vezetésből.

1968. március 23. - Drezdai találkozó. A Szovjetunió, az NDK, Lengyelország, Magyarország, Bulgária és Csehszlovákia vezetői tárgyalnak, és Ulbricht, illetve Gomulka különösen erős aggodalmának ad hangot a prágai fejlemények miatt. A találkozó jelzi, hogy a csehszlovák reformok már nem számítanak kizárólag belpolitikai ügynek.

1968. március 30. - Ludvík Svobodát köztársasági elnökké választják. A második világháborús tábornok nagy tekintéllyel és erős szovjet kapcsolatokkal rendelkezik. Személye kezdetben olyan kompromisszumnak látszik, amely egyszerre elfogadható a reformközvélemény és Moszkva számára.

1968. március 31. – Megalakul a K-231. Az egykori politikai foglyokat tömörítő szervezet nevét az 1948-as, államellenes bűncselekményekről szóló 231. számú törvényről kapja. Megjelenése azt jelenti, hogy a sztálinista megtorlások áldozatai többé nem kizárólag egyéni rehabilitációt, hanem szervezett érdekképviselőt követelnek.

1968. április 5. – Elfogadják a kommunista párt Akcióprogramját. A dokumentum a párt vezető szerepének fenntartása mellett valódi politikai és gazdasági reformokat, szélesebb polgári jogokat, rehabilitációt, föderalizációt és nagyobb társadalmi önállóságot ígér. Ugyanezen a napon létrejön a pártonkívüliek politikai szerepét megfogalmazó KAN is.

1968. április 8. – Megalakul Oldřich Černík új kormánya. Josef Pavel belügyminiszterként rögtön hozzálát az állambiztonság reformjához, Ota Šik pedig miniszterelnök-helyettesként a gazdasági átalakítás egyik fő szereplője lesz. Gustáv Husák ugyancsak miniszterelnök-helyettesként főként a föderáció előkészítésében kap meghatározó feladatot.

1968. április-május – A társadalmi önszerveződés hónapjai. Politikai klubok, új egyesületek, újjáéledő társadalmi szervezetek és munkástanácsok tervei jelennek meg. A reformvezetés fokozatosan szembesül azzal, hogy a

társadalom jóval gyorsabban és messzebbre halad, mint amit az Akcióprogram készítői eredetileg terveztek.

1968. május 1. – A prágai május elseje spontán politikai ünneppé válik. A felvonuláson önálló társadalmi csoportok, korábbi politikai foglyok, cserkészek és más újra megjelenő közösségek vesznek részt. Dubček rendkívüli népszerűsége látványosan megmutatkozik, miközben Moszkvában ugyanezt a tömegmozgalmat a párt ellenőrzésének gyengüléseként értelmezik.

1968. május 4–5. – Újabb moszkvai tárgyalás. Brezsnyev és társai a sajtó, a politikai klubok és az állambiztonság helyzetét bírálják, Dubček pedig ismét biztosítja őket arról, hogy Csehszlovákia a szocialista rendszerben és a Varsói Szerződésben marad. A két fél ekkorra már alapvetően eltérően értelmezi ugyanazokat a belpolitikai folyamatokat.

1968. május 8. – Ötpárti tanácskozás Moszkvában Csehszlovákia nélkül. A későbbi beavatkozó államok vezetői megvitatják a prágai helyzetet, miközben Románia sem vesz részt a találkozón. Mlynář későbbi emlékei szerint ezekben a hetekben kerül a katonai intervenció a szovjet vezetés által ténylegesen mérlegelt lehetőségek közé, de még végső megoldásként.

1968. május 12. – Josef Pavel visszavonja az StB számos belső megfigyelési utasítását. A politikai rendőrséget alapvetően külső hírszerzési és kémelhárítási feladatokra akarja korlátozni. A március végén még több ezer embert érintő aktív belső megfigyelések jelentős része néhány hét alatt megszűnik.

1968. május 29.–június 1. – A párt Központi Bizottságának plénuma. Szeptember 9-re összehívják a rendkívüli XIV. pártkongresszust, amely várhatóan mély személyi átalakulást hozna. A konzervatív apparátus számára ettől kezdve konkrét időpontja van annak, amikor elveszítheti pozícióinak jelentős részét.

1968. május 30. – Szovjet előőrsök lépik át a csehszlovák határt a készülő Šumava-hadgyakorlat előkészítésére. A külföldi csapatok száma később mintegy huszonnégyezerre nő, közülük körülbelül tizenhatezren szovjet katonák. A hadgyakorlat katonai feladata mellett egyértelmű politikai nyomásgyakorló funkciót is kap.

1968. június 20. – Hivatalosan megkezdődik a Šumava-hadgyakorlat. A szovjet parancsnokság több fontos információt visszatart a csehszlovák hadvezetéstől, a csapatok kivonása pedig a gyakorlat hivatalos lezárása után is elhúzódik. Ez tovább erősíti a csehszlovák közvéleményben a külső fenyegetettség érzését.

1968. június 27. – Megjelenik Ludvík Vaculík Kétezer szó című kiáltványa. A dokumentum arra ösztönzi az állampolgárokat, hogy alulról is védjék meg a reformfolyamatot, és gyakoroljanak nyomást a régi apparátus embereinek eltávolítására. Moszkvában a szöveget hamarosan az „ellenforradalom” politikai programjaként kezelik, bár tartalma a szocialista reform keretein belül marad.

1968. június 30. – Hivatalosan véget ér a Šumava-hadgyakorlat. A szovjet erők egy része azonban nem hagyja el rögtön Csehszlovákiát. A csapatkivonás késlekedése nyílt politikai kérdéssé válik.

1968. július 14-15. – Varsói tanácskozás Csehszlovákia nélkül. A Szovjetunió, Lengyelország, az NDK, Magyarország és Bulgária vezetői közös levelet fogadnak el a csehszlovák vezetéshez. A dokumentum szerint a szocializmus megvédése nem kizárólag egyetlen ország belügye, hanem a szocialista államok közös felelőssége.

1968. július 19. – A csehszlovák Központi Bizottság megtárgyalja a varsói levelet. A külső nyomás a várt belső szétesés helyett erősíti Dubček és a reformvezetés támogatását. Az országban pártszervezetek és munkahelyi közösségek tömegesen állnak ki a saját politikai út folytatása mellett.

1968. július 29.-augusztus 1. - Ágcsernyői tárgyalások. A szovjet Politikai Bizottság és a csehszlovák párt Elnöksége példátlanul széles körű közvetlen tárgyalást folytat a határállomáson. Hosszú és időnként rendkívül éles konfliktus után szóbeli kompromisszum születik, amelynek tartalmát a két fél később eltérően értelmezi.

1968. augusztus 3. - Pozsonyi konferencia. Hat kommunista párt közös nyilatkozatot ír alá, amely egyszerre ismeri el az egyes országok saját szocialista útjának lehetőségét és a szocialista rendszer közös védelmének kötelezettségét. Prágában a találkozót széles körben a válság békés lezárásaként értékelik.

1968. augusztus 17. - Kádár János utolsó találkozója Dubčekkel a beavatkozás előtt. Komáromban a magyar vezető ismét arra figyelmezteti a csehszlovák első titkárt, hogy végre kell hajtani az ágcsernyői vállalásokat. Ugyanezekben a napokban Moszkvában már a katonai intervenció végső döntése születik meg.

1968. augusztus 18. - A beavatkozó öt ország vezetőinek titkos tanácskozása. A szovjet döntést közlik vagy véglegesítik a lengyel, keletnémet, magyar és bolgár vezetőkkel. Románia nem vesz részt a katonai akcióban.

1968. augusztus 20., este - Összeül a csehszlovák párt Elnöksége. Az Indra-Kolder-csoport belső politikai

hatalomátvételi terve nem tudja megszerezni a szükséges többséget. Miközben Prágában még folyik az ülés, a Varsói Szerződés erői megkezdik a Duna-hadműveletet.

1968. augusztus 20-21. éjszakája - A megszálló csapatok átlépik Csehszlovákia határait. A csehszlovák hadsereg parancsot kap arra, hogy maradjon laktanyáiban és ne tanúsítson fegyveres ellenállást. A stratégiai repülőtereket, közlekedési csomópontokat, párt- és állami épületeket gyorsan elfoglalják.

1968. augusztus 21., hajnal - A párt Elnöksége 7:4 arányban elítéli a bevonulást. A nyilatkozat kimondja, hogy a csapatok a törvényes csehszlovák állami szervek tudta és beleegyezése nélkül érkeztek. Ezzel az intervenció eredeti politikai terve, amely belső „segítségkérésre” kívánta alapozni az akciót, már az első órákban súlyos vereséget szenved.

1968. augusztus 21. - Országos civil ellenállás bontakozik ki. Prágában, Liberecben, Brnóban, Pozsonyban, Kassán és más városokban tömegek vitatkoznak a katonákkal, útjelző táblákat távolítanak el, röplapokat és illegális újságokat készítenek, a rádió pedig tartalékadókról folytatja műsorát. Az első nap halálos áldozatokat is követel, miközben szervezett csehszlovák fegyveres ellenállás nem alakul ki.

1968. augusztus 21., reggel – Elhurcolják Dubčeket és több reformvezetőt. Dubček, Smrkovský, Kriegel, Špaček és Simon szovjet, illetve velük együttműködő csehszlovák biztonsági erők őrizetébe kerül, Černíkot ugyancsak fogva tartják. Az eredeti terv szerint leváltásukat csehszlovák politikai szerveknek kellett volna végrehajtaniuk; letartóztatásuk a belső puccs kudarcának következménye.

1968. augusztus 22. – Összeül a rendkívüli XIV. pártkongresszus Vysočanyban. A küldöttek elítélik az inváziót, megerősítik Dubček pozícióját és új reformpárti Központi Bizottságot választanak. A szlovák küldöttek alacsony részvétele később lehetőséget ad a kongresszus legitimitásának megkérdőjelezésére.

1968. augusztus 23. – Egyórás országos általános sztrájk. A szakszervezetek szervezésében az ország jelentős része egy időre leáll, miközben az alapvető termelést és ellátást továbbra is fenntartják. Ugyanezen a napon Svoboda Moszkvába utazik, és ragaszkodik Dubček, Černík és a többi vezető bevonásához a tárgyalásokba.

1968. augusztus 23-26. – Moszkvai tárgyalások. A korábban fogolyként kezelt reformvezetők ismét tárgyalópartnerre válnak, mert a szovjetek nem tudnak elfogadható kollaboráns kormányt létrehozni. Rendkívül erős nyomás alatt kidolgozzák a moszkvai jegyzőkönyvet.

1968. augusztus 26. – Aláírják a moszkvai jegyzőkönyvet. A dokumentumot František Kriegel kivételével valamennyi csehszlovák tárgyaló aláírja. A megállapodás nem igazolja nyíltan az inváziót, de előírja a média ellenőrzését, a politikai szervezetek korlátozását, személyi változásokat és a vysočanyi kongresszus eredményeinek felszámolását.

1968. augusztus 27. – A csehszlovák delegáció hazatér Moszkvából. Dubček rádióbeszédben kéri a társadalmat a nyugalomra, miközben hangján hallható a tárgyalások és fogság okozta megterhelés. A lakosság jelentős része még egyszer bizalmat ad neki abban a reményben, hogy az engedmények révén megmenthető a reformok egy része és elérhető a csapatok kivonása.

1968. augusztus 30. – Létrejön az új Sajtó- és Tájékoztatási Hivatal. A reformvezetés maga kezdi végrehajtani a moszkvai jegyzőkönyv médiára vonatkozó követelményeit. Az újságírók jelentős része eleinte átmeneti, néhány hónapos korlátozásként fogadja el az új rendszert.

1968. szeptember 13. – Törvényi szintre emelik a sajtó és a közéleti szabadság több korlátozását. Lehetővé válik politikai szervezetek korlátozása, a gyűlések szigorúbb ellenőrzése és a média felügyelete. A prágai tavasz visszaszorítása tehát már Dubček első titkársága alatt

intézményesülni kezd.

1968. október 16. – Aláírják a szovjet csapatok „ideiglenes” állomásoztatásáról szóló szerződést. Az eredeti inváziós haderő jelentős része távozhat, de mintegy öt szovjet hadosztály tartós jelenléte jogi alapot kap. A szerződés nem tartalmaz végső kivonulási időpontot.

1968. október 18. – A parlament ratifikálja az állomásoztatási szerződést. Négy képviselő szavaz ellene, köztük František Kriegel. A többség még abban reménykedik, hogy a megállapodás a teljes csapatkivonás első állomása lehet.

1968. október 27. – Elfogadják a föderációról és a nemzetiségek jogairól szóló alkotmánytörvényeket. Az új államszerkezet 1969. január 1-jével létrehozza a Cseh és a Szlovák Szocialista Köztársaságot. A magyar kisebbség anyanyelvű oktatáshoz, nyelvhasználatához, kulturális szerveződéshez, sajtóhoz és politikai képviselethez való jogai is alkotmányos elismerést kapnak, de a korábban követelt kisebbségi önjelöltetés nem valósul meg.

1968. október 28. – Tömeges megemlékezések Csehszlovákia megalakulásának ötvenedik évfordulóján. Prágában a rendőrség gumibottal oszlat tömeget a Nemzeti Színház környékén. A tüntetők az egy évvel korábbi strahovi rendőri fellépésre emlékeztetik Dubčeket

és Svobodát.

1968. november 7. – Súlyos utcai összecsapások Prágában. Szovjet zászlókat égetnek, barikádok épülnek, a rendőrség vízágyút és könnygázt használ, több mint száz embert őrizetbe vesznek. A pártvezetésben egyre erősebbé válik az a vélemény, hogy a „rend” fenntartásához keményebb hazai fellépésre van szükség.

1968. november 14-17. – A kommunista párt novemberi plénuma. Elhalasztják a rendkívüli pártkongresszust, és a párt vezető szerepét a tavaszinál hagyományosabb értelemben kezdik újrafogalmazni. A döntések csalódást okoznak a reformpárti közvéleményben és közvetlenül hozzájárulnak a következő napok diáksztrájkjához.

1968. november 18-21. – Országos egyetemi ülősztrájk. A hallgatók Tíz pont című programjukban az Akcióprogram végrehajtását, a cenzúra hat hónapon belüli megszüntetését, a gyülekezési és egyesülési jogot, munkástanácsokat és nyílt politikai életet követelnek. Több száz szakszervezeti bizottság és számos értelmiségi szervezet fejezi ki velük szolidaritását.

1968. december – Kieleződik a Smrkovský-válság. A szlovák-cseh tisztségmegosztásra hivatkozva megkezdődik Josef Smrkovský eltávolítása a parlament éléről, miközben Moszkva is egyértelműen ellenzi tisztségben maradását. A

mintegy egymillió tagú KOVO fémipari szakszervezet akár általános sztrájkot is kilátásba helyez támogatására.

1969. január 1. – Hatályba lép a csehszlovák föderáció. A közös állam ettől kezdve cseh és szlovák tagköztársaságra épül. A föderáció a prágai tavasz egyik tartós intézményi öröksége lesz még akkor is, amikor politikai szabadságának más elemeit felszámolják.

1969. január 7. – Smrkovský elfogadja visszaszorítását. Lemond arról, hogy ő vezesse az új Szövetségi Gyűlést, és arra kéri a munkásokat, hogy ne kezdjenek sztrájkba személyéért. Az eset fontos precedenst teremt: a társadalmi támogatással rendelkező reformvezetőt maga a reformvezetés segít békésen eltávolítani.

1969. január 9–10. – A munkástanácsok országos koordinációról tanácskoznak Plzeňben. Ekkorra mintegy százhusz vállalatnál működnek tanácsok, közel kilencszázezer dolgozót lefedve. A társadalmi önszerveződés tehát hónapokkal az invázió után is jelentős marad.

1969. január 16. – Jan Palach felgyújtja magát a Vencel téren. Tiltakozásának középpontjában a cenzúra és a társadalom passzivitása áll, valamint a szovjetbarát Zprávy terjesztésének megszüntetését követeli. Három nappal később belehal sérüléseibe.

1969. január 20-25. – Palach gyásza országos politikai eseménnyé válik. Megemlékező menet és hatalmas temetés követi egymást Prágában, a diákok pedig képesek saját erőből megszervezni és fegyelmezetten lebonyolítani a tömegrendezvényeket. Rövid időre újra megjelenik az augusztusi társadalmi egység emléke.

1969. február 25. – Jan Zajíc önégetése. A tizennyolc éves diák Palach példáját követi, de a hatalom már megakadályozza, hogy újabb prágai tömegtemetés alakuljon ki. A sajtó korlátozása miatt tettének politikai hatása jóval kisebb marad.

1969. március – A szakszervezetek országos kongresszusa. A mozgalom továbbra is jelentős önállóságot mutat, reformpárti vezetést választ, és ragaszkodik ahhoz, hogy a párt vezető szerepe csak a reformpolitika folytatásával igazolható. A normalizáció tehát még ekkor sem ellenőrzi teljesen a munkásság szervezeteit.

1969. március 21. – Csehszlovákia legyőzi a Szovjetuniót a jégkorong-világbajnokságon. Az országban spontán ünneplés kezdődik, amely gyorsan politikai tartalmat kap. A vezetés már előre tart attól, mi történhet az egy héttel későbbi visszavágó után.

1969. március 28. – Második csehszlovák győzelem a szovjet jégkorong-válogatott felett. Hatvankilenc városban mintegy félmillió ember ünnepel, több helyen szovjetellenes tüntetések alakulnak ki. Prágában feldúlják az Aeroflot irodáját; a provokáció lehetősége felmerül, de egyértelmű bizonyíték nem áll rendelkezésre.

1969. március 31.-április eleje – Rendkívüli szovjet nyomás Prágára. Grecko marsall és Szemjonov külügyminiszter-helyettes személyesen érkezik Csehszlovákiába, és újabb katonai erők bevetését helyezi kilátásba. A követelések egyre nyíltabban Dubček leváltására irányulnak.

1969. április 3. – Dubček utolsó televíziós beszéde első titkárként. A társadalmat nyugalomra és fegyelemre kéri, és arra figyelmeztet, hogy újabb zavargások szovjet beavatkozást idézhetnek elő. A felhívás sikeresen demobilizálja híveit, de ezzel saját politikai védőhálóját is tovább gyengíti.

1969. április 17. – Gustáv Husák váltja Dubčeket a párt élén. A Központi Bizottság 156 igen, 22 nem és 4 tartózkodás mellett választja első titkárrá. A vezetőváltást sokan még nem a reformok végleges felszámolásaként, hanem a szovjetek számára is elfogadható stabilizáció kezdeteként értelmezik.

1969. május-június – Gyorsul a pártapparátus személyi átalakítása. Husák egyelőre nem hirdet teljes párttisztogatást, hanem a vezető regionális és járási posztokon kezdi lecserélni a reformereket. A sajtó egyre erősebben alkalmazkodik, miközben a társadalmi szervezetek közötti korábbi szolidaritás gyengül.

1969. június 20. – Betiltják a cseh és morva egyetemisták önálló szervezetét. A diákok munkásszolidaritást kérnek, és néhány ČKD-üzemben rövid munkabeszüntetések történnek. Országos sztrájk azonban már nem alakul ki, ami fontos jele a munkás-diák politikai szövetség szétesésének.

1969. július – A belső jelentések növekvő hallgatói passzivitást rögzítenek. A fiatalok jelentős része továbbra is elutasítja a megszállást és Husák politikáját, de egyre kevesebben hajlandók kockáztatni tanulmányaikat vagy jövőjüket olyan akcióért, amelynek sikerében már nem hisznek. A normalizáció egyik legfontosabb eredménye így ideológiai meggyőzés nélkül kezd kialakulni.

1969. augusztus 19-20. – Megkezdődnek az évfordulós tüntetések. Prágában több ezren vonulnak utcára, a rendőrség vízágyúval és páncélozott járművekkel lép fel. A kormány ekkor már előre kidolgozott országos biztonsági terv szerint cselekszik.

1969. augusztus 21. – Az invázió első évfordulója. Prágában, Brnóban és más városokban tömegtüntetések zajlanak, miközben az állam rendőröket, katonákat és a Népi Milícia tízezreit veti be. František Kohout, Vladimír Kruba, Bohumil Siřínek, Danuše Muzikářová és Stanislav Valehrach az erőszak halálos áldozatai közé kerül.

1969. augusztus 24-ig – 2478 embert tartóztatnak le. Prágában 1538 embert vesznek őrizetbe, közöttük 919 fiatal fizikai dolgozót. Az adatok megmutatják, hogy a tiltakozás messze nem kizárólag egyetemisták és értelmiségiek mozgalma volt.

1969. augusztus 22. – Hatályba lép a 99/1969. számú rendkívüli intézkedés. A később „gumibottörvényként” emlegetett rendelkezés megkönnyíti az őrizetbe vételt és büntetést, valamint lehetővé teszi munkahelyi elbocsátások, egyetemi kizárások és szervezeti megtorlások alkalmazását. A dokumentumot Svoboda, Černík és a Szövetségi Gyűlés elnökeként még hivatalban lévő Dubček is aláírja.

1969. szeptember – Husák politikai irányvonala látványosan keményedik. Dubček kikerül a párt legfelső vezetéséből, és megkezdődik a reformerek következetesebb eltávolítása. A párt történetéről szóló hivatalos értelmezés fokozatosan közelít ahhoz a tézishoz, hogy 1968-ban ellenforradalmi veszély fenyegetett.

1969. ősz - Felgyorsul az egyetemek és kulturális intézmények megtisztítása. Az augusztusi rendkívüli jogszabály lehetővé teszi a reformpárti oktatók eltávolítását és a hallgatói aktivitás büntetését. Az 1968 novemberében még országos sztrájkra képes egyetemi mozgalom már nem tud hasonló erejű fellépést szervezni.

1969. november 17. - A diákság már nem képes megismételni az előző évi sztrájkot. A politikailag aktív hallgatók tiltakozó kezdeményezései korlátozottak maradnak, miközben az egyetemeken megindul az intézményes személyzeti visszarendeződés. Az állam elérte, hogy a tiltakozás személyes ára már jóval nagyobb legyen látszódnak, mint sikerének esélye.

1970 eleje - Megkezdődik a kommunista párttagság átfogó felülvizsgálata. A tagoknak bizottságok előtt kell beszámolniuk 1968-as magatartásukról és az invázió megítéléséről. A tisztogatás során már nem kizárólag a vezető politikusok sorsa dől el, hanem százezrek munkahelyi és társadalmi jövője.

1970 tavasza - Az egyetemi és munkahelyi ellenállás szétesik. Márciusi hallgatói tiltakozási kezdeményezések alig találnak támogatásra, és a reformpárti oktatók elbocsátását sem követi országos szolidaritási mozgalom. A társadalom politikai véleménye nem feltétlenül változott meg, a szervezett nyílt fellépés lehetősége azonban

drasztikusan beszűkült.

1970. augusztus 21. – A megszállás második évfordulója már csak elszigetelt tiltakozásokat hoz. Nem ismétlődnek meg az előző évi tömegtüntetések, és a munkahelyi bojkott is minimális marad. A normalizáció ezzel eléri egyik legfontosabb célját: az 1968-as közös politikai emlékezet tovább él, de többé nem képes országos cselekvéssé szerveződni.

A főbb szereplők

Alexander Dubček (1921-1992) – Szlovák kommunista politikus, 1968. január 5-től a Csehszlovák Kommunista Párt első titkára, a prágai tavasz legismertebb alakja. Reformszocialista elképzelése a párt vezető szerepének megtartását kívánta összeegyeztetni a sajtószabadsággal, a jogállamiság erősítésével, gazdasági reformokkal és jóval szabadabb társadalmi élettel. A megszállás után engedményekkel próbálta megmenteni a reformokat és elérni a szovjet csapatok kivonását; e politika fokozatosan saját társadalmi támogatásának demobilizálásához is hozzájárult. 1969. április 17-én Husák váltotta fel a párt élén, később a Szövetségi Gyűlés elnöke, majd rövid ideig törökországi nagykövet lett, 1970-ben pedig kizárták a pártból.

Gustáv Husák (1913-1991) – Szlovák kommunista politikus, akinek életútja a korszak számos ellentmondását magában hordozta. Az ötvenes években „szlovák burzsoá nacionalistaként” bebörtönözték, rehabilitálása után visszatért a közéletbe, 1968-ban a föderáció egyik legfontosabb támogatója volt, és az augusztusi megszállás előkészítésében nem vett részt. 1969. április 17-én került a párt élére, kezdetben több reformer támogatásával, akik egy Moszkva által elfogadható, de részleges reformokat megőrző „csehszlovák Kádárt” láttak benne. Politikája

azonban fokozatosan a normalizáció, a személyi tisztogatások és az 1968-as reformörökség felszámolásának központi eszközévé vált.

Ludvík Svoboda (1895–1979) – Hivatásos katona, a második világháborúban a Szovjetunió oldalán harcoló csehszlovák alakulatok parancsnoka, 1968 márciusától köztársasági elnök. Tekintélye és szovjet kapcsolatai miatt a reformerek és Moszkva számára egyaránt elfogadható személynek tűnt. Augusztusban nem volt hajlandó legitimálni az Indra-féle kollaboráns kormányt, és ragaszkodott Dubčekék bevonásához a moszkvai tárgyalásokba, később viszont egyre inkább a rendet és a Moszkvával kötött kompromisszumot helyezte előtérbe.

Oldřich Černík (1921–1994) – 1968 áprilisától miniszterelnök, a reformvezetés egyik központi alakja. Augusztusban a szovjetek őrizetbe vették, majd részt vett a moszkvai tárgyalásokon. A megszállás után egyre inkább a „realista” kompromisszumpolitika képviselőjévé vált, 1969 augusztusában pedig már az évfordulós tüntetések elleni állami biztonsági művelet egyik irányítója volt.

Josef Smrkovský (1911–1974) – Régi kommunista, az antifasiszta ellenállás résztvevője, majd az ötvenes évek politikai pereinek egyik áldozata. 1968-ban a prágai tavasz egyik legnépszerűbb vezetője és a Nemzetgyűlés elnöke lett, különösen erős munkáskapcsolatokkal. 1968 végén

Moszkva és Husák nyomására fokozatosan kiszorították a legfelső vezetésből; eltávolítása megmutatta, hogy a társadalmi támogatással rendelkező reformerek egyenként is félreállíthatók.

František Kriegel (1908–1979) – Orvos, spanyol polgárháborús önkéntes, reformkommunista politikus és 1968-ban a Nemzeti Front elnöke. A moszkvai jegyzőkönyv egyetlen csehszlovák résztvevője volt, aki megtagadta az aláírást, később pedig a szovjet csapatok állomásoztatási szerződése ellen is szavazott. Következetessége miatt fokozatosan eltávolították minden tisztségéből, de erkölcsi tekintélye a reformmozgalom hívei között tovább nőtt.

Zdeněk Mlynář (1930–1997) – Jogász, kommunista politikus, a reformfolyamat egyik fontos stratégiai gondolkodója. 1968-ban a párt Központi Bizottságának titkáráként az Akcióprogram politikai rendszerre vonatkozó elképzeléseinek kidolgozásában vett részt. A korabeli sajtó inkább a reformerek „centrista” csoportjához sorolta: nagyobb politikai szabadságot és jogállami garanciákat akart, de tavasszal még ellenezte új pártok létrehozását, és meghatározott körülmények között elfogadhatónak tartotta a sajtó törvényes korlátozását. A megszállás után a vysočanyi kongresszus egyik közvetítője, majd a moszkvai tárgyalások résztvevője lett; ő maga később úgy látta, 1968 őszén viszonylag hamar felismerte

az egymást követő engedmények logikájának tarthatatlanságát, ezért novemberben távozott a vezetésből. Éjszakai fagy Prágában című visszaemlékezése a kötet egyik fontos első kézből származó forrása, bár emlékiratként természetesen saját későbbi értelmezését is tükrözi.

Ota Šik (1919–2004) – Közgazdász, a csehszlovák gazdasági reform legismertebb képviselője. Már a hatvanas évek közepén felismerte, hogy a merev tervgazdaság egyre súlyosabb hatékonysági problémákkal küzd, ezért decentralizációt, vállalati önállóságot, gazdasági ösztönzőket és szabályozott piaci elemeket akart beépíteni a szocialista gazdaságba. 1968-ban miniszterelnök-helyettesként elképzelései az Akcióprogram fontos részévé váltak, miközben a társadalom még messzebbre vitte az önigazgatás gondolatát a munkástanácsokkal. Moszkva a reformfolyamat egyik veszélyes szellemi központját látta benne; a moszkvai tárgyalások során már személy szerint eltávolítását követelték.

Josef Pavel (1908–1973) – Régi kommunista, a spanyol polgárháború és az antifasiszta ellenállás veteránja, aki maga is a sztálinista megtorlások áldozata lett. 1968 áprilisában belügyminiszterként az állambiztonság mélyreható reformjába kezdett: visszaszorította a belső

politikai megfigyelést, és olyan biztonsági szolgálatot képzelt el, amelynek elsődleges feladata a kémelhárítás és az alkotmányos állam védelme. Éppen ezért az egyik leggyűlöltebb csehszlovák politikussá vált a KGB szemében. A moszkvai jegyzőkönyv tárgyalásain a szovjet fél kifejezetten az eltávolítását követelte, és augusztus végén elveszítette tisztségét.

Čestmír Císař (1920–2013) – Kommunista politikus, diplomata és értelmiségi, aki 1968 tavaszán a reformmozgalom egyik népszerű arcává vált. A kulturális és társadalmi nyitás mellett állt, és egy ideig az államfői tisztség lehetséges jelöltjeként is szóba került. Mlynář visszaemlékezése jól mutatja a korszak személyi címkéinek bizonytalanságát: Císař tavasszal egyértelműen „progresszívnek” számított, a későbbi visszarendeződés azonban az ő mozgásterét is gyorsan beszűkítette.

Vasil' Bilák (1917–2014) – Szlovák kommunista politikus, aki 1968 elején még Dubček szövetségesének és közeli ismerősének számított, majd néhány hónap alatt a reformfolyamat egyik legelszántabb ellenfelévé vált. A szlovák párt élén jelentős szerepe volt abban, hogy Moszkva közvetlen információkat kapjon a prágai vezetés belső konfliktusairól. Augusztusra az úgynevezett „egészséges erők” egyik központi figurája lett, és azok közé tartozott, akikre a Kreml az invázió politikai

legitimációjánál támaszkodott. A katonai beavatkozás után a tervezett új pártvezetés egyik lehetséges fejeként jelent meg, de a belső puccs összeomlásával ideiglenesen ő maga is súlyosan kompromittálódott.

Alois Indra (1921-1990) – Közlekedési miniszterből emelkedett a párt egyik legfontosabb vezetőjévé, és 1968 első hónapjaiban még olyan politikusnak látszott, aki részt vesz a Novotný-rendszer lebontásában. Nyártól viszont a reformellenes csoport egyik szervezőjévé vált. Az invázió politikai forgatókönyvében neki szánták a létrehozandó „forradalmi munkás-paraszt kormány” vezetését, amelynek a szovjet katonai beavatkozást belső csehszlovák hatalomváltásként kellett volna legitimálnia. Az augusztus 20-i elnökségi ülésen azonban csoportja nem tudta megszerezni a szükséges politikai többséget, ezért a rá épített kormányterv is összeomlott.

Drahomír Kolder (1925-1972) – A pártvezetés tagja, aki 1968 első felében még jóval összetettebb szerepet játszott annál, mint amit későbbi hírneve sugall. Tavasszal egyes kérdésekben Dubčekhez közel állt, miközben már korán kapcsolatot keresett azokkal a szövetséges vezetőkkel, akik szigorúbb fellépést sürgettek. Augusztusra Indrával és Bilákkal együtt a belső hatalomátvételi terv egyik fő szervezője lett. A beavatkozás előtti politikai terv szerint az Elnökségben az ő és Indra helyzetértékelésének

elfogadása teremtette volna meg a Dubček elleni fordulat formális alapját.

Oldřich Švestka (1922–1983) – A Rudé právo főszerkesztője és a párt Elnökségének tagja. Nyáron egyre határozottabban a reformok visszaszorítása mellett állt, augusztus 20–21-én pedig az inváziót elítélő elnökségi határozat ellen szavazott. A puccs kommunikációs tervében fontos feladata lett volna: megpróbálta megakadályozni a megszállást elítélő nyilatkozat kinyomtatását, de a szerkesztőség és a nyomdai dolgozók ellenállása miatt ez nem sikerült.

Karel Hoffmann (1924–2013) – A hírközlési apparátus vezetője, aki az invázió éjszakáján kulcsszerepet kapott a rádió és televízió elnémítására készített belső tervben. Amikor a párt Elnökségének megszállást elítélő határozatát elkezdtek sugározni, a központi rádióadókat valóban kikapcsolták. A művelet azonban csak rövid ideig ért el eredményt, mert technikusok és szerkesztők tartalékadókról folytatták a műsort. Hoffmann története jól mutatja, mennyire fontos lett volna a szovjet terv sikeréhez a csehszlovák állami apparátus belső együttműködése.

Viliam Šalgovič (1919–1990) – Belügyminiszter-helyettes, az állambiztonság egyik vezetője, aki a szovjet szervekkel együttműködő csoporthoz tartozott. Augusztusban az StB azon részére

támaszkodott, amely kész volt segíteni a katonai beavatkozás politikai és kommunikációs biztosítását. Mlynář visszaemlékezésében Hoffmann mellett Šalgovič hálózata jelenik meg a rádió- és televízióadások elnémítására irányuló terv egyik kulcsszereplőjeként.

Martin Dzúr (1919–1985) – Csehszlovák honvédelmi miniszter. Máig az invázió egyik nehezen megítélhető szereplője, mert nem bizonyítható egyértelműen, mennyit tudott előre a készülő katonai akcióról. Saját későbbi beszámolója szerint augusztus 20-án körülbelül 23.45-kor kapott végleges tájékoztatást, majd az alkotmányos politikai vezetés megkérdezése nélkül utasította a csehszlovák hadsereget, hogy maradjon laktanyáiban és ne tanúsítson ellenállást. Kádár később ennél korábbi egyeztetésre utalt, ezért a kérdés nem tekinthető teljesen lezártnak.

Leonyid Brezsnyev (1906–1982) – A Szovjetunió Kommunista Pártjának főtitkára és a csehszlovák válság legfontosabb külső politikai szereplője. Kezdetben személyesen is támogatta Dubčeket Novotnýval szemben, 1968 folyamán azonban egyre inkább arra a következtetésre jutott, hogy a prágai vezetés nem képes vagy nem hajlandó visszaszerezni a párt teljes ellenőrzését a társadalom felett. Ágcsernyőn és a későbbi levelezésben a politikai bizalmat személyes lojalitásként is értelmezte;

Mlynář emlékei szerint Moszkvában később nyíltan azt rótta fel Dubčeknek, hogy fontos belpolitikai lépéseket hozott előzetes szovjet egyeztetés nélkül.

Jurij Andropov (1914–1984) – A KGB elnöke, akinek 1956-os budapesti nagyköveti tapasztalata különösen erősen befolyásolta a csehszlovák események értelmezését. A biztonsági apparátus reformját, az állambiztonság politikai ellenőrző szerepének gyengülését és a szabadabb társadalmi szerveződést komoly rendszerfenyegetésnek tekintette. A későbbi levéltári kutatások szerint már 1968 tavaszán a kemény fellépést szorgalmazó szovjet vezetők közé tartozott. Valenta régebbi elemzésében a KGB a beavatkozást támogató bürokratikus koalíció egyik fontos intézményeként jelenik meg, bár a későbbi források óvatosságra intenek az egyes intézmények egységes politikai érdekeinek feltételezésével kapcsolatban.

Andrej Grecko (1903–1976) – Szovjet honvédelmi miniszter és a katonai megoldás egyik legfontosabb képviselője. A Varsói Szerződés több hónapos hadgyakorlatai és logisztikai előkészületei katonailag olyan helyzetet teremtettek, amelyben a politikai döntés megszületése után gyorsan végrehajtható volt az invázió. 1969 márciusában–áprilisában Grecko ismét személyesen avatkozott be: a jégkorongtüntetések után Prágában és a

szovjet katonai parancsnokságon újabb csapatok bevonulásával fenyegette a csehszlovák vezetést, ami közvetlenül növelte a Dubček leváltására nehezedő nyomást.

Petro Seleszt (1908–1996) – Az Ukrán Kommunista Párt első titkára és a szovjet Politikai Bizottság egyik legkeményebb csehszlovák ügyben fellépő tagja. A csehszlovákiai folyamatokat részben a szomszédos Ukrajna stabilitása felől figyelte, és erősen támogatta a reformok visszaszorítását. A korábbi történetírás olykor az ukrán pártvezetés saját regionális érdekeivel magyarázta keménységét, a későbbi levéltári anyagok azonban nem teszik lehetővé, hogy ezt egyetlen meghatározó motivációra szűkítsük.

Sztyepan Cservonyenko (1915–2003) – A Szovjetunió prágai nagykövete, a Kreml egyik legfontosabb információs csatornája. Jelentései egyre sötétebb képet festettek a csehszlovák helyzetről, miközben rendszeresen kapcsolatban állt a reformellenes pártvezetőkkel is. Augusztus 20-án és 21-én közvetlen szerepet játszott a katonai beavatkozás és a tervezett politikai hatalomváltás összehangolásában; később a kollaboráns kormány létrehozásának sikertelen kísérleteiben is részt vett.

Kádár János (1912–1989) – A magyar pártvezető 1968-ban összetettebb politikát folytatott, mint Gomulka

vagy Ulbricht. Januárban a magyar Politikai Bizottság még kifejezetten úgy döntött, hogy igyekszik Dubček érdekében mérsékelni a szovjet, lengyel és keletnémet nyomást, és Kádár több alkalommal személyesen is közvetített Prága és Moszkva között. Tavasszal és nyáron azonban Budapesten is növekedett a félelem a reformok terjedésétől, a szlovák nacionalizmustól és egy esetleges jugoszláv-román-csehszlovák közeledéstől. Kádár augusztus 17-én még utoljára tárgyalt Dubčekkel, majd Magyarország két nappal később már részt vett az invázió végrehajtásában.

Władysław Gomułka (1905–1982) – A lengyel párt első titkára az intervenció egyik legkövetkezetesebb támogatója volt. Saját országának 1968-as politikai és értelmiségi válságát részben a csehszlovák reformok fertőző hatásával kapcsolta össze, ezért Prága példáját közvetlen belpolitikai fenyegetésként is érzékelte. Már tavasszal sürgette Moszkvát, hogy ne hagyja ellenőrizetlenül kibontakozni a folyamatot.

Walter Ulbricht (1893–1973) – Az NDK pártvezetője, aki már márciusban a csehszlovákiai „reakciós” és „ellenforradalmi” erők közös elfojtását sürgette. Különösen érzékenyen reagált a szabadabb csehszlovák sajtóra, a nyugatnémet kapcsolatokra és a reformkommunizmus példájára. Az NDK két hadosztályt is

előkészített a Duna-hadműveletre, de a harcoló NVA-alakulatok végül nem hajtották végre a tervezett bevonulást; a kérdés részleteit a katonai függelék külön tárgyalja.

Josip Broz Tito (1892–1980) – Jugoszlávia vezetője, aki saját országának Moszkvától független szocialista modellje miatt természetes érdeklődéssel figyelte a prágai reformokat. 1968 augusztusi csehszlovákiai látogatását lelkes tömegek fogadták, ami tovább erősítette Moszkva gyanakvását. Arra azonban nincs bizonyíték, hogy Dubček valamiféle Jugoszlávia–Románia–Csehszlovákia politikai tömb létrehozását tervezte volna; ez elsősorban a szovjet blokk vezetőinek félelmei között jelent meg.

Nicolae Ceaușescu (1918–1989) – Románia kommunista vezetője, aki elutasította a csehszlovákiai katonai intervenciót, és Románia nem vett részt a Duna-hadműveletben. Prágai látogatása és a román külpolitika nagyobb önállósága Moszkvában tovább erősítette azt az érzést, hogy a csehszlovák reformok más szocialista országok függetlenedési törekvéseivel kapcsolódhatnak össze. Ez a félelem valós politikai tényező volt, még ha egy konkrét „kis antant” létrehozására irányuló prágai terv nem is létezett.

Dobos László (1930–2014) – Író, szerkesztő és csehszlovákiai magyar közéleti szereplő, aki 1968

júniusában a megújuló Csemadok elnöke lett. Szabó Rezsővel együtt részt vett a nemzetiségek államjogi helyzetének rendezését előkészítő kolodějei tárgyalásokon, később pedig nemzetiségi ügyekkel megbízott miniszterként próbálta a megszállás után is napirenden tartani a magyar kisebbségi intézményrendszer és a nemzetiségi jogok továbbfejlesztését. A normalizáció idején fokozatosan eltávolították tisztségeiből; 1971-ben Szabó Rezsővel együtt a kommunista pártból is kizárták.

Szabó Rezső (1929–2018) – Jogász, a Csemadok 1968-as vezető titkára és a kisebbségi jogi reform egyik legfontosabb magyar szakértője. Részt vett a nemzetiségi alkotmánytörvény előkészítésében, és az invázió után létrehozott munkabizottságban is képviselte a magyar közösség álláspontját. Később a Szlovák Nemzeti Tanács alelnökeként próbálta megőrizni az 1968-ban létrehozott nemzetiségi intézmények tartalmát, de a normalizáció őt is eltávolította a politikai életből.

Lőrincz Gyula (1910–1980) – Festő, kommunista politikus és a Csemadok hosszú időn át meghatározó vezetője. A prágai tavasz során éppen ő vált a szervezet megújulását követelő belső ellenzék egyik fő céltáblájává: a kassai Őszinte szóval című állásfoglalás azzal bírálta, hogy a kommunista pártot tekintette a magyar közösség lényegében egyetlen politikai érdekképviselőnek. 1968

májusában kérte felmentését a Csemadok elnöki tisztségéből, majd az Új Szó főszerkesztője lett. A normalizáció során ismét közel került a hivatalos pártirányvonalhoz, és később a Csemadok élére is visszatért.

Duray Miklós (1945–2022) – 1968-ban a csehszlovákiai magyar ifjúsági klubmozgalom fiatal szervezői közé tartozott. Varga Sándorral és másokkal együtt annak a nemzedéknek a képviselője lett, amely már nem elégedett meg a hagyományos kulturális keretekkel, hanem önálló magyar ifjúsági szerveződést akart kialakítani. A normalizáció később éppen az ilyen kezdeményezéseket minősítette „nacionalista”, „kispolgári” és „jobboldali” befolyás hordozóinak; Popély forrásai Durayt és Vargát név szerint is a megtámadott klubmozgalmi vezetők között említik.

Jan Palach (1948–1969) – A Károly Egyetem hallgatója, aki 1969. január 16-án felgyújtotta magát a Vencel téren. Tettének konkrét követelése a cenzúra megszüntetése és a szovjetbarát Zprávy terjesztésének leállítása volt; tágabb célja a társadalom politikai passzivitásának megtörése. Január 19-i halála, majd temetése rövid időre ismét megmutatta, hogy az augusztusi társadalmi mozgósítás képessége még nem tűnt el.

Jan Zajíc (1950–1969) – Tizennyolc éves diák, aki Palach halála után, 1969. február 25-én követte példáját. A hatalom ekkorra már felismerte, milyen politikai erőt adhat egy ilyen tragédiának a nyilvánosság, ezért nem engedélyezett újabb prágai tömegtemetést. Zajíc sorsa így egyben azt is megmutatta, milyen gyorsan szűkült a politikai nyilvánosság Palach januári halála után.

A Duna-hadművelet számokban - mit lehet biztosan állítani?

A csehszlovákiai invázió létszámadatai első pillantásra egyszerűnek tűnnek, a szakirodalomban azonban több egymástól eltérő szám szerepel. Ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy valamelyik szerző téved. Más eredményt kapunk attól függően, hogy kizárólag az augusztus 20-21-i első hullámot számoljuk, a következő napokban beérkező erőket is hozzávesszük, vagy a hadművelet teljes rendelkezésre álló katonai állományáról beszélünk.

Kieran Williams az 1989 után megnyílt kelet-európai levéltárak alapján azt írja, hogy az augusztus 20-ról 21-re virradó éjszakán mintegy 165 ezer katona és 4600 harckocsi mozdult Csehszlovákia területére. Egy héten belül az országban tartózkodó idegen katonák száma elérte a körülbelül félmilliót, a harckocsiké pedig meghaladta a hatezret. Ezeket a számokat használjuk a könyv főszövegében, mert Williams világosan elkülöníti az első hullámot a későbbi megerősítésektől.

Jiří Valenta korábbi, 1979-es monográfiája ezzel szemben mintegy 250 ezer főre becsülte az első vonalbeli erőket, miközben a teljes haderő nagyságát ugyancsak körülbelül 500 ezer főben adta meg. Az eltérés egyik oka a forráshelyzet: Valenta még a szovjet és csehszlovák levéltárak megnyitása előtt dolgozott, ezért nyugati

hírszerzési, diplomáciai és korabeli becslésekkel kellett összevetnie az adatokat. A két szám ezért nem ugyanarra a pontos időpontra és kategóriára vonatkozik.

A hadművelet túlnyomó erejét a Szovjetunió biztosította. Mellette Lengyelország, Magyarország és Bulgária küldött reguláris harcoló alakulatokat Csehszlovákiába. A parancsnoki rendszer szovjet kézben volt: Valenta szerint az intervenció általános katonai irányítását Ivan Pavlovszkij hadseregtábornok kapta, a hadművelet végrehajtásakor pedig a szokásos Varsói Szerződés-parancsnokság fölött lényegében közvetlen szovjet főparancsnoki ellenőrzés érvényesült.

Az NDK részvétele külön magyarázatot igényel, mert évtizedeken keresztül sok összefoglaló egyszerűen az öt megszálló hadsereg egyikeként sorolta fel a keletnémet NVA-t. Az NDK valóban kijelölte a 7. páncélosadosztályt és a 11. gépesített lövészadosztályt a Duna-hadműveletre; 1968. július 29-től mindkettő szovjet alárendeltségben állt és bevonulásra készen várakozott. A német Szövetségi Levéltár újabb összefoglalása szerint azonban a két hadosztály reguláris harcoló főerői végül nem lépték át a határt. A döntést csak közvetlenül a hadművelet előtt hozták meg, mindenekelőtt azért, mert harminc évvel München és a náci megszállás után német katonák megjelenése Csehszlovákiában politikailag

különösen robbanásveszélyes lett volna. Az NDK logisztikai, propaganda- és összekötő támogatást nyújtott, és kisebb katonai elemek jelenléte kimutatható, ezért a „nem vett részt” és a „részt vett” állítás egyaránt félrevezető lehet megfelelő magyarázat nélkül.

A magyar katonai részvétel fő erejét a Magyar Néphadsereg 8. gépkocsizó lövészhadosztálya adta, a művelet magyar fedőneve Zala volt. A magyar megszállási területen működő alakulatok mellett felderítő és rádiótechnikai egységek is tevékenykedtek; a Magyar Nemzeti Levéltár forrásközlése például egy Jiříkov közelében működő magyar iránymérő állomás elleni szeptemberi incidens dokumentumait is közli. A magyar alakulatok 1968 őszén kivonultak, miközben a szovjet csapatok tartós jelenléte már külön államközi szerződéssel intézményesült.

A Duna-hadművelet egyik katonailag legfontosabb sajátossága az volt, hogy a megszállók nem találkoztak szervezett csehszlovák katonai ellenállással. Martin Dzúr honvédelmi miniszter éjfél körül kiadott parancsa a laktanyákban maradásra gyakorlatilag kizárta egy reguláris háború kialakulását. Emiatt a Varsói Szerződés hadereje rendkívüli sebességgel tudta elfoglalni a repülőtereket, parancsnoki központokat, közlekedési csomópontokat és a nagyvárosok stratégiai pontjait.

A hadművelet előkészítése azonban már hónapokkal korábban megkezdődött. A tavaszi és nyári gyakorlatok során a szovjet hadvezetés nemcsak csapatokat mozgatott a térségbe, hanem logisztikai rendszereket próbált ki, tartalékosokat hívott be és polgári teherjárműveket vett igénybe. Valenta szerint július–augusztusban a Szovjetunió európai területein a Baltikumtól a Fekete-tengerig nagyszabású logisztikai előkészületek zajlottak. A katonai intervenció ezért akkorra már nem elméleti lehetőség volt, amikor a Politikai Bizottság augusztus közepén meghozta a végső döntést: a végrehajtásra kész katonai gépezet állt rendelkezésre.

Az invázió előtti utolsó napokban különleges azonosító jeleket is alkalmaztak. Valenta szerint a Varsói Szerződés bevonuló járműveire fehér sávokat festettek, hogy a katonák meg tudják különböztetni őket a hasonló szovjet gyártmányú csehszlovák harcjárművektől. A rádióforgalmat a lehető legkisebbre csökkentették, és elektronikai zavarással próbálták nehezíteni a nyugati felderítés munkáját. A NATO ennek ellenére érzékelte a megnövekedett légi tevékenységet, a katonai szállítógépek intenzív előkészítését és más jeleket, de ezekből nem lehetett teljes bizonyossággal meghatározni a politikai döntés időpontját.

A katonai siker nagysága tehát nem kérdéses. A Varsói Szerződés rövid idő alatt egy közepes méretű európai ország szinte teljes területét katonai ellenőrzés alá vonta anélkül, hogy reguláris háborút kellett volna vívnia. A Duna-hadművelet történeti különlegessége azonban éppen az, hogy a katonai teljesítmény és a politikai eredmény az első napokban szinte ellentétes irányba mutatott. A bevonuló hadseregek elfoglalták az országot, de nem tudták létrehozni azt a belső csehszlovák kormányt, amelynek legitimálnia kellett volna jelenlétüket.

A félmillió katona tehát nem volt elegendő ahhoz, hogy augusztusban politikailag legyőzze a prágai tavaszt. Ehhez még egy teljes év kellett.

A csehszlovákiai magyar közösségről

A csehszlovákiai magyar közösség 1968-as történetének kiindulópontja az volt, hogy a prágai reformfolyamat először nyitott szélesebb nyilvánosságot az 1945 utáni kisebbségi sérelmek, az oktatás, a nyelvhasználat, a közigazgatási beosztás és a politikai képviselet kérdéseinek megvitatására. A Csemadok 1968. márciusi állásfoglalása többek között nemzetiségi képviseleti szerveket, az iskolarendszer fejlesztését, tudományos és kulturális intézmények létrehozását, valamint az 1945 utáni diszkriminatív rendelkezések felülvizsgálását sürgette. A követelések nyilvánosságra kerülése ugyanakkor szlovák nacionalista ellenreakciót is kiváltott, ezért a magyar reformtörekvések végig szorosan összekapcsolódtak a cseh-szlovák föderáció körüli vitákkal.

A Csemadokon belül ekkor ment végbe az egyik legjelentősebb személyi és politikai megújulás. A kassai Őszinte szóval című nyílt levél már név szerint követelte a régi vezetés több tagjának távozását, és azt akarta, hogy a Csemadok valódi magyar érdekvédelmi szervezetté alakuljon. Lőrincz Gyula távozása után 1968 júniusában Dobos László lett az elnök, Szabó Rezső pedig vezető titkárként a nemzetiségi jogi program egyik legfontosabb kidolgozója lett.

A reformfolyamat különösen erősen mozgósította a fiatalokat. Az ifjúsági klubmozgalom köréből önálló magyar ifjúsági szervezet létrehozásának terve nőtt ki, és hasonló kezdeményezések születtek a pedagógusok és más társadalmi csoportok önálló szervezésére is. Popély összefoglalója szerint ebben az úttörő szerepet kifejezetten a magyar fiatalok vállalták. A későbbi normalizáció nem véletlenül tekintette Duray Miklóst, Varga Sándort és a klubmozgalom más szervezőit különösen veszélyesnek.

Augusztus 21. átmenetileg háttérbe szorította a magyar-szlovák konfliktusokat. A magyar kisebbség cseh és szlovák polgártársaival együtt elutasította a katonai beavatkozást, a Csemadok, magyar írók, szerkesztőségek, fiatalok és helyi szervezetek pedig egymás után adtak ki tiltakozó nyilatkozatokat. A magyar nyelvű rádióadás és sajtó is bekapcsolódott az ellenállásba; Popély szerint a pozsonyi rádió magyar adása a megszállás első napjaiban Gabonaváros néven folytatta működését.

Az 1968 októberében elfogadott nemzetiségi alkotmánytörvény több fontos követelést rögzített ugyan, de az önigazgatásból lényegében csak korlátozott intézményi képviselet maradt. Dobos és Szabó a normalizáció első éveiben még próbálta továbbvinni az oktatási és kisebbségi intézmények fejlesztésének ügyét, de az erre készített törvényjavaslatok fokozatosan eltűntek

a napirendről. 1970–71-ben eltávolították őket politikai tisztségeikből, átalakították a nemzetiségi szerveket, majd a Csemadok vezetésében is tisztogatást hajtottak végre.

A magyar történet ezért ugyanazt a görbét rajzolja meg kisebb léptékben, mint Csehszlovákia egészének története. 1968 tavaszán először nyílt lehetőség a korábban elfojtott problémák nyilvános megfogalmazására, nyáron új intézmények és önálló szervezetek tervei születtek, augusztusban a magyar közösség az ország többi részével együtt szembefordult a megszállással. Az ezt követő két-három évben azonban a politikai igényeket fokozatosan kulturális keretek közé szorították vissza, a reformnemzedék legismertebb képviselőit pedig eltávolították.

1968 öröksége mégsem tűnt el. A csehszlovákiai magyar közösség egyszer már nyilvánosan megfogalmazta, mit ért egyenrangúság, érdekképviselés és önálló társadalmi szerveződés alatt. A normalizáció ezt a programot évtizedekre levette a politikai napirendről, de az emléke megmaradt – és 1989-ben új nyelven, más szervezetekben ismét előkerült.

Felhasznált és ajánlott irodalom

A prágai tavaszról különösen nagy szakirodalom született, de a művek forrásértéke jelentősen eltér attól függően, mikor készültek. Az 1968 utáni első évtized feldolgozásai sok kortársi tanúságtételt és akkor még friss politikai tapasztalatot őriztek meg, ugyanakkor szerzőik nem férhettek hozzá a szovjet, csehszlovák és más kelet-európai párt- és állami levéltárakhoz. Az 1989 után született kutatások már ezekre az anyagokra is építhettek, ezért számos korábbi feltételezést pontosítottak vagy megkérdőjeleztek. A jelen kötet ennek megfelelően nem egyetlen könyv értelmezését követi, hanem a kortársi emlékezetet, a klasszikus történeti munkákat és a későbbi levéltári kutatásokat veti össze.

Williams, Kieran: *The Prague Spring and its Aftermath: Czechoslovak Politics, 1968–1970*. Cambridge University Press, 1997. A kötet fő történeti gerincének egyik legfontosabb forrása. Williams már az 1989 után megnyílt cseh, szlovák, magyar, lengyel, német és részben orosz levéltári anyagokat is használhatta, ezért könyvének különös erőssége a megszállás utáni másfél év. Részletesen rekonstruálja a Dubček-féle „normalizálás” első időszakát, a szakszervezetek és munkástanácsok szerepét, a novemberi diáksztrájkot, Palach történetének politikai környezetét, a jégkorongtüntetéseket, Husák

hatalomra kerülését és az 1969. augusztusi megtorlást. Különösen értékes azért, mert nem tekinti augusztus 21-ét automatikusan a prágai tavasz végpontjának.

Valenta, Jiří: *Soviet Intervention in Czechoslovakia, 1968: Anatomy of a Decision*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore-London, 1979. A szovjet döntéshozatal egyik klasszikus elemzése. Valenta azt vizsgálja, hogyan alakult ki fokozatosan a katonai intervenciót támogató politikai koalíció Moszkvában és a szövetséges államok vezetésében, milyen szerepet játszhatott a KGB, a hadsereg, az ukrán pártvezetés, a prágai szovjet nagykövetség és a csehszlovák reformellenes csoport. A munka nagy érdeme, hogy az inváziót nem automatikus szovjet reflexként, hanem hosszas politikai döntési folyamatként kezeli. Korlátja ugyanakkor alapvető: a szerző maga is hangsúlyozta, hogy nem rendelkezett a szovjet Politikai Bizottság bizalmas dokumentumaival, ezért számos részletet közvetett bizonyítékokból kellett rekonstruálnia. A jelen könyv ezért Valenta hipotéziseit ott, ahol a későbbi kutatás óvatosabb, nem kezeli bizonyított tényként.

Mlynář, Zdeněk: *Nightfrost in Prague: The End of Humane Socialism*. Angol fordítás: Paul Wilson. Karz Publishers, 1980. A prágai tavasz egyik kulcsszereplőjének belülről írt visszaemlékezése. Mlynář a pártvezetés

működéséről, a Kétezer szó körüli vitáról, az ágcsernyői és moszkvai tárgyalásokról, a vysočanyi kongresszusról és az augusztus utáni reformvezetői dilemmákról olyan részleteket közöl, amelyek más forrásokból nehezen rekonstruálhatók. Különös értéke, hogy saját politikai hibáit sem igyekszik minden esetben elfedni. Emlékiratként azonban személyes nézőpontot képvisel, és néhány, az invázió döntési hátteréről megfogalmazott feltételezése nem igazolható független forrásokkal.

Skilling, H. Gordon: Czechoslovakia's Interrupted Revolution. Princeton University Press, 1976. A prágai tavasz első nagy, átfogó történeti feldolgozásainak egyike. A reformmozgalom politikai, társadalmi és kulturális fejlődését rendkívüli részletességgel rekonstruálja, ezért az 1968 előtti szellemi és politikai folyamatokhoz továbbra is alpmű. Williams saját későbbi kutatásának klasszikus előzményei között első helyen emeli ki. A könyv természetesen még a kommunista levéltárak megnyitása előtt készült, így az 1968 utáni belső döntéshozatalról kevesebb ellenőrizhető anyag állt rendelkezésére.

Golan, Galia: The Czechoslovak Reform Movement: Communism in Crisis, 1962-1968. Cambridge University Press, 1971. A reformmozgalom hatvanas évekbeli kibontakozásának klasszikus feldolgozása. Különösen hasznos a gazdasági, politikai és értelmiségi

reformirányzatok kapcsolatának megértéséhez, valamint ahhoz, hogyan nőtt ki az 1968-as változás a Novotný-korszak belső válságából. Williams és Valenta egyaránt a korszak alapvető szakirodalmához sorolja.

Golan, Galia: *Reform Rule in Czechoslovakia: The Dubček Era, 1968–1969*. Cambridge University Press, 1973. Az előző kötet folytatása, amely a Dubček-korszak intézményeit és politikai konfliktusait vizsgálja. Különösen értékes abból a szempontból, hogy már néhány évvel az események után megpróbálta elkülöníteni a reformvezetők céljait attól, amit a társadalom a politikai nyitásból továbbfejlesztett. Valenta a csehszlovák belső események egyik legfontosabb korabeli feldolgozásaként ajánlotta.

Kusin, Vladimir V.: *The Intellectual Origins of the Prague Spring: The Development of Reformist Ideas in Czechoslovakia, 1956–1967*. Cambridge University Press, 1971. A prágai tavasz szellemi előtörténetéhez fontos munka. Bemutatja, hogyan változott a marxista filozófia, a jogi gondolkodás, a közgazdaságtan és a társadalomtudomány a hatvanas években, s hogyan jutottak el a rendszerből induló értelmiségiek a sztálinista modell alapvető kritikájáig. A könyv különösen hasznos annak megértéséhez, miért lenne félrevezető az 1968-as reformokat hirtelen, januárban keletkezett politikai rögtönzéseként kezelni.

Kusin, Vladimir V.: *Political Groupings in the Czechoslovak Reform Movement*. Columbia University Press, New York, 1972. A reformmozgalom különböző politikai csoportjainak és árnyalatainak elemzése. Segít elkerülni azt a leegyszerűsítést, amely egységes „reformerekre” és „konzervatívokra” osztja a pártot. 1968-ban ugyanaz a politikus néhány hónapos eltéréssel egészen más szövetségi rendszerben találhatta magát, ahogyan Bilák, Indra vagy Kolder pályája is mutatja.

Šimečka, Milan: *The Restoration of Order: The Normalization of Czechoslovakia, 1969–1976*. Verso, London, 1984. A normalizáció társadalmi és politikai mechanizmusának fontos elemzése. A kötet nem elsősorban az 1968-as tavasz eseménytörténete miatt értékes, hanem azért, mert megmutatja, hogyan alakult át a katonai megszállás után a politikai ellenőrzés tartós társadalmi rendszerré. A jelen könyv epilógusának egyik alapgondolata – hogy a normalizáció ereje a társadalmi alkalmazkodás hétköznapivá válásában rejlett – e kutatási hagyománnyal is összhangban áll.

Remington, Robin A. szerk.: *Winter in Prague: Documents on Czechoslovak Communism in Crisis*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1969. Korai dokumentumgyűjtemény, amely már röviddel az invázió után fontos politikai szövegeket tett hozzáférhetővé.

Valenta a korabeli csehszlovák belpolitikai események kutatásához Skilling és Golan mellett ezt a gyűjteményt emelte ki.

Littell, Robert szerk.: *The Czech Black Book*. Praeger, New York, 1969. Az invázió első napjairól szóló dokumentumok, felhívások, rádióközlemények és más kortársi anyagok gyűjteménye. Különösen hasznos az augusztus 21–27. közötti politikai és társadalmi légkör rekonstruálásához. A könyvet Valenta és Williams is több ponton forrásként használja.

Popély Árpád: 1968 és a csehszlovákiai magyarság. *Fontes Historiae Hungarorum* 3., Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2008. A magyar kisebbség 1968-as történetének legfontosabb átfogó feldolgozásai közé tartozik. A Csemadok belső megújulását, a magyar kisebbségi követeléseket, a szlovák reakciókat, a kolodějei tárgyalásokat, az ifjúsági klubmozgalmat, az invázió magyar fogadtatását és a későbbi normalizációs visszarendeződést olyan részletességgel mutatja be, amely nélkül a prágai tavasz magyar vonatkozásai csak mellékszálként jelennének meg. A jelen kötetben ezzel szemben a magyar történet önálló szerkezeti szerepet kapott.

Néhány fontos dokumentum

A Csehszlovák Kommunista Párt Akcióprogramja – 1968. április 5. A prágai tavasz hivatalos reformprogramjának legfontosabb dokumentuma. Nem hirdetett nyugati típusú többpárti demokráciát és nem kívánta megszüntetni a kommunista párt vezető szerepét, viszont alapvető változást ígért a párt és társadalom viszonyában. A parlament, a kormány, a Nemzeti Front szervezetei, a társadalmi érdekcsoportok és a nyilvánosság jóval nagyobb önállóságot kaptak volna, miközben a gazdasági reform és a föderáció szintén a politikai program részévé vált. Williams ezért az 1968-as folyamatot liberalizálódó leninista rendszerként elemzi, nem kész demokratikus forradalomként.

Ludvík Vaculík: Kétezer szó – 1968. június 27. A reformfolyamat leghíresebb civil kiáltványa. Történeti jelentősége nagyobb volt annál, amit szövegének önmagában vett radikalizmusa indokolna. A kiáltvány arra szólította fel az állampolgárokat, hogy alulról is ellenőrizték és sürgessék a változásokat, különösen a régi apparátus helyi képviselőinek eltávolítását. Mlynář visszaemlékezése szerint az abban megfogalmazott gondolatok túlnyomó része addigra már megjelent a nyilvánosságban; a döntő újdonság az volt, hogy manifesztumként mozgósítani próbálta az embereket a

pártvezetéstől részben független politikai cselekvésre.

Az öt kommunista és munkáspárt varsói levele – 1968. július 15. A Szovjetunió, Lengyelország, az NDK, Magyarország és Bulgária vezetőinek közös figyelmeztetése Prágának. Legfontosabb politikai állítása szerint a szocialista rendszer védelme nem tekinthető kizárólag egyetlen ország belügyének. Ebben már felismerhető az a gondolat, amelyet később Nyugaton Brezsnyev-doktrínaként foglaltak össze.

A pozsonyi nyilatkozat – 1968. augusztus 3. A hat kommunista párt találkozójának dokumentuma egyszerre adott alapot a prágai optimizmusnak és a későbbi szovjet beavatkozás igazolásának. Elismerte az egyes országok sajátosságait a szocialista fejlődésben, ugyanakkor fenntartotta a szocialista rendszer közös védelmének elvét. A két oldal ezért ugyanazt a dokumentumot eltérő politikai ígéretként olvasta.

A CSKP Elnökségének felhívása Csehszlovákia népéhez – 1968. augusztus 21. Az invázió éjszakájának egyik legfontosabb politikai szövege. Kimondta, hogy az idegen csapatok a törvényes csehszlovák szervek tudta és beleegyezése nélkül lépték át a határt, és a katonai akció sérti a szocialista államok közötti kapcsolatokat és a nemzetközi jogot. Az Elnökségben 7:4 arányban elfogadott nyilatkozat azonnal szétrombolta azt a szovjet politikai

tervet, amely szerint a beavatkozás a csehszlovák vezetés többségének segítségkérésére történik.

A vysočanyi XIV. pártkongresszus határozatai – 1968. augusztus 22. Az invázió utáni civil-politikai ellenállás egyik kulcsdokumentum-együttese. A kongresszus elítélte a katonai beavatkozást, megerősítette Dubčeket és új reformpárti vezetést választott. A Moszkvában elfogadott rendezés egyik legfontosabb szovjet feltétele éppen ezért a kongresszus érvénytelenítése lett. Mlynář később határozottan vitatta azt a normalizációs állítást, hogy a kongresszus eleve szabálytalan lett volna; szerinte a kellő számban jelen lévő, törvényesen megválasztott küldöttek jogosultak voltak a legfelső pártszervként eljárni.

A moszkvai jegyzőkönyv – 1968. augusztus 26. A megszállás utáni politikai rendezés alapidokumentuma. Előírta többek között a vysočanyi kongresszus érvénytelenítését, a média feletti ellenőrzés helyreállítását, a biztonsági apparátus átalakítását és a reformpolitika több személyi központjának felszámolását. Ugyanakkor a csehszlovák tárgyalók elérték, hogy a dokumentum ne igazolja kifejezetten az inváziót, ne beszéljen hivatalos segítségkérésről vagy nyílt ellenforradalomról, és a szovjet katonák jelenlétét „ideiglenesnek” nevezze. František Kriegel volt az egyetlen csehszlovák résztvevő, aki megtagadta az

aláírást.

A Csehszlovák Föderációról szóló 143/1968. számú alkotmánytörvény – 1968. október 27. A prágai tavasz egyik maradandó államjogi eredménye. 1969. január 1-jétől létrehozta a Cseh Szocialista Köztársaságot és a Szlovák Szocialista Köztársaságot, valamint az új föderális intézményrendszert. A politikai liberalizálás visszaszorulása közben tehát megvalósult az a szlovák államjogi követelés, amely az egész reformfolyamat egyik legerősebb mozgatóereje volt.

A nemzetiségek jogairól szóló 144/1968. számú alkotmánytörvény – 1968. október 27. A magyar, lengyel, német, ukrán és ruszin kisebbség számára fontos jogi keretet teremtett. Az oktatás, kulturális fejlődés, sajtó, nyelvhasználat és képviselőlet számos követelése bekerült az alkotmányos rendszerbe, de a Csemadok által elképzelt kisebbségi önzagaztatósi modell nem valósult meg.

A szovjet csapatok ideiglenes csehszlovákiai állomásoztatásáról szóló szerződés – 1968. október. A katonai megszállást tartós intézményi jelenlétté alakító dokumentum. Nem tartalmazott végső kivonulási határidőt, miközben a reformvezetők egy része még abban reménykedett, hogy a maradó szovjet haderő csak a teljes csapatkivonás közbülső állomása lesz.

A diákmozgalom Tíz pontja - 1968. november. A novemberi ülősztrájk politikai programja jól mutatja, hogy a fiatalok ellenállása hónapokkal a megszállás után sem vált antiszocialista restaurációs programmá. Az Akcióprogram végrehajtását, a cenzúra megszüntetését, az egyesülési és gyülekezési szabadságot, munkástanácsokat, jogbiztonságot és szabadabb külkapcsolatokat követelt. A dokumentum egyik legnagyobb politikai kellemetlensége éppen az volt, hogy Dubček saját korábbi programját kérte számon Dubček vezetésén.

Jan Palach üzenete - 1969. január 16. A húszéves hallgató konkrét követelései között a cenzúra megszüntetése és a szovjetbarát Zprávy terjesztésének leállítása szerepelt. Tette tágabb értelemben a társadalom növekvő passzivitása ellen irányult. Palach történetének politikai jelentését ezért leszűkítené az az értelmezés, amely kizárólag az augusztusi invázió elleni tiltakozásként kezeli.

A 99/1969. számú törvényerejű intézkedés - 1969. augusztus 22. A később „gumibottörvényként” emlegetett jogszabály az 1969. augusztusi évfordulós tiltakozások után tette lehetővé a gyorsabb rendőrségi és bírósági megtorlást, valamint az állásvesztés, egyetemi kizárás és szervezeti felszámolás szélesebb alkalmazását. Történeti jelentőségét növeli, hogy a Szövetségi Gyűlés elnökeként

Alexander Dubček is aláírta. A dokumentum jól jelzi azt a pillanatot, amikor a katonai megszállás elleni társadalmi ellenállás leverését már alapvetően csehszlovák állami intézmények végezték.

HÁTTÉRGYÁR

Forráskritikai megjegyzések

A prágai tavasz történetében feltűnően sok olyan részlet él a köztudatban, amelyet évtizedeken át ismételték anélkül, hogy pontos forráshelyzete tisztázott lett volna. A könyv ezért több helyen tudatosan használ olyan megfogalmazásokat, mint „valószínűleg”, „a rendelkezésre álló források szerint” vagy „nem bizonyítható egyértelműen”. Ezek nem bizonytalanságot elfedő fordulatok, hanem a történeti források valódi állapotát jelzik.

Különösen ilyen a szovjet inváziós döntés pontos időpontja. Nagy valószínűséggel augusztus 17-18-án vált véglegessé a katonai beavatkozás, de a szovjet Politikai Bizottság teljes jegyzőkönyve nem áll rendelkezésünkre olyan formában, amelyből percre pontosan rekonstruálhatnánk a döntést. Valenta augusztus 16-17-i kibővített szovjet vezetői tanácskozást valószínűsített, és saját könyvében is jelezte bizonyítékainak korlátait.

Hasonlóan óvatosan kell kezelni a szovjet vezetésen belüli állítólagos szavazati arányokat. Egyes visszaemlékezések szerint a katonai intervenció nagyon szűk többséggel született meg, de erre nincs kellően erős dokumentáció. Valenta idéz olyan későbbi állításokat, amelyek akár 6:5-ös szavazásról is beszélnek, ő maga azonban sem rendelkezett döntő bizonyítékkal. A könyv

ezért a szovjet vezetésen belüli vitát valósnak, a pontos szavazási arányt viszont bizonytalanannak tekinti.

Az úgynevezett meghívólevél esetében a történeti helyzet világosabb, de a dokumentum felhasználásának pontos láncolatát továbbra is körültekintően kell kezelni. A reformellenes csehszlovák politikusok valóban olyan anyagokat juttattak el Moszkvába, amelyek külső segítséget sürgettek, és a szovjet fél ezeket később a beavatkozás politikai igazolására használta. Ez azonban nem változtat azon, hogy sem a csehszlovák kormány, sem az államfő, sem a párt Elnökségének többsége nem kérte a katonai intervenciót.

Az NDK katonai részvétele szintén olyan kérdés, amelyben a régebbi összefoglalók megtévesztően egyszerű képet adtak. A keletnémet hadsereg két hadosztályt előkészített, azok szovjet alárendeltségbe kerültek és műveleti feladatot kaptak, a reguláris harcoló főerők azonban végül nem hajtották végre a tervezett csehszlovákiai bevonulást. A keletnémet részvétel ezért valós, de más jellegű volt, mint a szovjet, lengyel, magyar vagy bolgár reguláris erőké.

Az Aeroflot prágai irodájának 1969. március 28-i feldúlásáról szóló provokációs elméletet sem lehet bizonyított tényként kezelni. A támadás valóban rendkívül kedvező politikai alkalmat kínált Moszkvának és a

normalizáció híveinek, és már kortársak is állambiztonsági közreműködésre gyanakodtak. Williams levéltári kutatása azonban nem talált olyan bizonyítékot, amely egy szervezett állami provokációt kétséget kizáróan igazolna.

A Martin Dzúr honvédelmi miniszter előzetes tudásáról szóló állítások ugyancsak ellentmondásosak. Dzúr később azt állította, hogy csak az invázió megkezdése előtt közvetlenül kapott biztos információt, Kádár viszont olyan megfogalmazást használt, amely ennél korábbi megegyezésre utalhatott. Biztosan az állítható, hogy Dzúr augusztus 20-ról 21-re virradó éjszaka az alkotmányos vezetés formális döntése nélkül utasította a hadsereget az ellenállás mellőzésére.

A forráskritika másik problémája az emlékiratok utólagos tudása. Mlynář 1980-ban már ismerte a prágai tavasz és a normalizáció teljes későbbi történetét. Amikor 1968 őszének engedményeit értékeli, szükségképpen tudja, hogy azok nem vezettek a csapatok gyors kivonásához. Az 1968 augusztusában tárgyaló Mlynář viszont ezt még nem tudhatta. Ezért visszaemlékezésének eseménytörténeti részletei rendkívül értékesek, saját korabeli motívumainak későbbi értelmezését azonban más dokumentumokkal is össze kell vetni.

Ugyanez vonatkozik azokra a politikusokra, akik később saját szerepüket próbálták igazolni. Az 1968 utáni

normalizátorok hajlamosak voltak azt állítani, hogy már tavasszal is felismerték a reformok veszélyét. A reformerek emlékirataiban viszont könnyen jelenhet meg úgy az egész folyamat, mintha ők már korán pontosan látták volna, milyen végkifejlethez vezetnek a kompromisszumok. A korabeli jegyzőkönyvek gyakran jóval bizonytalanabb embereket mutatnak: olyan politikusokat, akik néhány hét alatt változtatták meg álláspontjukat, és sokszor maguk sem tudták, milyen rendszer felé halad az ország.

A jelen könyv ezért nem akar utólagos erkölcsi egyszerűségeket teremteni ott, ahol a korszak szereplői valódi dilemmák között döntöttek. Kriegel döntésének erkölcsi erejét éppen az növeli, hogy a többiek előtt is léteztek komoly érvek a moszkvai jegyzőkönyv aláírása mellett. Dubček későbbi politikai hibáinak megértéséhez pedig fontos tudni, hogy hónapokon át nem kizárólag saját tisztességét próbálta megőrizni: valóban hitt abban, hogy mérsékelt engedményekkel elérhető a szovjet csapatok kivonása és a reformok legalább részleges fennmaradása. A történelmi tragédia abból fakadt, hogy a stratégia, amelyet a nagyobb veszteség elkerülésére választott, végül elősegítette a fokozatos visszarendeződést.

Rövid szerkesztői utószó

A prágai tavaszt sokáig néhány ikonikus képben őrizte meg az európai emlékezet: tankok a Vencel téren, fiatalok vitája szovjet katonákkal, égő páncélos a rádiónál, Alexander Dubček megtört mosolya, Jan Palach lángja. Ezek a képek valósak, de önmagukban elfedik a történet legérdekesebb részét. A prágai tavasz nem néhány hónapos romantikus közjáték volt, amelyet 1968. augusztus 21-én egyszerűen eltapostak.

A rendszer valódi átalakulása hosszabb folyamat volt. A kommunista párt vezetéséből indult, de rövid idő alatt túlnőtt rajta. Újságírók, írók, közgazdászok, jogászok, diákok, munkások, szlovák federalisták és nemzetiségi közösségek saját követeléseket fogalmaztak meg. A hatalom egyre kevésbé tudta meghatározni, meddig terjedjen a változás. Moszkva számára éppen ez vált elfogadhatatlanná: Csehszlovákia nem akart kilépni a Varsói Szerződésből, nem készült kapitalista restaurációra, és vezetői továbbra is kommunisták voltak. A veszélyt az jelentette, hogy a szocializmus egy olyan változata kezdett kialakulni, amelyben a társadalom nem kizárólag a pártapparátus utasítására cselekszik.

Augusztus 21. bizonyította, hogy ezt katonai erővel meg lehet állítani, de azt is, hogy egy társadalmat katonailag megszállni és politikailag engedelmessé tenni két

különböző feladat. Az első néhány óra alatt sikerült. A másodikhoz majdnem egy év kellett.

Talán ezért 1969. augusztus 21. ugyanolyan fontos dátum a történetben, mint az egy évvel korábbi nap. 1968-ban idegen harckocsik álltak Prága utcáin, és az ország intézményeinek jelentős része a megszállással szemben működött. 1969-ben már csehszlovák rendőrök, katonák és milicisták verték szét az invázió ellen tiltakozókat. A megszállás ekkor vált belső rendszerré.

A normalizáció pedig nem azért bizonyult tartósnak, mert az emberek többsége elhitte annak történeti magyarázatát. Sokkal inkább azért, mert megtanulta, milyen árat kell fizetni azért, ha valaki nyilvánosan vitatja. Ez az ár nem feltétlenül börtön vagy fizikai erőszak volt. Lehetett elveszített egyetemi hely, megszakadt tudományos pálya, rosszabb munkahely, megszűnő publikációs lehetőség vagy a gyermek előtt bezáruló továbbtanulási út. A rendszer nem a gondolatokat próbálta teljesen ellenőrizni; elég volt a nyilvános cselekvést kockázatosá tennie.

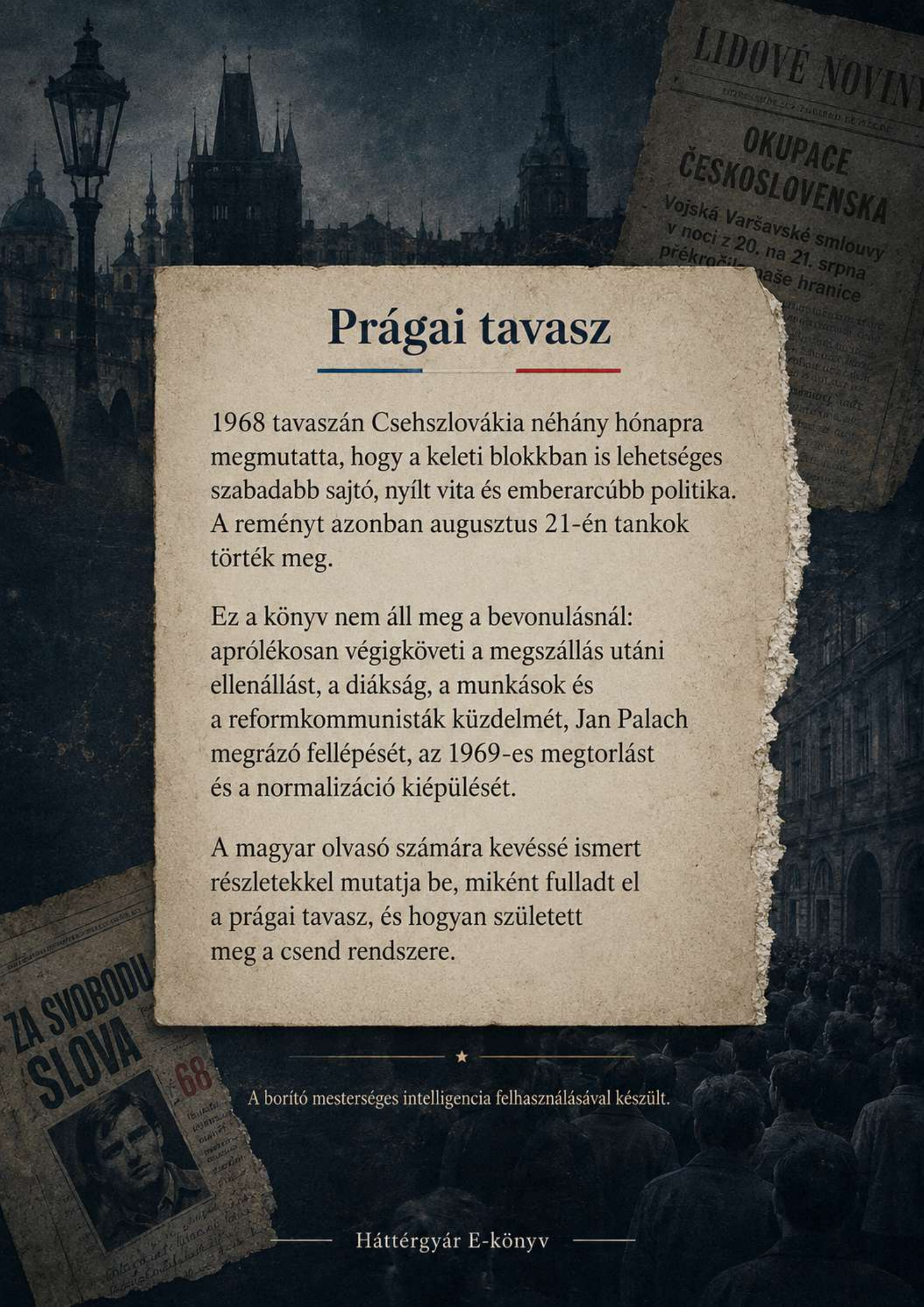
Éppen ezért maradhatott meg 1968 emléke olyan erősen. Egy egész nemzedék tudta, hogy néhány hónapon keresztül másként is lehetett élni. Aki egyszer megtapasztalta az újságok szabad vitáit, a politikusok nyilvános számonkérhetőségét, az önálló szervezeteket, az

egyetemi vitákat vagy a munkástanácsok lehetőségét, attól ezt a tapasztalatot már nem lehetett adminisztratív határozattal elvenni.

A prágai tavasz ezért nem kizárólag vereség története. Annak története is, hogy egy autoriter rendszer milyen messzire változhat belülről, milyen gyorsan válhat egy felülről indított liberalizálás társadalmi mozgalommá, és milyen nehéz visszavonni a szabadság tapasztalatát akkor is, amikor magukat a szabadság intézményeit sikerül felszámolni.

A csend végül eljött. De az emlékezet nem hallgatott el.

A kézirat lezárásának időpontja: 2026. augusztus 17.

Prágai tavasz

1968 tavaszán Csehszlovákia néhány hónapra megmutatta, hogy a keleti blokkban is lehetséges szabadabb sajtó, nyílt vita és emberarcúbb politika. A reményt azonban augusztus 21-én tankok törték meg.

Ez a könyv nem áll meg a bevonulásnál: aprólékosan végigköveti a megszállás utáni ellenállást, a diákság, a munkások és a reformkommunisták küzdelmét, Jan Palach megrázó fellépését, az 1969-es megtorlást és a normalizáció kiépülését.

A magyar olvasó számára kevésbé ismert részletekkel mutatja be, miként fulladt el a prágai tavasz, és hogyan született meg a csend rendszere.

A borító mesterséges intelligencia felhasználásával készült.